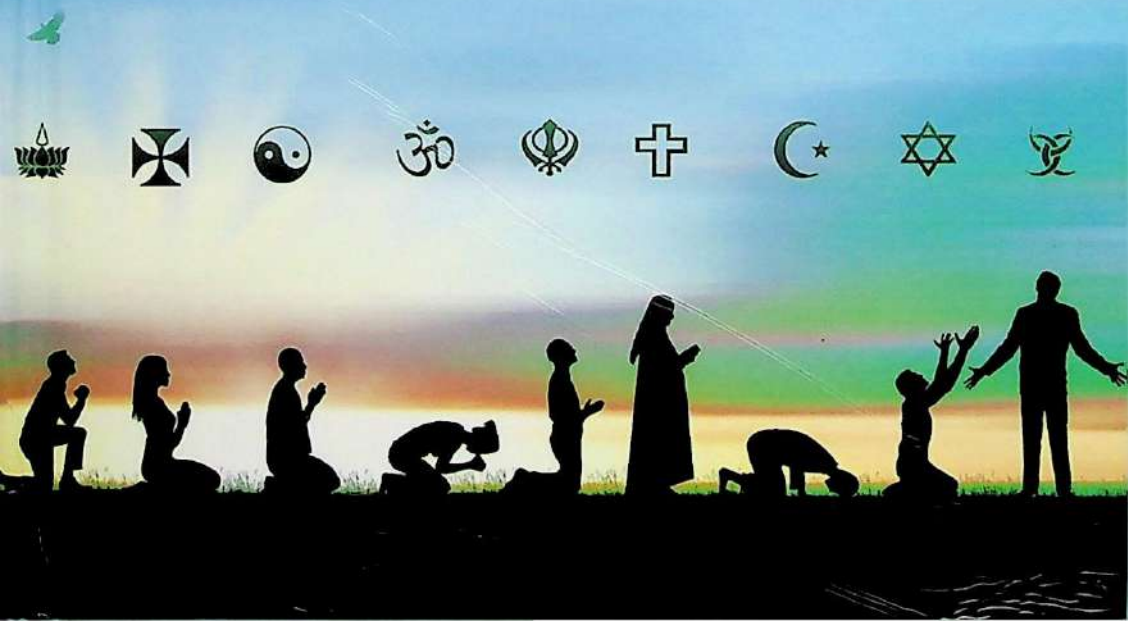

86
01/18

Majitov Maxmud
Abdimo'min o'g'li

DINSHUNOSLIK

86
11-23
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI

OLIIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

Majitov Maxmud Abdimo'min o'g'li

DINSHUNOSLIK

O'QUV QO'LLANMA

Oliy o'quv yurtlarining nomutaxassis bakalavr bosqichi talabalari
uchun

"ZAMON POLIGRAF"

NASHRIYOTI

TOSHKENT – 2024

TERMIZ DAVLAT MUHANDISLIK VA
AGROTEKNOLOGIYALAR UNIVERSITETI
AXBOROT-RESURS MARKAZI

INV. № 08

06.01.2025 yil

O'DK: 159.923.32

КБК: 56.1.62.93

M28

Majitov M. A.

“Dinshunoslik” fanidan o‘quv qo‘llanma. Oliy o‘quv yurtlarining nomutaxassis bakalavr bosqichi talabalari uchun /M.A.Majitov. – Toshkent: “Zamon poligraf” nashriyoti, 2024-yil. – 256 bet

Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2024-yil 29-maydagi 194-son buyrug‘iga muvofiq (ro‘yxatga olish raqami 194-090) 60722500 – Geodeziya, kartografiya va kadastr (funksiyalar bo‘yicha), 60721900 – Konchilik elektr mexanikasi, 60721500 – Konchilik ishi (Faoliyat turlari bo‘yicha), 60722000 – Marksheyderlik ishi, 60720700 – Texnologik mashinalar va jihozlar (mashinasozlik va metallga ishlov berish) ta’lim yo‘nalishlari talabalari uchun o‘quv qo‘llanma sifatida tasdiqlangan.

Tuzuvchi:

Majitov Maxmud Abdimo‘min o‘g‘li,
falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori(PhD), (TerMTI)

Taqrizchilar:

Xudayberdiyev Xursand,
falsafa fanlari nomzodi, dotsent (TerMTI)

Mustafayev Ulash O‘tayevich,
falsafa fanlari nomzodi, dotsent
(O‘zXIA MOM Surxondaryo filiali)

Muharrir:

Mansur Yunus,
O‘zbekiston Jurnalistlar uyushmasi a‘zosi

Mazkur o‘quv qo‘llanma “Dinshunoslik” fanidan ma’ruza va amaliy mashg‘ulot darslarida qo‘llaniladi. Qo‘llanmada dinshunoslik fani tarixi bilan birga turli dinlar, sektalar, yangi zamonaviy diniy yo‘nalishlar to‘g‘risida so‘z boradi. O‘quv qo‘llanma bakalavriat ta’lim yo‘nalishi talabalariga mo‘ljallangan bo‘lib, o‘quv ishchi dasturiga binoan tuzilgan. O‘quv qo‘llanma professor-o‘qituvchilar va talabalar uchun mo‘ljallangan.

ISBN 978-9910-6550-5-0

© Majitov Maxmud Abdimo‘min o‘g‘li

© “Zamon Poligraf” nashriyoti, 2024

АННОТАЦИЯ

В нашей республике проводится значительная работа по укреплению гражданской позиции и активности молодого поколения, воспитанию из него самостоятельных мыслителей, всесторонне развитых личностей, способных конкурировать на международной арене, овладевая современными знаниями и навыками. Самое главное – вести постоянный диалог с молодежью, обеспечить ее трудоустройство, найти свое место в жизни и стать достойными членами общества. Кроме того, молодежи пора правильно формировать свое мировоззрение, решая многие важные вопросы, такие как мир в стране, развитие Родины, достижение свободы и благополучия народа, воспитание совершенного человека, социальное сотрудничество и межличностные отношения. - этническая гармония и религиозное разнообразие останутся востребованными.

Содержание науки религиоведение заключается в формировании научного мировоззрения у студентов, способных делать правильные научные выводы о религии, ее различных формах, учениях, направлениях и сектах, а также обоснованно анализировать соотношение религиозности и светскости. Программой для достижения этой цели служат Конституция Республики Узбекистан, Закон «О свободе совести и религиозных организациях», Уголовный, Гражданский и Семейный кодексы о свободе религии и совести.

В этом учебнике изложены аналитические сведения по антропологии религии, феноменологии религии, истории религии и аксиологии религии, а их достижения могут быть использованы в преподавании и изучении науки о религии. Учебное пособие предназначено для профессоров и преподавателей высших учебных заведений, студентов старших курсов и всех, кто интересуется данной областью.

O'DK: 159.923.32

КБК: 56.1.62.93

M28

Majitov M. A.

“Dinshunoslik” fanidan o‘quv qo‘llanma. Oliy o‘quv yurtlarining nomutaxassis bakalavr bosqichi talabalari uchun /M.A.Majitov. – Toshkent: “Zamon poligraf” nashriyoti, 2024-yil. – 256 bet

Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2024-yil 29-maydagi 194-son buyrug‘iga muvofiq (ro‘yxatga olish raqami 194-090) 60722500 – Geodeziya, kartografiya va kadastr (funksiyalar bo‘yicha), 60721900 – Konchilik elektr mexanikasi, 60721500 – Konchilik ishi (Faoliyat turlari bo‘yicha), 60722000 – Marksheyderlik ishi, 60720700 – Texnologik mashinalar va jihozlar (mashinasozlik va metallga ishlov berish) ta’lim yo‘nalishlari talabalari uchun o‘quv qo‘llanma sifatida tasdiqlangan.

Tuzuvchi:

Majitov Maxmud Abdimo‘min o‘g‘li,
falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori(PhD), (TerMTI)

Taqrizchilar:

Xudayberdiyev Xursand,
falsafa fanlari nomzodi, dotsent (TerMTI)

Mustafayev Ulash O‘tayevich,
falsafa fanlari nomzodi, dotsent
(O‘zXIA MOM Surxondaryo filiali)

Muharrir:

Mansur Yunus,
O‘zbekiston Jurnalistlar uyushmasi a‘zosi

Mazkur o‘quv qo‘llanma “Dinshunoslik” fanidan ma’ruza va amaliy mashg‘ulot darslarida qo‘llaniladi. Qo‘llanmada dinshunoslik fani tarixi bilan birga turli dinlar, sektalar, yangi zamonaviy diniy yo‘nalishlar to‘g‘risida so‘z boradi. O‘quv qo‘llanma bakalavriat ta’lim yo‘nalishi talabalariga mo‘ljallangan bo‘lib, o‘quv ishchi dasturiga binoan tuzilgan. O‘quv qo‘llanma professor-o‘qituvchilar va talabalar uchun mo‘ljallangan.

ISBN 978-9910-6550-5-0

© Majitov Maxmud Abdimo‘min o‘g‘li

© “Zamon Poligraf” nashriyoti, 2024

АННОТАЦИЯ

В нашей республике проводится значительная работа по укреплению гражданской позиции и активности молодого поколения, воспитанию из него самостоятельных мыслителей, всесторонне развитых личностей, способных конкурировать на международной арене, овладевая современными знаниями и навыками. Самое главное – вести постоянный диалог с молодежью, обеспечить ее трудоустройство, найти свое место в жизни и стать достойными членами общества. Кроме того, молодежи пора правильно формировать свое мировоззрение, решая многие важные вопросы, такие как мир в стране, развитие Родины, достижение свободы и благополучия народа, воспитание совершенного человека, социальное сотрудничество и межличностные отношения. – этническая гармония и религиозное разнообразие останутся востребованными.

Содержание науки религиоведение заключается в формировании научного мировоззрения у студентов, способных делать правильные научные выводы о религии, ее различных формах, учениях, направлениях и сектах, а также обоснованно анализировать соотношение религиозности и светскости. Программой для достижения этой цели служат Конституция Республики Узбекистан, Закон «О свободе совести и религиозных организациях», Уголовный, Гражданский и Семейный кодексы о свободе религии и совести.

В этом учебнике изложены аналитические сведения по антропологии религии, феноменологии религии, истории религии и аксиологии религии, а их достижения могут быть использованы в преподавании и изучении науки о религии. Учебное пособие предназначено для профессоров и преподавателей высших учебных заведений, студентов старших курсов и всех, кто интересуется данной областью.

ANNOTATSIYA

Respublikamizda yosh avlodni fuqarolik pozitsiyasi va faolligini kuchaytirish, mustaqil fikrlaydigan, zamonaviy bilim va kasb hunarlarni puxta egallab, xalqaro maydonda raqobatga kirisha oladigan barkamol shaxslar etib tarbiyalash bo'yicha sezilarli ishlar amalga oshirilmoqda. Eng muhimi, yoshlar bilan doimiy muloqot olib borish, ularning bandligini ta'minlash, hayotda o'z o'rnini topishi, jamiyatning munosib a'zolariga aylanishi borasida olib borilayotgan ishlar salmoqlidir.

Dinshunoslik fanining mazmuni talabalarda din, uning turli shakllari, ta'limotlari, yo'nalishlari, mazhablari haqida to'g'ri ilmiy xulosalar chiqara oladigan, diniylik va dunyoviylik munosabatlarini asosli tahlil qila oladigan ilmiy dunyoqarashni shakllantirishdan iborat. Bunga erishishda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida"gi Qonun, Jinoyat, Fuqarolik, Oila kodekslaridagi din va vijdon erkinligi haqidagi ko'rsatmalar, qoidalar dasturul amal bo'lib xizmat qiladi.

Mazkur o'quv qo'llanmada din antropologiyasi, din fenomenologiyasi, din tarixi, din aksiologiyasi borasida tahliliy ma'lumotlar bayon etilgan bo'lib, ularning yutuqlaridan ham dinshunoslik fanini o'qitish va o'rganishda foydalanish mumkin. O'quv qo'llanma oliy o'quv yurtlari professor-o'qituvchilari, bakalavriat bosqichi talabalari va ushbu sohaga qiziqqan har bir kishi uchun mo'ljallangan.

ANNOTATION

Significant work is being carried out in our republic to strengthen the civic position and activity of the younger generation, to educate them into independent thinkers, comprehensively developed personalities capable of competing in the international arena, mastering modern knowledge and skills. The most important thing is to have a constant dialogue with young people, ensure their employment, find their place in life and become worthy members of society. In addition, it is time for young people to form their worldview correctly, solving many important issues such as peace in the country, the development of the Motherland, the achievement of freedom and well-being of the people, the upbringing of a perfect person, social cooperation and interpersonal relations. - Ethnic harmony and religious diversity will remain in demand.

The content of the science of religious studies is the formation of a scientific worldview among students who are able to draw correct scientific conclusions about religion, its various forms, teachings, directions and sects, as well as to reasonably analyze the relationship between religiosity and secularism. The program for achieving this goal is the Constitution of the Republic of Uzbekistan, the Law "On Freedom of Conscience and Religious Organizations", the Criminal, Civil and Family Codes on Freedom of religion and Conscience.

This textbook provides analytical information on the anthropology of religion, the phenomenology of religion, the history of religion and the axiology of religion, and their achievements can be used in teaching and studying the science of religion. The textbook is intended for professors and teachers of higher educational institutions, undergraduates and anyone interested in this field.

ANNOTATSIYA

Respublikamizda yosh avlodni fuqarolik pozitsiyasi va faolligini kuchaytirish, mustaqil fikrlaydigan, zamonaviy bilim va kasb hunarlarni puxta egallab, xalqaro maydonda raqobatga kirisha oladigan barkamol shaxslar etib tarbiyalash bo'yicha sezilarli ishlar amalga oshirilmoqda. Eng muhimi, yoshlar bilan doimiy muloqot olib borish, ularning bandligini ta'minlash, hayotda o'z o'rnini topishi, jamiyatning munosib a'zolariga aylanishi borasida olib borilayotgan ishlar salmoqlidir.

Dinshunoslik fanining mazmuni talabalarda din, uning turli shakllari, ta'limotlari, yo'nalishlari, mazhablari haqida to'g'ri ilmiy xulosalar chiqara oladigan, diniylik va dunyoviylik munosabatlarini asosli tahlil qila oladigan ilmiy dunyoqarashni shakllantirishdan iborat. Bunga erishishda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida"gi Qonun, Jinoyat, Fuqarolik, Oila kodekslaridagi din va vijdon erkinligi haqidagi ko'rsatmalar, qoidalar dasturul amal bo'lib xizmat qiladi.

Mazkur o'quv qo'llanmada din antropologiyasi, din fenomenologiyasi, din tarixi, din aksiologiyasi borasida tahliliy ma'lumotlar bayon etilgan bo'lib, ularning yutuqlaridan ham dinshunoslik fanini o'qitish va o'rganishda foydalanish mumkin. O'quv qo'llanma oliy o'quv yurtlari professor-o'qituvchilari, bakalavriat bosqichi talabalari va ushbu sohaga qiziqqan har bir kishi uchun mo'ljallangan.

ANNOTATION

Significant work is being carried out in our republic to strengthen the civic position and activity of the younger generation, to educate them into independent thinkers, comprehensively developed personalities capable of competing in the international arena, mastering modern knowledge and skills. The most important thing is to have a constant dialogue with young people, ensure their employment, find their place in life and become worthy members of society. In addition, it is time for young people to form their worldview correctly, solving many important issues such as peace in the country, the development of the Motherland, the achievement of freedom and well-being of the people, the upbringing of a perfect person, social cooperation and interpersonal relations. - Ethnic harmony and religious diversity will remain in demand.

The content of the science of religious studies is the formation of a scientific worldview among students who are able to draw correct scientific conclusions about religion, its various forms, teachings, directions and sects, as well as to reasonably analyze the relationship between religiosity and secularism. The program for achieving this goal is the Constitution of the Republic of Uzbekistan, the Law "On Freedom of Conscience and Religious Organizations", the Criminal, Civil and Family Codes on Freedom of religion and Conscience.

This textbook provides analytical information on the anthropology of religion, the phenomenology of religion, the history of religion and the axiology of religion, and their achievements can be used in teaching and studying the science of religion. The textbook is intended for professors and teachers of higher educational institutions, undergraduates and anyone interested in this field.

KIRISH

“Dinshunoslik” dinning paydo bo‘lishi va rivojlanishi tarixini, uning ijtimoiy, gnoseologik, psixologik ildizlarini, turli xil dinlar ta’limotining vujudga kelishi va shakllanishini o‘rgatuvchi fandır, ta’limot va o‘quv predmetidir, u dastlabki diniy tasavvurlarning paydo bo‘lishidan urug‘-qabila, milliy va jahon dinlari paydo bo‘lgan barcha ijtimoiy hodisalarni, ma’naviy omillarni – mafkura va aqidalar, urf-odat va marosimlar, masjid va diniy tashkilotlarning talab va tartiblarini o‘rganish, tahlil qilishni ko‘zda tutadi. Din muammolariga xos dastlabki g‘oyalar Markaziy Osiyoda – deizm, panteizm va boshqalar, bu o‘lkada yashagan, ijod qilgan ulug‘ allomalar Muhammad Muso Xorazmiy, Ahmad Farg‘oniy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Umar Xayyomning ijtimoiy-falsafiy qarashlarida, Ibn Rushidning «Ikki haqiqat» ta’limotida olg‘a surilgan edi. XVII asrda Boburning nabirasi Shoh Akbar, so‘ngra XVII asrda fransuz faylasuflarining dinga, diniy tashkilotlarga munosabatlari XIX asrda ilmiy dinshunoslik doirasida yangi oqim, yo‘nalish va nazariyalar yuzaga kelishiga katta turtki bo‘lgan. Dinshunoslik fanini o‘qitishdan maqsad talabalarga dinning kelib chiqishi, evolyutsiyasi, hozirgi davrdagi holati, insoniyat hayotida tutgan o‘rni haqida umumiy ilmiy tushunchalar berishdan iborat. Milliy va diniy qadriyatlarning tarixan mushtarakligi, ularning umuminsoniy qadriyatlarga uyg‘unlashishi, hozirgi demokratik O‘zbekiston taraqqiyotidagi muhim omil sifatida tushuniladi. Dinshunoslik fanining mazmuni talabalarda din, uning turli shakllari, ta’limotlari, yo‘nalishlari, mazhablari haqida to‘g‘ri ilmiy xulosalar chiqara oladigan, diniylik va dunyoviylik munosabatlarini asosli tahlil qila oladigan ilmiy dunyoqarashni shakllantirishdan iborat.

Bunga erishishda O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, “Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to‘g‘risida”gi Qonun, Jinoyat, Fuqarolik, Oila kodekslaridagi din va vijdon erkinligi haqidagi ko‘rsatmalar, qoidalar dasturul amal bo‘lib xizmat qiladi. Dinshunoslik fanini o‘qitish va o‘rganishning vazifasi quyidagilardan iborat:

- dinshunoslikni o‘qitish va o‘rganish jarayonida chuqur ilmiylik, tarixiylik, xolislik tamoyillariga amal qilinadi;

- talabalarining diniy ong darajasini hisobga olish, diniy his-tuyg‘ulariga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo‘lish talab etiladi. Dinni (qo‘pol ateistik ruhda) tanqid qilish yoxud diniy va’zxonlik

qilish, bir dinni ikkinchi dindan ustun qo'yish qonunga zid ekanligi e'tiborga olinadi;

- dinshunoslikdan ma'ruza, amaliy seminar mashg'ulotlariga tayyorgarlik ko'rish va o'tkazish jarayonida faqat o'quv qo'llanmasi, risolalarda muayyan mavzuga oid keltirilgan g'oya, fikr-mulohazalar bilan chegaralanmasdan, balki diniy matnlar, birlamchi manbalar, mazkur din muqaddas kitoblari asosida tahlil qilinmog'i maqsadga muvofiqdir;

- talabalar mazkur fan mazmunini chuqur o'zlashtirishlariga erishish, ularda din haqida ilmiy dunyoqarashni shakllantiradi, olgan bilimlari asosida aniq voqea va hodisalarga nisbatan ongli ravishda o'z shaxsiy fikrlariga ega bo'lishlarini ta'minlaydi;

- ushbu fan talabalar yoki boshqa shaxslar muayyan xatti-harakatlarining davlat qonunlariga, vijdon erkinligi tushunchasiga mos yoki mos emasliklarini aniqlash imkoniyatini shakllantirishi lozim.

- O'zbekiston Respublikasi jahon hamjamiyatiga kirib borayotgan bir sharoitda dinshunoslik fanini o'qitish jarayonida talabalarda va ular orqali fuqarolarda turli konfessiyalar vakillari bilan muloqot etishning yuksak madaniyatiga erishish ruhida tarbiyalash juda muhim ahamiyat kasb etadi.

1- MAVZU. DIN IJTIMOIIY MADANIYAT HODISA SIFATIDAGI AHAMIYATI

REJA:

1. Dinshunoslik fanining maqsad va vazifalari
2. Dinshunoslik fanining ijtimoiy fanlar bilan bog'liqligi
3. Dinshunoslik fanining vujudga kelishi va tadrijiy taraqqiyoti
4. Dinshunoslik fanini o'rganishda Markaziy Osiyolik mutafakkirlar asarlarining ahamiyati

Tayanch tushunchalar: E'tiqod, din, davlat, diniy tashkilot, vijdon erkinligi, konfessiya, jahon dinlari, milliy dinlar, e'tiqod, ishonmoq tuyg'usi, ibodat, kompensatorlik, regulyatorlik, integratorlik, yakka xudolik, ko'p xudolik va boshqalar.

Dinshunoslik kishilik jamiyati tarixiy taraqqiyotining muayyan bosqichida paydo bo'lgan barcha din shakllarining ma'naviy, ijtimoiy, gnoseologik va psixologik ildizlarini, ularning ta'limoti va marosimchiligi, ijtimoiy hayotdagi mavqei va ijtimoiy funksiyalarini ilmiy jihatdan o'rganuvchi fandır. Dunyo xaritasida mavjud mamlakat borki, unda yashovchi xalqlarning o'z dini, urf-odatları va an'anaları mavjud. Ana shu qadriyatlar xalqlarning yurish-turishi, kundalik faoliyati va umuman hayot tarzini belgilashda asosiy omil bo'lib hisoblanadi. Dunyo xalqlari tarixini o'rganishda ularning diniy qarashlari, e'tiqod va diniy amaliyotlarini e'tibordan chetda qoldirish mumkin emas. "Dinshunoslik" fani ana shu muhim omilni tadqiq etib, tarix bilan bog'liq ravishda tahliliy o'rganadi.

Dinshunoslikka kirish fanining obyekti va predmeti. "Dinshunoslik" fani dinni har tomonlama, xolislik va ilmiylik asosida o'rganuvchi fandır. Uning obyekti din bilan bog'liq barcha tushunchalarni qamrab oladi. Ular diniy manbalar, diniy ta'limotlar, diniy oqimlar, mazhablar, din bilan bog'liq tushuncha, atama, hodisa, hissiyot kabi sohalar ushbu fanning obyekti hisoblanadi. Bu fanning predmeti esa aynan dinni o'rganishdagi turli yondashuvlar, o'rganishdagi tadqiqot usullari, xolis ilmiylik va obyektivlik tamoyillaridan iborat. Masalan, "ibodatgoh" tushunchasi islom dinida "masjid", xristianlikda "cherkov", yahudiylikda "sinagoga" so'zlari bilan berilsada, ulardagi jamlovchi jihat – obyekt yagona, ya'ni "bino" bo'lib, undan ko'zda tutilgan asosiy maqsad ibodatdir. Dinning ikki

yirik tarkibiy qismi mavjud bo'lib, ular: diniy e'tiqod va diniy marosimlardir.

"Dinshunoslik" fanini o'qitishdan maqsad – talabalarga buddizm, xristianlik, islom kabi jahon dinlari bilan bir qatorda urug'-qabila dinlari va alohida millatlarga xos milliy dinlar tarixini zamonaviy ilmiy konsepsiyalar asosida chuqurroq o'rgatish. Shuningdek, mustaqillik yillarida O'zbekistonda dinga nisbatan munosabatning tubdan o'zgarganligi, diniy qadriyatlarni tiklash, diniy bag'rikenglik madaniyatini shakllantirish yo'lida qilinayotgan muhim o'zgarishlar, yangiliklar haqida ma'lumotlarni berish ko'zda tutilgan. Mustaqillik davrida milliy va diniy qadriyatlarning xalqqa qaytarilishi bilan birga jahonda mavjud xalqlarning dinlari haqida keng ma'lumot olish, ularning qadriyatlarini o'rganish imkoniyati yuzaga keldi. Natijada dinshunoslik fani izchillikda rivojlana boshladi.

"Dinshunoslik" fanining vazifalari quyidagilardan iborat:

- dinning jamiyatga ijtimoiy, ma'naviy, ruhiy ta'siri haqida bilimlar berish;

- ibtidoiy diniy tasavvurlar, milliy va jahon dinlari ta'limotlari haqida ma'lumot berish;

- dinning mohiyati va uning kishilik jamiyati taraqqiyotidagi turli tarixiy bosqichlarda tutgan mavqei haqida tushuncha berish;

- jamiyatni ma'naviy jihatdan kamol toptirishda diniy qadriyatlarning ahamiyatini yoritish;

- dunyoviy davlat va dinning o'zaro munosabatlarini yoritib berish;

- missionerlik va prozelitizmning mohiyati xususida tushuncha berish;

- diniy aqidaparastlik, ekstremizm va fanatizm kabi salbiy illatlar mohiyatini yoritish va ularga qarshi g'oyaviy immunitetni shakllantirish;

- O'zbekiston Respublikasida dinga nisbatan munosabatning tubdan o'zgarganligi, xususan, islom dini qadriyatlarini tiklash yo'lida qilinayotgan ishlar haqida keng tasavvur hosil qilish.

Din azaldan inson va jamiyat hayotining ma'naviy asosi, poydevori bo'lib kelgan. Din vositasida insonning biologik tabiati, hayvonot olami bilan umumiy jihatga ega bo'lgan fiziologik mayllari, ehtiyoj va instinktlari jilovlandi, ularga insoniy qiyofa berildi. Diniy ongning ibtidosida «yaxshilik va yomonlik», «ezgulik va yovuzlik», «adolat va

adolatsizlik» kabi axloqiy kategoriyalarning dastlabki elementlari shakllangani, din kishilik jamoasini mazkur kategoriyalar atrofida jipslashtira olgani bois, unda dunyoqarash, integrativ, regulativ, kompensatorlik va boshqa funksiyalar mustahkamlandi. Hozirgi kunga kelib, din ijtimoiy hayotning muhim omiliga aylandi, u ijtimoiy-siyosiy hayotdagi o'rmini saqlab qoldi. Lekin uning ahamiyati turli ijtimoiy-siyosiy tuzumlarda turlichadir. Din yetakchi mafkura hisoblangan davlatlar ham talaygina. Dunyoning qator davlatlarida din o'zining siyosiy mavqeini mustahkamlash uchun harakat qilmoqda.

Mustaqillikdan keyin dinning ijtimoiy-siyosiy salmog'i o'zgargan bo'lsada, u bilan bog'liq muayyan muammolar kelib chiqmoqda. Shu bois O'zbekiston Konstitutsiyasida dinning mamlakatimizdagi ijtimoiy o'rni aniq belgilab qo'yilgan. Markaziy Osiyoda diniy omil mavqeining ortib borishini hisobga olib, 1991-yil 14-iyunda "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida"gi qonun qabul qilindi. Bu qonun jamiyatni demokratlashtirish ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda, tobora kuchayib borayotgan mustaqillik uchun g'oyaviy kurash ta'sirida sobiq O'zbekiston sho'ro hukumati tomonidan qabul qilingan edi. Keyingi yillarda O'zbekistonda dinga munosabat tubdan o'zgardi. Islom diniga beqiyos hissa qo'shgan buyuk allomalar, din peshvolarining nomlari qayta tiklandi, islom dinining taraqqiyotiga doir qator tadbirlar, ilmiy-amaliy anjumanlar o'tkazildi. Bunday tadbirlar O'zbekistonda faoliyat ko'rsatayotgan boshqa diniy konfessiyalarda ham amalga oshirildi. Bu tadbirlarning ayrimlarini sanab o'tish kifoya. Masalan, 1991-yil 11-aprelda "Ro'za hayiti" va "Qurbon bayrami"ni milliy bayram deb e'lon qilish haqida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni qabul qilindi. 1992-yil 7-martda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida Din ishlari bo'yicha qo'mita tashkil qilish to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 1992-yil 1-aprelda esa O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori qabul qilindi.

Ta'kidlash joizki, 1993-yil 16-sentyabrda islom dinida naqshbandiya tariqatiga asos solgan Xoja Bahovuddin Naqshband tavalludining 675 yilligi Buxoro shahrida keng nishonlandi. 1993-yil 23-24 oktyabrda O'zbekiston Respublikasi hukumatining qarori bilan va Buyuk Britaniyaning Oksford universiteti ishtirokida Samarqand shahrida "Imom Buxoriy: hayoti va davri" mavzuida xalqaro anjuman o'tkazildi.

1994-yil 18-oktyabrda yana Samarqand shahrida islom ilmiga katta hissa qo'shgan alloma Xo'ja Ahror Valiy tavalludining 590 yilligi keng nishonlandi. 1995-yilning noyabrida Mahmud az-Zamaxshariyning 920 yilligi va Najmiddin Kubro tavalludining 850 yilligi Xorazmning Urganch shahrida nishonlandi. 1998-yil 23-sentyabrda muftiy Ziyovuddinxon ibn Eshon Boboxon tavalludining 90 yilligiga bag'ishlangan ilmiy-amaliy anjuman Toshkent shahrida o'tkazildi. 1998-yil 23-oktyabrda esa Imom al-Buxoriy tavalludining 1225 yilligi Samarqand shahrida nishonlandi va Imom al-Buxoriy majmuasi ochildi. Bu tadbirlar bevosita O'zbekiston Respublikasi hukumatining tashabbusi va qo'llab-quvvatlashi natijasida amalga oshirildi.

Dinshunoslik tarix, falsafa, siyosatshunoslik, sotsiologiya, huquq va boshqa fanlardan farq qilib, din hodisasining tarixiy, ijtimoiy-siyosiy va gnoseologik (grekcha gnosis – bilish, logos – ta'limot degan ma'nolarni anglatadi) ildizlarini ochib beradi, diniy aqidaga umumilmiy metodlardan biri bo'lgan tarixiylik va mantiqiylikning dialektik birligi orqali yondashadi. Dinshunoslik fanining yana bir muhim xususiyati shundaki, u dinni ilmiy asosda, dunyoviy nuqtai nazardan o'rganadi, dinshunoslikning predmetini, din, uning kelib chiqishi, vazifalari va rivojlanishini, tuzilishi va tarkibiy qismlarini, jamiyat tarixida namoyon bo'lish shakllarini, shaxs va jamiyat hayotida tutgan o'rnini, madaniyat sohalari bilan o'zaro aloqadorligini tahlil qiladi. Dinshunoslik bilimlarning kompleks (lotincha complexus – aloqa, birikma degan ma'nolarni anglatadi. Predmetlar, harakatlar va voqeliklarning birikmasi bo'lib, ular bir butunlikka birlashadi) tarmog'ini tashkil etadi. Ushbu fan ilohiyot, falsafiy va ilmiy fikr rivoji natijasida shakllandi. Diniy bilimlarning tarixan tashkil topgan birinchi shakli ilohiyot (teologiya grekcha teos – xudo va logos – ta'limot degan ma'noni anglatadi), ya'ni xudoni o'rganuvchi ta'limotdir. Ilohiyot muayyan dinning aqida (qoida)larni, muqaddas yozuvlar va diniy tashkilotlar hujjatlarini odamlarga tushunarli tilda yetkazib beruvchi ta'limotdir.

Dinga ilohiyot nuqtayi nazaridan yondashuv dinni uning ichidan o'rganishdir, chunki ilohiyot vakillari dinni faqat xudoga ishongan kishi tushunishi mumkin deb hisoblaydilar. Dinni o'rganishda ilohiy yo'nalish bilan birga falsafiy va ilmiy yo'nalishlar ham mavjud. Falsafiy va ilmiy yo'nalishlar, ilohiyotdan farqli ravishda, dinni «ichidan» emas balki «tashqaridan» o'rganadi. Ularning dinni

o'rganish usullari ilohiyotnikidan farq qiladi. Falsafiy va ilmiy yo'nalishlar dinni tafakkur, mantiqiy-nazariy, empirik-ilmiy printsiplarga tayanib o'rganadi. XIX asrning oxirlarida dinni ilmiy o'rganish asosida bilimlarning maxsus tarmog'i – dinshunoslik fani shakllangan.

Bundan tashqari, diniy e'tiqod tarkibida mavjud insonparvarlik, mehr-shafqat va imonlilik kabi qadriyatlarga janggarilik, shafqatsizlik, qonxo'rlik da'vatlarining butunlay yot ekanligi dinshunoslik orqali oydinlashadi, diniy jaholatning ma'rifat orqali bartaraf etilishiga, dinning haqiqiy mavqei tiklanishiga erishiladi. Dinshunoslik, diniy e'tiqodning, qaysi shaklda bo'lmasin, ezgulik, odamiylik va adolat g'oyalariga bo'ysunganligini isbotlashga ko'maklashadi, dinlar o'rtasida mazkur g'oyalar asosida ma'naviy yakkilik va hamjihatlik aloqalari mavjudligini isbotlashga xizmat qiladi. Dinshunoslikning vazifalari o'zaro aloqador bo'lib, ularni amalga oshirishda boshqa fanlar bilan hamkorlik qilish talab qilinadi. Masalan, falsafa kishilarning dunyoqarashi, dunyoga munosabati masalalari, ularni o'rganish usullari, dinning jamiyatdagi ma'naviy, ijtimoiy, ruhiy ildizlarini o'rganadi. Dinshunoslik dinni o'rganishda falsafiy qonuniyatlar, masalaga yondashish usullari, dunyoqarash muammolari kabilarga tayanishi mumkin. Huquqshunoslik dinning konstitutsiyaviy mavqei, huquqqa ta'siri, vijdon erkinligi, so'z erkinligi kabilarga bog'liqligi masalalarini o'rganadi.

O'zbekiston tarixi fani dinning qadimgi zamonlardan hozirgi davrga qadar jamiyat hayotidagi ahamiyatini, uning ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayotga ta'siri jarayonlarini o'rganadi. Tarixda bu jarayonlarning barcha jabhalarida dinning o'rni va o'ziga xos ta'siri bo'lgan. Dinshunoslik tarixiy davrlarda dinning ijtimoiy hayotda tutgan o'rni va ahamiyatini o'rganishda tarix fani ma'lumotlariga tayanadi. Dinshunoslik boshqa ijtimoiy fanlardan farq qiluvchi xususiyatlarga ega. Ular quyidagilardan iborat:

– dinshunoslik dinni ijtimoiy-ruhiy voqelik sifatida kompleks tarzda, boshqa ijtimoiy fanlar esa dinni o'z yo'nalishlari bo'yicha o'rganadi. Jumladan, huquqshunoslik dinning huquq bilan bog'liq jihatlarini, falsafa diniy dunyoqarashni, ruhshunoslik (psixologiya) diniy hissiyot va kechinmalarni, dinshunoslik esa dinning barcha jihatlarini bir-biriga bog'liq holda o'rganadi;

– dinshunoslik dinni o'rganishga ilmiy jihatdan xolisona yondashuvga asoslanadi. Masalan, ilohiyot xudo va diniy qadriyatlarni himoyalab, ularning ustuvor qadriyat ekanligini isbotlashga harakat qilsa, ateizm dinning insoniyat uchun zararli ekanligini isbotlashga intiladi. Ammo ikkala yondashuv ham ilmiy yondashuvga ziddir.¹

Dinshunoslikning boshqa fanlar bilan bog'liqlik natijasida uning tarkibida bir qancha sohalar yuzaga kelgan. Din sotsiologiyasi – din va jamiyat munosabatlari hamda shu munosabatlar ortidan kelib chiquvchi natijalarni o'rganuvchi dinshunoslik sohasi. U dinning davlat, xalq, oilaga nisbatan munosabatini, din sohasida yuzaga keluvchi ijtimoiy voqea–hodisalarni, turli diniy jamoalarning jamiyat bilan o'zaro munosabatlarini tadqiq qiladi. Din sotsiologiyasi ham ijtimoiy, ham diniy ilmlarga tayanadi.

Shu bilan birga, din sotsiologiyasi kishilarning diniy e'tiqodlari, diniy tashkilotlarning faoliyatini, jamiyat a'zolaridagi diniy tafakkurni o'rganadi. Sotsiologiya din hodisasini o'rganishda dinning ijtimoiy hayotda bajarayotgan funksiyalariga albatta murojaat qilishi lozim bo'ladi. Din psixologiyasi — inson diniy hayotining psixologik jihatlarini o'rganuvchi dinshunoslik sohasi. Din psixologiyasi shaxsning diniy tajribalarini va bu tajribaning turli ko'rinishlarini bayon qilishga harakat qiladi. Kishining diniy his, tushuncha va yashash tarzi din psixologiyasining asosiy mavzusidir. Din falsafasi — dinning mohiyati, insonning diniy haqiqatlar bilan bog'liqligini o'rganadigan soha. U Xudoning mavjudligi, sifatleri, yaratuvchi va borliq munosabatlari, yaratish, olamning yaratilishidagi maqsad, qayta tirilish, payg'ambarlik va vahiy kabi keng miqyosdagi masalalarni qamrab oladi. Din fenomenologiyasi — dinning ko'zga ko'rinuvchi, tashqarida aks etuvchi jihatlarini o'rganuvchi ilm sohasi. Din fenomenologiyasi diniy tuyg'u va uning ko'rinishlari butun dunyoda deyarli bir-biriga o'xshashiga ishora qiladi. Turli dinlarning ibodat va marosimlari, muqaddas joy, zamon, narsa va shaxsiyatlarini tadqiq qilib, mushtarak jihatlarini topishga harakat qiladi. Din tarixi — dinlarning yuzaga kelishi va rivojlanishi bosqichlarini o'rganuvchi soha. U bir qancha fanlarga tayanadi va ular bilan uzviy bog'liqdir. Masalan, tarix fani o'tmishdagi voqea-hodisalarni o'rganishi bilan birga, moziy va joriy dinlarning tarixiy shakllanishi jihatidan “Dinlar tarixi” ga yaqindan

¹ Isoqjonov R. Qiyosiy dinshunoslik. O'quv qo'llanma. – Toshkent, OOO Komplex print, 2020. – 191-198 b.

ko'makchi bo'ladi. Diniy matnlarning o'rganilishida filologiya fani alohida ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari tarixni o'rganishda yordamchi fanlar — mifologiya (rivoyat va afsonalar), etnologiya, arxeologiya, san'at tarixi, folklor va shunga o'xshash bir qancha fanlar ham din tarixi bilan bevosita bog'liq.²

Mamlakatimizda diniy tashkilotlar O'zbekiston Respublikasining "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida" gi 1998-yil 1-may, eng oxirgisi 2021-yil 6-iyun (yangi tahrirdagi) qonuni asosida faoliyat yuritadi. Mazkur qonun 1991-yil 14- iyunda va 1998-yilda qabul qilingan variantlardan farq qilib, diniy tashkilotlar faoliyatini huquqiy jihatdan mukammalroq kafolatlaydi. Din o'z mavqeyi va inson hayotidagi o'rni ko'ra ijtimoiy hayotning muhim qismi hisoblanadi. Shuning uchun ham u inson va jamiyat hayotida muhim o'rin tutadi va ahamiyatiga ko'ra turli vazifalarni bajaradi. Odatda, din dunyoqarash, regulativ, integrativ, kompensatorlik, legitim (qonuniy) va shu kabi boshqa vazifalarni bajaradi. Dinning dunyoqarash vazifasi shundan iboratki, dindor atrofdagi narsa va hodisalarni o'tkinchi deb, ya'ni insonning real hayotdagi faoliyati narigi (boqiy) dunyo uchun faqat asos, tayyorgarlik deb biladi. Dindor (diniy dunyoqarashga asoslangan kishi) umr mazmunini narigi dunyoga tayyorlanish, bu dunyoning azob-uqubatlari va adolatsizliklariga sabr-qanoat qilish, chidashdan iborat deb hisoblaydi. U o'limni hech qanday qo'rquvsiz qabul qilishi kerak, chunki o'lim insonning boqiy hayotga o'tish yo'li, deb bilinadi.

Dinning kompensatorlik vazifasi kishilarning hayotini boyitadi, diqqatlarini kundalik muammolardan boshqa narsalarga jalb qiladi, ularni ovutadi. Mazkur vazifa orqali din kishilarda ertangi kuniga ishonch tuyg'usini shakllantiradi. Ularni hayotiy qiyinchiliklarga taslim bo'lmaslikka va har qanday sharoitda xudoga ishonchini yo'qotmaslikka o'rgatadi. Dinning integrativ vazifasi jamiyat a'zolarini – ijtimoiy kelib chiqishi, mavqei, millati kabi xususiyatlaridan qat'i nazar – birlashtiruvchi kuch ekanligida namoyon bo'ladi. Integrativ yoki funksionalistik yondashuvning asoschilaridan biri E.Dyurkgeymning fikricha, din xuddi yelim kabi kishilarni umumma'naviy qadriyatlar, e'tiqod, urf-odat va an'analar asosida birlashtirishga, yaxlit bir majmuaga aylantirishga xizmat qiladi. E.Dyurkgeym ayniqsa diniy sig'inish masalasiga alohida e'tibor beradi.

² Muratov D., Alimova M., Karimov J. Dinshunoslik, darslik. – Toshkent, Navro'z nashriyoti, 2019. – 58-63 b

Uningcha, din sig'inish orqali jamiyatni bir butun qiladi, shaxsni ijtimoiy hayotga tayyorlaydi va itoat etishga undaydi, ijtimoiy yaxlitlikni mustahkamlaydi, an'analarni qo'llab-quvvatlaydi, kishida qanoat hosil qiladi.

Dinning integrativ vazifasi bilan regulativlik (lotincha *reguiare* – muayyan tartibga bo'ysundirish, tartibga solish, o'rnatish degan ma'nolarni anglatadi) vazifasi uzviydir. Regulativlik vazifasi diniy xulq-atvor normalari vositasida ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi, ushbu normalarni dindorlarning bajarishlarini nazorat qiladi. Bunday normalarga diniy urf-odatlar, marosimlar, an'analar va bayramlarni misol qilib keltirishimiz mumkin. Dinning regulativlik vazifasi dindorlar faoliyatining tartibga solinishi qonuniylashtirilishini taqozo etadi. Bu esa uning legitimlik vazifasini keltirib chiqaradi. Mazkur vazifani birinchi bo'lib amerikalik sotsiolog olim T.Parsons ajratgan. Uning fikricha, muayyan qonuniyliksiz, ya'ni legitimliksiz hech bir ijtimoiy tizim mavjud bo'la olmaydi. Legitimlik vositasida jamiyat a'zolarining xatti-harakatlari muayyan qolipga solinadi, jamiyatda barqarorlik ta'minlanadi. T.Parsons diniy normalarni jamiyat taraqqiyoti davomida shakllanib, o'zgarib va rivojlanib boruvchi boshqa ijtimoiy normalardan ustun qo'yadi, chunki diniy normalar jamiyatning axloqiy-ma'naviy tartibini belgilaydi.³ Legitimlik dindorlarning e'tiqod bilan bog'liq o'zaro aloqalarini taqozo etadi. Bu esa uning navbatdagi aloqa vazifasini yuzaga keltiradi. Dinning aloqa vazifasi dindorlarni diniy mafkura vositasida birlashtiradi. Shu bilan birga, jamiyat va shaxs o'rtasida o'zaro aloqa o'rnatilishiga yordam beradi.

Yuqoridagi tahlildan ko'rinib turibdiki, din o'z tarkibiga ko'ra juda murakkab va rang-barang mazmunga ega. U insonning hissiyobrazli faoliyatidan tortib hayot ma'nosini anglashi bilan bog'liq bo'lgan yuksak axloqiy-ma'naviy faoliyati, tafakkuri va ijodiga xos hodisalarni qamrab oladi. Din tarkibida axloqiy elementlar bilan birga huquqiy va siyosiy jihatlar ham mavjud. Shu bois dinga faqat axloqiy-ma'naviy hodisa deb qarash noto'g'ri. Unda qonuniylik va uni siyosiy jihatdan mustahkamlashga qaratilgan ruhiy imkoniyat ham mavjud.

---

³ Т.Парсонс. Танланган асарлар.

2-MAVZU. MILLIY DINLAR

REJA:

1. Yahudiylarning mazmun-mohiyati
2. Veda va veda dinlari
3. Konfutsiychilik, daosizm
4. Sintoizm

Tayanch tushunchalar: Sintoizm, Yaxve, Dao, Daosizm, Veda, Vedalar, Konfutsiychilik, Jaynizm, Zardushtiylilik, Sinto, Iuda, Iudaizm, Yahudiylilik, Tavrot va boshqalar.

Milliy dinlar elat-millat dinlari deb ham yuritiladi. Chunki ular urug'-qabila dinlaridan farkli ravishda sinfiy jamiyat qaror topishi va shakllanishi davrida vujudga kelgan va rivojlangan. Binobarin, ular avvalo elatning so'ngra, millatning shakllanishini o'zlarida aks ettirgan. Milliy dinlarda tasavvur kilingan xudolar milliy xudolar hisoblanib, ibodat-marosimlar asosan muayyan elat yoki millatnikigagina mos tushar edi. Binobarin, bu xildagi qadimga dinlar milliy davlat xarakterida bo'lishi bilan boshqa din shakllaridan ajralib turgan.

Yahudiylilik (iudaizm) dinining nomi esa qabilaning ilk boshlig'i bo'lgan Yahudo (Iuda) nomidan kelib chiqqan. Keyinchalik bu xalq yahudiylar deb yuritila boshlangan. Yahudiylilikda Yahve nomini tilga olish man etiladi, o'rniga "adonay" (mening parvardigorim) deb o'qiydilar va gapiradilar. "Yahve" so'zining ma'nosi hozirgacha noaniq. Yahve qadimgi ibroniylarning xudolaridan birini nomi bo'lgan, u avval bosh xudo. Keyinchalik bu qabila uni yagona xudo deb e'tiqod qila boshlaganlar.

Yahudiylilikning ta'lim berishicha, xudo Yahve Isroil xalqi bilan ikki tomonlama shartnoma – "Ahd" orqali bog'langan bo'lib, shunga ko'ra yahudiylar o'zlarini "Xudo tomonidan tanlab olingan mumtoz xalqmiz, bu ahd bo'yicha xudo Falastin va uning atrofidagi barcha yerlarni bizga berishga va'da qilgan" degan e'tiqodda yashab kelganlar va hozir ham shu aqidani mahkam tutib tunmay kurash olib boradilar.

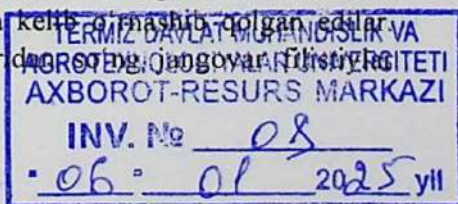
Yahudiylar tarixi. Falastinda (Kan'on) Misr hukmronligining ta'siri susaygan miloddan avvalgi XIII-XII asrlarda bu mamlakatda bir qancha kan'oniy (xanaan)lardan tashkil topgan mayda shahar-davlatlar bo'lgan. (Kan'on (Xanaan)-Falastinning eski nomi. Tavrotta yozilishicha, Xudo hazrati Ibrohim, Is'hoq, Yaqub payg'ambarlarga

va'da qilgan mamlakat bo'lib, Nuh payg'ambar o'g'li Xom, uning o'g'li Kan'on naslidan tarqalgan butparast xalqlarning yeri bo'lgan.

Misir asoratidan zo'rg'a qutilib kelgan Bani Isroil qabilalari Muso alayhissalomning shogirdi, undan keyin bo'lgan payg'ambar va buyuk sarkarda Yuvsha' (Iisus Navin) alayhissalom boshchiligida miloddan avvalgi XIII asrning birinchi yarmilarida Tangri Taolo Isroil avlodlariga va'da qilgan Falastin yerlariga kirib keldilar va bu yerdagi mayda shahar-davlatlarda yashovchi Falastinning tub aholisi bo'lmish kan'oniylarni birin-ketin zabt etib siqib chiqara boshladilar. Bu shaharlarni egallash juda mushkullik bilan kechdi, ular kelgindilarga qattiq qarshilik ko'rsatdilar, shuning uchun ham kan'oniylarning bir qancha shaharlari, tevarak atrofida Bani Isroil qabilalari qurshovida bo'lgani holda ancha vaqtgacha mustaqil bo'lib turdi.

Kelgindi ko'chmanchi Bani Isroil qabilalari bu yerlarda o'troq bo'lib yer egalari-zamindorlarga aylandilar va asta-sekinlik bilan vodiylarni hamda kan'oniylarning shaharlarini birin-ketin egallab ola boshladilar. Yangi yerlarni egallab va o'zlashtirib olishda Kan'onning tub xalqi bilan olib borilgan kurashlarda Isroil qabilalarining vaqtinchalik birlashuvi va o'zaro bir-birlari bilan hamkorligi bir tomondan mustahkamlanib borsa-da, ikkinchi tomondan, Isroil qabilalarining keyinchalik bepoyon Kan'on yerlarining turli tomonlariga sochilib ketib joylashib olishlari ularning bir-birlaridan ajralib, tarqalib ketishlariga ham zamin yaratdi. Janubga, ya'ni O'lik dengizning g'arbidagi keyinchalik Yahudiya deb atalgan viloyatlarga joylashib olgan yahudiylar qabilasi Falastinning shimolidagi unumdor yerlarni egallab olgan Isroil qabilalarining asosiy o'zagi bo'lgan bu qabiladoshlariga qaraganda erta muqim (o'troq) bo'lib o'mashib, ulardan ajralib chiqdi.

Falastinning tub xalqi-kan'oniylar Misr bosqichi zolimlariga qarshi tinimsiz kurashi, uzluksiz urushlar, "dengiz orti xalqlari"ning Falastinning O'rta yer dengizi sohillarida yashaydigan butparast filistiylar va boshqa chet el bosqinchidarining paydar-pay hujumlaridan holsizlangan Falastinni Isroil qabilalari tomonidan bosib olinishi ancha oson va tez kechdi. (Falastin so'zi ana shu xalq nomidan olingan bo'lib "filistiylar mamlakati" degan ma'noga ega bo'lgan). "Dengiz orti xalqlari" deb nom olgan bu xalqlar miloddan avvalgi XIII-XII asrlarda ana shu O'rta yer dengizi sohillariga kelib o'mashib olgan edilar. Falastinga isroilliklar kirib kelganlarida o'sha vaqtning yig'irmasi bo'lgan filistiylar

ularga ham birday qarshi kurashni boshlab yubordilar va betinim ketma-ket hujum qilib turdilar. Miloddan avvalgi XI asrning ikkinchi yarmida filistiyalar yahudiy qabilalarining chegaraoldi viloyatlariga bostirib kirib, ularning bir necha qal'alarini qo'lga kiritdilar. Filistiyalar isroilliklarga yana bir necha og'ir zarbalar berib, Isroilning asosiy shahri Silomni qo'lga kiritdilar. Ichki va tashqi vaziyat bani isroil qabilalarini o'zlarining yagona birlashgan davlatlarini vujudga keltirishni taqozo etdi. Milodda avvalgi XI asr oxirlarida – 1049-yilda Umumxalq majlisida butun Isroilning yagona birinchi podshohi etib payg'ambar Sham'un (Samuil) tavsiyasiga binoan Ya'qub alayhissalomning o'g'li, Yusuf alayhissalomning ukasi Benyamin urug'idan bo'lgan Saul (Tolot) degan odam saylanadi.

Saul barcha Bani Isroil va yahudiy qabilalarini o'ziga bo'ysundirdi. Shundan keyin u yanada kuchayib, filistiyalar ustiga bir necha bor g'olibona yurishlar ham qildi. Ammo bir muncha vaqtdan keyin omad undan yuz o'girdi. Saulni o'zi va uning ikki o'g'li filistiyalar bilan bo'lgan jangda o'ldirildi. Isroil podshohining kesilgan boshini nayzaga sanchib butun filistiyalar yeri bo'ylab namoyish qilib yurdilar. Uning boshsiz tanasini ilgari Misrning, endilikda filistiyalarniki bo'lgan Bet-Sheana shahar-qal'asi devoriga osib qo'ydilar.

Uning o'limiga yahudiylar qabilasidan bo'lgan, Saulning harbiy qo'mondonlaridan biri bo'lgan Dovud (David, u keyinchalik payg'ambar bo'lgan) o'rtasidagi xusumat ham hal qiluvchi rol o'ynadi. Filistiyalarning bahaybat, yengilmas pahlavoni, qo'shin boshlig'i Goliafni yakkama-yakka jangda charm sopqonidan tosh otib o'ldirib jang taqdirini isroilliklar foydasiga hal qilib, g'alabani ta'minlab bergani uchun uning obro'- e'tibori xalq o'rtasida tobora ortib borayotganidan xavfsiragan Saul zimdan o'ldirish payiga tushganini bilib qolgan Dovud filistiyalar tomoniga o'tib ketgani isroilliklarni harbiy kuchini birmuncha zaiflashtirdi. Natijada Dovud hal qiluvchi jangda ishtirok etmasa-da, sezilarli darajada zaiflashib qolgan Isroil qo'shinlarini filistiyalar tezda tor-mor qilib tashladilar va yuqorida aytilganidek, Saulning o'zi va uning ikki o'g'li bu jangda o'ldirildi. Saulning o'limidan keyin yuz bergan tartibsizliklardan foydalangan, undan norozi bo'lgan kibarlar va oddiy yahudiy xalqi, ayniqsa, yahudiy koinlari Dovudni (1079-1009) uning o'rniga podshoh qilib sayladilar.

Dovud yaqinda zabt etilgan, yahudiy qabilalari yashaydigan hududlarda joylashgan qadimgi Iyerusalim shahrini o'ziga poytaxt qilib

belgiladi. Uning qarorgohi shahar yaqinidagi balan Sion (Sinay) tepaligida joylashgan bo'lib, bu tepalik tabiiy harbiy qal'a vazifasini ham o'tar edi.

Birlashgan Isroil va yahudiy qabilalaridan tashkil topgan bu davlatning ikkinchi podshohi, payg'ambar hazrat Dovud alayhissalom vafotidan so'ng miloddan avvalgi 1009-yilda taxtga uning o'g'li 20 yoshlik o'g'li Sulaymon (Solomon, 1029-969) o'tirdi (keyinchalik u ham payg'ambar bo'lgan).

Sulaymon alayhissalom podshohligining oxirgi ya'ni miloddan avvalgi 960-yillarida xalq o'rtasida noroziliklar yana kuchayib ketdi. Ayniqsa, shimol tomondan poytaxt Iyerusalim joylashgan qismida Sulaymon alayhissalom xizmatida yurgan, kelib chiqishi noma'lum bo'lgan Iyerovoam nomli shaxs boshchiligida bu norozilik ochiqdan-ochiq isyonga aylanib ketdi.

Iyerovoamni Silom shahrining mahalliy kohinlari qo'llab-quvvatladilar. Qo'zg'olon katta miqyosda bo'lishiga qaramasdan Sulaymon alayhissalom bu qo'zg'olonni bostirdi. Iyerovoam esa Isroilni Yahudiyadan ajratib olishda misrliklarning yordamiga umid bog'lagan holda Misrga qochishga majbur bo'ldi.

Misrga esa, yonida Falastindek kuchli, yaxlit birlashgan yagona davlat qo'shni bo'lishdan ko'ra, bir-biridan mustaqil bo'lgan ikki kuchsiz davlat qo'shni bo'lishi ma'qulroq edi. Podshoh Sulaymon alayhissalomning vafotidan keyin, miloddan avvalgi 969-yilda qadimgi odatga ko'ra, xalq majlisi tomonidan uning o'g'li Rovoam mamlakatga

podshoh etib saylandi. Ammo mamlakatda tez orada yana qo'zg'olon ko'tarildi. Bu gal Iyerovoam Misr fir'avni Sheshenk yordamiga tayanib o'z ishini oxiriga yetkazdi. Sheshenk Iyerovoam bilan birgalikda miloddan avvalgi 928-yilda birlashgan Isroil-Yahudo davlatining yangi bo'lgan podshohi Rovoamga qarshi yurish qilib Iyerusalimni bosib oldi va undagi bosh ibodatxona – Ma'baddagi xazinani talon-taroj qilib o'z yurtiga olib ketdi.

Shunday qilib, 80 yilga yaqin (1005-928) yagona bir qudratli mamlakat bo'lgan Isroil va Yahudiya miloddan avvalgi 928-yildan boshlab alohida davlat bo'lib ikkiga ajralib ketdi. Ammo Dovud alayhissalom avlodlari hukmronlik qilgan Yahudiya nisbatan Isroilda davlatga hukmronlik qiluvchi sulolalar tez-tez almashinib turdi. Bu sulolalardan eng kattasi Isroilning Umri degan qo'shin boshlig'i sulolasi bo'ldi. U sulolaga miloddan avvalgi 875-yil asos soldi va bu sulola qariyb 50-yil-825-yilgacha davom etdi. Uning davrida Isroil gullab-yashnadi. Ossuriya (Shom, Suriya) solnomalarida bu davrni "Umri uyi" ⁴davri deb atalgan. Bu sulolaning asoschisi o'ziga poytaxt qilib Samariya shahrini belgiladi. Bu shahar mamlakatning o'rtasida, hosildor vodiya bo'lib, strategik tomondan balandlikda joylashgan bo'lib, uni qudratli qal'aga aylantirish oson bo'lganligidan hukmdor bu shaharni o'ziga poytaxt qilib tanlagan edi.

Isroilning hukmron doiralari aholini toboro kambag'allashib borayotgan qismini qullikka, asoratga tushirish va ularni kunbay ishlaydigan mardikorlar, qarzdor-qullarga aylantirish siyosatini yurgizdilar. Natijada Isroilda aholini qo'shimcha ko'ngillilardan iborat bo'lgan xalq lashkarlari yetkazib beradigan qismining soni keskin kamayib ketdi. Bu orada Ossuriyaning siqib kelishi juda kuchayib ketdi, natijada miloddan avvalgi 722-yilda Samara quladi. Ossuriya tomonidan uzil-kesil zabt etildi. Isroil davlati yo'q qilindi. Ossuriyaliklar yuz minglab odamlarni asir qilib haydab olib ketdilar va ularning o'rniga o'zlarining bepoyon mamlakatlarida yashab turgan aholini olib kelib joylashtirdilar.

---

⁴ Diniy mutaassiblik: mohiyat, maqsadlar va oldini olish yo'llari G ' A.Hasanov, O.Yusupov, K.Shermuhamedov, U.G'afurov, J.Karimov. - Toshkent: Movarounnahr, 2013. 160-164 b.

Isroilning qismati Yahudiyaga ham xavf solib turardi. Miloddan avvalgi VIII asr oxirlarida Yahudiya podshohi Xizqiya (Yezekiya) Iyerusalimda ossuriyaliklar qamalida qoldi. Miloddan avvalgi VII asrning oxirlarida Ossuriyaning halokatidan so'ng Bobil, Misr bilan raqobatlashib Ossuriyaga qarashli Old Osiyo davlatlarini birin-ketin bosib ola boshladi.

Miloddan avvalgi 597-yilda Bobil Yahudiyani o'ziga butunlay bo'ysundirdi. Misrning Yahudiyaga yordam berishi ham foyda bermadi. Yahudiya zodagon aslzodalarning bir qismi Vaviloniyaga olib ketildi. Shunday qilib Isroil davlati miloddan avvalgi 722-yilda Ossuriya tomonidan, Yahudiya davlati esa qariyb 136-yildan keyin, ya'ni 586-yilda Bobil tomonidan bosib olindi. Yahudiya o'zining yengilishiga toqat qila olmadi. Misrning homiyligiga umid bog'lab zimdan yangi urushga tayyorlana boshladi va pirovardida miloddan avvalgi 590-yilda Bobil bilan yana urushni boshlab yubordi. Bobil armiyasi yahudiylarning Iyerusalimdan tashqaridagi barcha harbiy kuchlarini tor-mor keltirib, Iyerusalimni qamal qildi. Yahudiya zodagonlari qo'shin safini to'ldirish maqsadida qarzdor qullarni ozod qildilar, ammo bu tadbir ham yahudiylar qismatiga qarshi yordam bera olmadi va natijada miloddan avvalgi 586-yilda Yahudiya quladi, ya'ni Isroil singari davlat sifatida batamom yo'q qilindi. Yahudiy xalqining deyarli barcha mulkdor qatlamlari, hunarmandlar, hatto kambag'al aholini bir qismi ham Bobilga haydab olib ketildi. Aholining bir qismi esa Misrga qochdi.

Midiya va Lidiyani butunlay, hamda Kichik va O'rta Osiyodagi ko'p davlatlarni bosib olgan Ahamoniylar (Eron) sulolasining birinchi podshohi Kayxusrav (Kir II) miloddan avvalgi 538-yilda Mesopotamiya va Bobilni o'ziga bo'ysundirgach, yahudiylarga Iyerusalimni qayta tiklashga ruxsat berdi (Mirsga qarshi kurashda Iyerusalim o'ziga tayanch nuqtasi bo'lishini o'ylagan bo'lsa kerak!)

Bobilga olib ketilgan bir necha ming yahudiy oilalarni miloddan avvalgi VI-V asrlarda yana Iyerusalimga qaytardi. Hatto Iyerusalim shahri va undagi bosh ibodatxona-Ma'badni tiklash uchun suriya-falastin viloyatlaridan tushayotgan daromad hisobiga birmuncha mablag' ham ajratdi. Kayxusrav yahudiylarga shunday yaxshiliklar qilsada, ammo ularning yanada kuchayib ketib kelgusida o'zining davlatiga xavf solishi mumkinligidan ularni o'z qo'lida mahkam tutib turdi. Shu bois ham shahar va ibodatxonaning qayta tiklanishi uzoq

davom etdi va u miloddan avvalgi V asr oxirlari va IV asr boshlarida qurib bitkazildi

Mustaqil davlat yo'qligi bois, Iyerusalim ibodatxonasining mavqei, roli ortib diniy markazga aylandi. Ana shu davrdan yahudiylar boshqa xalqlardan ajrata boshlandi. 446-yilda Iyerusalim devorini qurishga kirishildi. Yahudiylarning boshqa xalqlar bilan nikohga kirishi man etildi. Yahudiy bo'lmaganlarga, xatna qilinmaganlarga majusiy ya'ni dinsiz deb qarala boshlandi. Miloddan avvalgi 63-yilda Falastin Rim imperiyasi tomonidan zabt etilgandan so'ng, milodiy 66-73-yillarda va 132-135-yillarda yahudiylar Rim imperiyasiga qarshi ikki marta qo'zg'olon ko'tardilar. Rimliklar bu ikkala qo'zg'olonni ham o'ta shafqatsizlarcha bostirdilar, qanchadan-qancha yahudiylar qirib tashlandi. Milodiy 70-yilda Iyerusalim ibodatxonasi, 133-yilda Iyerusalim shahrining o'zi ham rimliklar tomonidan vayron etildi. Yahudiylar endi diniy markazlaridan ham mahrum bo'ldilar, Falastindan haydab chiqarildilar. Turli mamlakatlarga tarqalib ketdilar, ko'plarini Rim quldorlari boshqa mamlakatlarga arzon-garovga qul qilib sotib yubordilar.

Yahudiylarning barcha qonun-qoidalari payg'ambar Muso alayhissalomga nozil qilingan muqaddas Tavrotda mufassal bayon qilingan. Bundan tashqari, Tavrotning tavsiri va yahudiylar dinining aqida va marosimlari yozilgan Talmud kitobi hamda Muso alayhissalom vafotidan 460 yil keyin, miloddan avvalgi 1050-yillarda Dovud alayhissalomga nozil qilingan muqaddas Zabur (Psaltir) kitobi ham bu dinning muqaddas kitoblari hisoblanadi. Ma'lumki, Bibliya ikki qismdan ya'ni "Qadimgi ahd" va "Yangi ahd" qismlaridan iborat, Tavrot va Zabur "Qadimgi ahd" qismiga, payg'ambar Iso alayhissalomga milodiy yil boshlarida nozil qilingan Injil "Yangi ahd" qismiga kiritilgan bo'lib, xristianlar Bibliyaning ikkala qismini, yahudiylar esa faqat "Qadimgi ahd" qismini tan oladilar va e'tiqod qiladilar.

Yahudiylar son-sanoqsiz marosimlarga, ta'qiqlarga, buyruqlarga, bayramlarga ega bo'lgan din. Bu dinning talabiga ko'ra har bir dindlor 365 ta'qiqni va 248 buyruqni, jami 613 amri-ma'ruf va nahiy munkarni bilishi shart. Yahudiylar dinida dindorning kiyadigan kiyimi, yeydigan ovqati, hojati, kun tartibi, ibodat qilishi, bayramlarga qat'iy amal qilishi kabi masalalar qat'iy tartibga solingan.

Yangi tugʻilgan chaqaloq sakkiz kunligidayoq xatna qilinishi shart boʻlgan. Yahudiyning biron-bir qadami duosiz bosilmaydi. Yahudiylar tuya, choʻchqa, quyon, ot, eshak goʻshtlarini yemaydilar. Ular yeydigan hayvon goʻshtida qon dogʻi boʻlishi mutlaqo mumkin emas. Shuning uchun ham yahudiylarda mollar faqat oʻz ishiga usta boʻlgan qassoblar tomonidangina soʻyiladi. Yahudiy erkaklarining kiyimlari uzun, bir xil matodan tikilgan boʻlishi, boshi hatto uyquda ham biror narsa bilan berkitilgan boʻlmogʻi lozim. Diniy marosim bajarilayotganda kiyimning ustidan albatta yopinchiq tashlanishi shart. Haftaning shanba kuni dam olish qatʼiy talab etiladi. Bu kun hech qanday yumush, ish bilan shugʻullanilmaydi, ovqat pishirilmaydi, olov yoqilmaydi, qoʻlda biror narsa koʻtarib yurilmaydi, pulga qoʻl tekkizilmaydi. Bayramlardan: Pasxa, oʻrim-yigʻim bayrami, yangi yil, gunohloarni kechirishni soʻrash kuni, alohida chaylalarda yashash kerak boʻlgan yetti kunlik kuz bayrami, Bibliya tarixiga bagʻishlangan bahor bayrami kabi bayramlar bexato nishonlanadi.

Bolalarga diniy taʼlim 5-6 yoshdanoq beriladi. Tavrot va Talmudning asosiy aqidalari majburiy tarzda yodlattiriladi. Yahudiylarda ayol kishiga erining itoatkor qulidek qaraladi. Har bir erkak yahudiy har kuni Xudovandga uni ayol qilib yaratmaganiga shukur aytib, duo qiladi. Ayol kishi esa oʻz duosida oʻzini eriga itoat etuvchi qilib yaratganligi uchun Parvardigorga minnatdorchilik bildirib yuradi. Yahudiylarning shunga oʻxshash qiziq, ajobtovur odat va qiliqlaridan koʻpi hozirgacha saqlanib qolgan.

Yahudiylarning muqaddas Tavrot va Zabur (Tora va Psaltir)dan keyingi uchinchi kitobi Talmud Tavrot asosida ming yillar davomida shakllangan, oxirgi tahriri "Quddus Talmudi" milodiy III asrda, "Bobil Talmudi" esa V asrda rasman eʼlon qilingan. Unda Tavrotga keng izohlar, tushuntirishlar, yahudiylarning diniy marosimlari, diniy qonun-qoidalari, targʻibotlar, koʻrmatmalari ishlab chiqilgan. Yuqorida aytilganidek, yahudiylar Bibliyaning "Yangi ahd" qismi – Iso alayhissalomga nozil qilingan Injilni tan olmaydilar. Tan olgan yahudiylarni hatto dindand chiqqan deb hisoblaydilar. Vaholanki, Tangri taolo tomonidan Injil nozil qilingan paygʻambar Iso Masih ham oʻzlari kabi yahudiy boʻlgan va bu kitobdagi kalomlar ham olamlarning yakkayu yagona Parvardigori Alloh taoloning kalomlari boʻlgan.

Yahudiylar Allohning boshqa paygʻambarlarini ham rad etishadi. Yahudiylar dini, yahudiylarning fikricha, faqat oʻzlariga xos.

Yahudiylarning talablari, marosimlari juda ko'p va og'ir bo'lganligi, yahudiylarning boshqa millat vakillari bilan nikohga kirishi man etilganligi va boshqa sabablar tufayli din milliy doirada qolib ketgan

Yahudiylidagi oqimlar. Yahudiylidagi oqimlar haqida gapirganda ularni qadimiy oqimlar va zamonaviy oqimlarga bo'lish mumkin. Qadimiy oqimlarga Saduqiylar, Farziylar, Yesseylar kiradi. Saduqiy nomi podshoh Dovud payg'ambar davrida yashagan ruhoniylar Saduq nomi bilan bog'liq. Ko'plab mansabdor ruhoniylar saduqiy bo'lganlar. Ular diniy ishlarda faqat Qonun (Musoning besh kitobi)ni tan olganlar. Qonunda ruhoniylar, qurbonliklar, ibodat haqida so'z boradi, lekin oxirat va qiyomat haqida hech narsa deyilmagan. Shuning uchun saduqiylar qiyomatda o'lganlarning qayta tirilishini tan olmaganlar.

Farziy nomi qadimiy yahudiy tilidagi "tushuntirish", "ajratib ko'rsatish" so'zidan olingan bo'lib, ular Musoning qonunini sharhlaganlar va oddiy odamlarga o'rgatganlar. Farziylar Musoning zamonidan beri og'zaki an'ana davom etib kelayapti deb hisoblaydilar. Ular har bir avlod o'z ehtiyojlarini qondirish uchun Qonunni sharhlay oladi deb bilganlar. Ular muqaddas manba sifatida nafaqat Musoning qonunini, balki boshqa payg'ambarlarning ham muqaddas yozuvlarini, hatto o'zlarining urf-odatlarini ham qabul qilganlar va bularning hammasiga sinchkovlik bilan amal qilganlar. Shuning uchun ular ovqatga, kiyimga va boshqa narsalarga juda ehtiyot bo'lganlar. Qo'llari va badanlarining ozodaligiga katta e'tibor berganlar. Farziylar juda ko'p payg'ambarlar ta'kidlagan qiyomatga, o'lganlarning qayta tirilishiga ishonganlar.

Yesseylar, Quddusdagi ko'pgina ruhoniylar ulardan talab qilganidek yashamas edilar. Undan tashqari rimliklar ba'zi diniy mansablarga Musoning Qonuniga muvofiq, munosib bo'lmagan shaxslarni tayinlagan edilar. Buni ko'rgan bir guruh ruhoniylar Quddusda ibodat qilish va qurbonlik qilish Qonunga to'g'ri kelmay qoldi deb hisobladilar. Ular Quddusni tashlab, yahudiy sahrolariga chiqib ketdilar va o'sha yerda o'z jamoalarini tashkil qildilar. Ularni yesseylar deb atashdi. Yesseylar Xudo tomonidan yuboriladigan xaloskor – Messiyaning kelishi va Quddusni tozalashini kutib, ibodat qilib yashar edilar. Massonizm ma'nosi "ozod qiluvchilar" bo'lib, yahudiylidagi yashirin tashkilotdir. U milodiy 44-yili Rim imperatorlaridan Irod Akriba tomonidan o'zining ikki yahudiy

maslahatchisi; rais o'rinbosari Heron Abyud va birinchi kotib Muob Lomiy yordamida tashkil etilgan. Maqsadi-dunyoda yahudiylar hukmronligini o'rnatishga erishish. U tashkil topgan davrda "mahfiy qudrat" deb atalgan. Keyinchalik massonizm deb ataldi.

Yahudiylikdagi yangi oqimlardan biri Sionizmdir. Bu nom Quddusdagi Sion tog'i nomidan olingan. Bu oqim avstraliyalik yahudiy jurnalist T.Gerlsning "Yahudiylar davlati" risolasi asosida tuzilgan. Bu oqimning o'z oldiga qo'ygan maqsadi-yahudiylar o'zlari yashab turgan turli o'lkalardan chiqib, Falastinda "milliy birlashish"ga erishish. Sionizm "jahon yahudiy millati", "oliy millat" kabi g'oyalarni ilgari suradi. O'z g'oyasiga ko'ra sionizm siyosiy oqim bo'lib maqsadiga erishish yo'lida yahudiy dinidan foydalanadi.

Veda va veda dinlari. Eramizdan avvalgi II-ming yilliklar o'rtalarida Hindistonga Shimoldan o'zlarining tillari va ranglari bilan farq qiluvchi xalqlar kirib kela boshladilar. Ular Yevropa tillariga o'xshash bo'lgan sanskrit tilida gaplashganlar va o'zlarini oriylar ya'ni aslzodalar deb ataganlar. Ular o'zlari bilan muqaddas yozuvlarni, ya'ni vedalarni olib kelganlar (sanskrit tilida ilohiy bilim, bashorat ma'nosini anglatadi). Vedalar tarkibiga turli davrlarda yozilgan bir necha kitoblar kirgan bo'lib, ular ibodat, marosimlar, falsafiy ta'limotlar, tarixiy axborotlarni o'z ichiga olgan edi. Vedalarning boshqa muqaddas yozuvlardan farqi shundaki ular nihoyasiga yetkazilmagan va oxiri ochiq edi. Unga keyingi ruhoniylar tomonidan ham qo'shimchalar qo'shish imkoni bor edi. Shuning uchun bu yozuvlar juda ham kengayib ketdi. Ba'zi ma'lumotlarga ko'ra vedalarda 3333 yoki 3339 ta afsonaviy xudolar haqida madhiyalar bitilgan. Vedalar dinida ularning xudolari ilk bor tabiat kuchlari va hodisalari inson qiyofasiga o'xshatib tasavvur etilgan. Bu xudolarning eng mashhurlari – Agni (olov xudosi), Indra (atmosfera, yomg'ir va momaqaldiraq xudosi), Sur'ya (quyosh), Varuna (Dyaus, osmon xudosi), Soma (oy hamda kayf qildiradigan ichimliklar xudosi), Vritra (qurg'oqchilik xudosi), Vishnu va Krishnalardir. Bu dinda ijtimoiy adolatsizlik Xudo to'monidan abadiy o'rnatilgan tartibdir deb e'tirof etiladi. Vedalar dinidan keyinchalik braxmanlik dini kelib chiqdi. Ijtimoiy tengsizliklar kuchayganidan keyin xudolarning vazifasi va ahamiyatlari ham o'zgardi, chunonchi: Indra-urush xudosisiga, Varuna-oliy hakam va adolat posboniga aylandi. Keyinchalik Indra xudolar podshohiga va Yerdagi xudolar homiysiga aylangan.

Bu dinda xudolarga qurbonlik qilish, sig'inish asosiy ibodat hisoblanib, xudolarga ovqat, hayvonlar, maxsus ichimliklar (soma) ehson qilish va boshqa rasm-rusumlarni bajarishdan iborat bo'lgan. Dastlab alohida ruhoniylar va ibodatxonalar bo'lmagan. Keyinchalik qohinlar, ularning yuqori tabaqalari-braxmanlar kelib chiqdi. Ruh, narigi dunyo ruhlari, xudolari orasida joy oldi va ular bilan birga Yerdagi insonlardan qurbonliklar qabul qilinadigan bo'ldi. Gunohkorlarning ruhi esa do'zaxga (naraka) tushadi, ularga Yama xudosi jazo belgilaydi.

Eramizdan avvalgi birinchi ming yilliklarga kelib oriylar Hindistonda o'zlarining knyazliklariga ega bo'ldilar. Vedalarning marosimlar haqidagi ko'rsatmalari ancha murakkablashdi. Shu davrga kelib aholi o'rtasida braxmanlarning nufuzi oshib ketdi. Ular oldingi ta'limotlarni isloh qilib, yangicha diniy qonun-qoidalarini ishlab chiqdilar va braxmanlik diniga asos soldilar. Braxmanlik mohiyatan vedalar dinining rivojlangan shaklidir. Braxmanlar qadimdan qohinlik (ruhoniylar) vazifasini o'tab, qurbonlik ishlariga rahbarlik qilish, xalq orasida Vedalarni targ'ib etish bilan shug'ullanishgan, ular hukmron sinf vakillari sanalgan. Braxmanlikning muqaddas kitoblariga Vedalar, ularga yozilgan sharhlar, Braxmanlar, Arn'yaklar va Upanishadlar kiradi.

Braxmanlikda vedalar dinidagi ko'pgina xudolarning o'rniga asosan uch xudo: Braxma, Shiva va Vishnular qabul qilingan. Bulardan Braxma-koinotni yaratuvchisi, unga jon ato etuvchi, Vishnu (muruvvatli degan ma'noni beradi) – tabiatni saqlovchi, Shiva (yovuz ma'nosini anglatadi) esa tabiatni vayron etuvchi xudolardir.

Braxmanlikda hayvonlardan sigir, maymun, ayrim o'simliklar va boshqalar muqaddaslashtirilgan. Braxmanlikda butun borliq xayoliy bo'lib, jonli narsalar, jumladan, inson ham qayta tirilish xususiyatiga ega deb qaralgan. Braxma xudosi belgilagan hayot me'yori, qonunlarining bajarilishi yoki bajarilmasligiga qarab inson axloqiga baho berilgan. Kambag'am mehnatkalar, mazlumlarning qiynalib yurishi hayot mer'yori hisoblangan. Ularning ahvoli og'irligiga o'zlari, o'zlarining niyatlari, hislatlari, yomon hatti-harakatlari, axloqi sababchidir deyiladi. Jonni halos qilish, uni bundan keyin paydo bo'lishdan saqlab qolishning birdan-bir yo'li jonning Braxma bilan qo'shilib ketishidir. Bunga erishish uchun Braxmaning ilohiy mohiyatini to'la bilib olish, butun o'y-hayolni xudoga qaratish va tashqi

olamdan butunlay voz kechish talab etilgan. Braxmanlik jonning ko'chib yurishi to'g'risidagi ta'limotni diniy jihatdan asoslab bergan. Braxmanlik braxmanlarga so'zsiz itoat etishni, shoh hokimiyatini ilohiylashtirishni, o'z hayot me'yorlari qonun-qoidalarini bajarishni, diniy marosimlarga qat'iy amal qilishni talab qiladi, bu esa insonga qulay karma yaratib, yanada yaxshiroq bo'lib qaytadang tug'ilishga, pirovard natijada oliy, mutlaq yaratuvchi xudo Braxma bilan qo'shilib ketishga olib keladi deb ta'lim beradi.

Braxmanlik ta'limoti kastalarga (ijtimoiy tabaqalar) asoslangan, ya'ni jamiyatdagi insonlar o'zlarining kelib chiqishlari, mansablari va hunarlariga ko'ra turli tabaqalarga bo'linadilar. Braxmanlikda eng yuqori kast Braxmanlar. Ular xudoning tilidan yaratilgan bo'lib, xudolar nomidan gapirish huquqiga ega bo'lganlar. Ikkinchi kast Kshatriylar bo'lib, ular xudoning qo'lidan yaratilgan insonlar hisoblanib, podshohlar, knyazlar, jangchilar shular jumlasiga kiradi. Uchinchi kasta Vayshiylar bo'lib ular xudoning sonidan yaratilgan insonlar hisoblanib, savdogar va hunarmandlar shu kastaga mansubdir. Eng past tabaqa Shudralar xudoning oyog'idan yaratilgan hisoblanib, oddiy xalq, dehqonlar shular jumlasiga kiritilgan.

Braxmanlikning kastachilik asoslari eramizdan avvalgi V asrlarda yashagan Hindistonning yarim afsonaviy hukmdori Manu qonunlarida mustahkamlangan. Keyinchalik miloddan avvalgi VI-V asrlarda buddaviylik braxmanlikka qarshi kurash olib bordi. Bu kurashda braxmanlik dini bevosita buddaviylik ta'siri ostida asta-sekin hindaviylik diniga aylanib ketdi.

Hinduiylik. Bu din hozirgi Hindistonda keng tarqalgan dindir. Unga Hindiston aholining 80% dan ortiq qismi e'tiqod qiladi. Hindaviylik diniga e'tiqod qiliuvchilarning 95% Hindistonda, qolgan qismi – Pokiston, Bangladesh, Nepal, Shri-Lanka, Janubiy Afrika va Janubiy-Sharqiy Osiyoda yashaydi. Eramizdan avvalgi VI asrda Hindistonda jahon diniga aylangan Buddizm dini vujudga keldi. U braxmanlikning bir qancha elementlarini o'zida mujassam etsada, kastachilik ta'limotini inkor etdi. Natijada kasta tizimini saqlab qolishga, braxmanizmni qayta isloh qilishga harakat boshlandi. Aynan ushbu harakatlarning oqibati o'laroq braxmanizmning qayta isloh qilingan yangi shakli hindaviylik dini vujudga keldi.

Hinduiylik qadimgi vedalar va braxmanlik dinlari zaminida shakllangan. Alohida diniy e'tiqod sifatida asosan o'rta asrlarda

hukmron mafkuraga, dinga aylandi. Hindistonda hech bo'lmasa otasi yoki onasi hind bo'lgan va boshqa dinga topinmaydigan har bir kimsa hinduist hisoblanadi. Hinduizm diniy tasavvurlar, urf-odatlar, diniy marosimlar va hayotiy tartibotlar yig'indisidan iborat. Hinduizm dinida ajdodlar ruhiga, tog'lar, daryolar (xususan Gang), nilufar o'simligiga, hayvonlardan sigir, fil, maymun, ilon va boshqalarga sig'inishadi hamda ular muqaddas hisoblanadi. Bundan tashqari, g'ayritabiyy hodisalarga ham topinishadi. Ruh (jon)ning ko'chib yurishi haqidagi ta'limot hindaviylikdagi barcha dindorlar uchun umumiy ta'limotdir. Unga ko'ra, kishi o'lganidan so'ng joni yangi o'simlik, hayvon yoki inson tanasiga kirib oladi va qayta tug'iladi. Yangi ruhning qanday bo'lishi karma qonuniga, ya'ni kishining hayoti davridagi xulq-atvori, hatti-harakatiga bog'liq. Hinduizmning asosiy maqsadi insonni mana shu qayta tug'ilishdan, azob-uqubatdan halos qilishdir. Hayotning asl maqsadi ruhiy mutlaqqa-Braxmaga erishish, unga qo'shilib ketishdir. Bunga Xudoga mehr qo'yish, sodiq bo'lish, borliq haqida, uning qonun-qoidolari haqida fikr yuritish, yoga tajribasi yordamida ruhiy hayolga cho'mish orqali erishiladi. Hinduizmda Vedalar, Upanishadlar, Mahabharat, Bhagavadgita, Ramayana kitoblari muqaddas sanaladi. Bu dinda asosiy xudolar – Braxma, Shiva, Vishnularning ko'rinishi sifatida ko'plab mahalliy hudolar e'tirof etiladi. Odatda, har bir qishloq yoki jamoa o'z xudosisga ega. Hindistonda turli-tuman kundalik urf-odatlar, marosimlarni bajarish uchun ko'plab maxsus ibodatxonalar, muqaddas joylar mavjud, toat-ibodatlar va marosimlarni ruhoni-y-qishloq braxanlari, pir-gurular boshqaradilar, uylarda esa bu vazifani oila boshlig'i bajaradi.

Hinduizmning hamma oqimlari ham Vedalarning abadiyligi va xudo tomonidan yuborilganligiga, Koinotning davrli mavjudligiga, bunda harakat pastlashib boruvchi yo'ldan ketishiga, jonning abadiyligi va o'lmasligi, ko'chib yurishiga ishonadi. Hinduizm ta'limoti, vedaizm va braxmanlik g'oyalari zaminida asta-sekin shakllana borib, milodiy I-ming yillik o'rtalarida vujudga kelgan. VIII asrda Hindistonda islom tarqalishi bilan, uni qabul qilmaganlarni "hindu"lar deb atay boshladilar. Hinduizm yagona cherkov yoki cherkovga o'xshagan tashkilotga ega emas hamda bu dinni ma'lum bir konkret kishi yaratmagan.

Bxakti. (sanskritcha –sodiqlik, Xudoga muhabbat) Hinduizmdagi diniy oqim. Bu oqim vakillari kishilarning Xudo oldida teng deb

biladilar. Kishilarning turli kastalarga bo'linishini rad etadilar. Kabir hind diniy islohotchisi, Ramanujaning izdoshi, bxakti mafkurachilaridan biri. U Xudo hamma joyda mavjud, har bir kishi bilan birga, shuning uchun ham alohida marosimlar va sig'inadigan joylarga hojat yo'q deb ta'lim bergan. Xudo oldida hamma kishilar teng deb targ'ib qilgan, dinning kastalarga, firqalarga bo'linishiga qarshi chiqqan. Kabirning g'oyalari va ta'limoti sikhizmning rivojlanishiga muhim hissa qo'shgan.

Sikhizm. (sanskritcha-shogird) XVI asrda Shimoliy-G'arbiy Hindistonda sikhlar qabilasi orasida vujudga kelgan. Bu dinda qiyofasiz Xudoga e'tiqod qilinadi. Ular Borliq va olamdagi barcha hodisalar yaratuvchining oliy qudratining natijasidir, barcha odamlar esa Xudo oldida tengdirlar deb bilib, hunduizmdan yuz o'giranlar.

Sikhizm ta'limoti, ibodat qoidalari guru Nanakning pand-nasihatlari va hayoti yoritilgan "Grantx Sohob"da (Janob Kitob) yozilgan. Bu dinning asosiy muqaddas kitobi "Adigrantx" (Panjobcha boshlang'ich kitob) sikhlar orasida 5-guruh murabbiy deb tanilgan Arjuna (1584-1606) tomonidan yozilgan. Kitobda Nanak, undan keyingi 3-guruh matallari, Arjunaning o'z asarlari, Kabir va bxakti sektalarining boshqa ayrim rahnamolari asarlari yozilgan. 10-guru Govind (1675-1708) Adigrantxga o'zining qo'shimchalarini kiritgan. Bu kitobni asl nusxasi sikhlarining Amritsar shahridagi asosiy "Oltin ibodatxona"da saqlanadi.

Miloddan avvalgi 551-479-yillarda yashagan Qadimgi Xitoy mutaffakkiri Kun Szi asos solgan falsafiy, diniy ta'limot bo'lib, uning manbai Konfutsiyning izdoshlari yozga "Lun-yuy" (Suhbatlar va mulohazalar) kitobidir. Kun Szi ta'limoti milodiy yil hisobi boshlarida dinga aylangan va Kun Szi ilohiylashtirilgan. Bu ta'limotga ko'ra, jamiyatda osmondan yuborilgan "jen"-insonparvarlik qonuni amal qiladi. Inson taqdirini "osmon" belgilaydi va odamlarning oliy va past kishilarga bo'linishini o'zgartirib bo'lmaydi. Kichik kattaga, pastda turuvchi-yuqorida turuvchiga so'zsiz itoat qilmog'i lozim. Bu tengsizlik "osmon irodasi"ga bog'liq.

Konfutsiychilikda diniy marosimlarning asosiy mazmuni unga qadar mavjud bo'lgan an'analarni, urug'-qabilaviy marosimlarni mustahkamlash, qonunlashtirish tashkil etadi. Chunki, Konfutsiy o'zining hech qanday yangi ta'limot yaratmaganligini tan olib, faqat eski marosimlarga, tartib-qoidalariga qattiq rioya etishni talab

qilardi. Xitoy xalqi tarixida qadimgi marosimlar katta o'rin tutganligini Konfutsiy yaxshi bilar edi. Shuning uchun ham Xitoy xalq an'analari, marosimlarini o'zining ta'milotida asosiy mazmunga aylantirgan. Xitoyliklar uchun eng yomon fojia-erkak tomonidan avlodning qolmasligidir. Ular avlodlari qolmasa, biz o'lganimizdan so'ng kim bizlarni yod etadi deb qattiq qayg'uga tushadilar. Konfutsiychilikning bosh xudosi-osmon Xudosi edi. Keyinchalik Konfutsiyning o'zi ham ilohiylashtirilgan. Uning sharafiga, hatto imperatorlarning o'zi ham diniy marosimlarni bajo keltirar edi. Chunki Konfutsiychilik oddiy xalq ustidan "aslzoda"larning hukmronligini oqlar edi. Bu dinga ko'ra ayni paytda imperatorning o'zi oliy xudoning yerdagi vakili edi.

Konfutsiychilikda imperatorga qarata yozilgan quyidagi maslahat ham bor edi: "Agar imperator biror katta maqsadni amalga oshirmoqchi bo'lsa, u albatta ajdodlari ibodatxonasiga borishi lozim. Qilmoqchi bo'lgan ishidan, o'zining maqsadida avlodlarni xabardor etmog'i kerak. Shu paytda u osmonda yulduzlarning holatiga qaramog'i, ular qulay joylashganligiga ishonch hosil qilganidan so'ng o'zining maqsadini amalga oshirmog'i mumkin"⁵.

Daosizm. Falsafiy ta'limot bo'lib, u miloddan avvalgi IV-III asrlarda Xitoyda paydo bo'lgan. Uning asosida miloddan avvalgi II asrda daosizm dini shakllandi. Daosizmning asosiy tamoyillari "Dao-Detszin" kitobida berilgan. Bu asar xitoy donishmandi Lao-Szi qalamiga mansub. Uning tarixiy shaxs ekanligiga ko'pgina olimlar shubha qilishadi. Lao Szi miloddan avvalgi 580-500-yillarda yashab o'tgan. Daosizm ta'limotiga shuningdek uning izdoshlari Chjuan Chjou yoki Chjuan-Szilar o'z nomlari bilan atalga asarlari bilan hissa qo'shganlar. Dao-Denszin kitobining asosiy tushunchasi "dao" ya'ni yo'l bo'lib, u olamning mohiyati va bosh sababi, dunyoning turli-tumanligi manbai, barcha narsalarning onasi deb tushunilgan. Bu go'yo qandaydir yo'l bo'lib, atrofni o'rab turgan olam va barcha kishilar shu yo'l bilan borishi lozim. Dao diniy mazmun kasb etgan yo'lgina bo'lib qolmasdan, ayni paytda u hayot tarzi, usuli, tamoyillari ham edi.

Daosizm dinining asosiy ramzi Dao bo'lib, u osmon xudosi ramziga yaqin bo'lgan. Unga ko'ra, har bir baxtiyor bo'lishni istagan odam Daoni taniy olishi va u bilan birlashib ketishi zarur. Chunki, odam mikrokosm (kichik dunyo) bo'lib, u ham makrokosmdek abadiydir.

⁵ Jalilov B. Dinshunoslik. O'quv qo'llanma. – Toshkent, Noshir, 2019. –17-20 b

Insonning vafoti bilan ruh tanadan ajralib chiqib, makrokosm bilan birlashib ketadi. Insonning vazifasi o'lmay turib, ruhi Daoga qo'shilib ketishiga intilishdir. Bu narsaga qanday erishish mumkin degan savolga Dao ta'limotida javob berilgan.

Lao Szining ta'limotiga ko'ra, Dao yo'li "De" kuchiga mosdir. Faqatgina shu kuchda Dao shaxsi namoyon bo'ladi. "De"ning ma'nosi faoliyatsizlik bo'lib, to'laqonlik faoliyatni inkor etishdir. Demak, ilohiy mukofotga Daoning maqomiga yaxshi ishlar bilan erishishga tirishgan odam emas, balgi meditatsiya va o'zining ichki dunyosiga g'arq bo'lish jarayonida o'zini tinglashga harakat qilgan va o'zi orqali dunyo tuzilishi maromini tinglash va unga erishishga harakat qilgan odam yetishadi. Daosizmda hayot mohiyati abadiylikka, o'z ildizlariga qaytish deb tushuniladi.

Sintoizm. Sinto so'zi xitoycha-xudolar yo'li ma'nosini anglatib, bu din yaponlarning an'anaviy milliy dini. Sintoizmni dastlabki shakliga barcha madaniyatlarga xos bo'lgan tabiatni ruhlantirish bo'lgan. Sintoizm diniga eng kuchli ta'sir ko'rsatgan ta'limotlar konfutsiychilik va buddizmdir. Konfutsiychilik g'oyalari Yaponiyaga miloddan avvalgi V asrlarda kirib kela boshlagan. Uning ta'siri ostida sintoistik madaniyat ya'ni ajdodlar ruhiga sig'inish va oqsuyaklarining axloqiy kodekslari shakllandi va tez rivojlandi. Yaponlarning butun tarixi davomida jamiyatning ijtimoiy va siyosiy hayotiga bu qarashlar o'zining kuchli ta'sirini o'tkazib keldi. Buddizm g'oyalari Yaponiyaga milodiy VI asrlarda kirib kela boshladi. Buddizmdan sintoizm o'ziga falsafiy ta'limotlarni, dabdabali marosimlarni, kundalik hayot majburiyatlari qonuniyatlarini o'zlashtirib oldi.

Sintoizmning boshlang'ich davrlaridagi xudolarning ko'pligi dunyo tarixida o'ziga xos fenomen hisoblanadi. Har qanday qoya, tepalik, daryolar, tabiat hodisalari va boshqalar o'zlarining xudolariga ega bo'lgan. Ulardan eng ulug'lari "Samoviy ota" va "Ona yer" xudolari bo'lgan. Yapon davlatining yaratilishi va imperatorlik dinastiyasining vujudga kelishi haqidagi afsonalar sintoizmning asosi hisoblanadi. Yaponlar o'zlarining imperatorlarini xudo darajasiga ko'targanlar, unga vorislik asosida o'tgan hokimiyati esa xalqning xohish-irodasiga bog'liq bo'lmagan. Imperatorga so'zsiz bo'ysunish lozim bo'lgan, unga ajdodlar xudolarining jonli vakili sifati qaralgan. Ikkinchi jahon urushiga qadar Yaponiyada 110 000 dan ortiq ibodatxonalar va ziyoratgohlar, 16 000 atrofida ruhoniylar bo'lgan. Barcha yaponlar sintoizm rasm-rusumlariga, urf-odatlariga, marosimlariga qat'iy amal qilishi shart bo'lgan. 1945-yil 15-dekabrda Ittifoqchilar bosh qo'mondoni buyrug'iga binoan bu din davlat dini sifatida olib tashlandi. Unga e'tiqod qilish endi majburiy bo'lib qolmasdan, boshqa ko'p dinlar singari faqat istagan odamgina e'tiqod qilishi mumkin bo'lib qoldi. 1946-yil 1-yanvardan boshlab imperator o'zining ilohiy kelib chiqishidan voz kechdi va uning taxti bilan xalq o'rtasidagi munosabatlar faqatgina o'zaro ishonch va muhabbat asosiga qurilishi lozimligi ta'kidlandi.

Mavzu yuzasidan savollar:

1. Milliy dinlar va jahon dinlarining farqlari nimada?
2. Qaysi milliy din boshqa milliy dinlarga nisbatan qadimiyroq?
3. Ko'p xudolik degan tushuncha nimani anglatadi?
4. Sintoizm va Yahudiylik o'xshashmi?

Mavzu yuzasidan testlar

1. Dinning asosiy tarixiy tiplari quyidagilardan qaysi biri?

- A. Urug'-qabilaviy, milliy-davlat va jahon
- B. Dastlabki, davlat va hozirgi
- C. Buddizm, xristianlik va islom
- D. Monoteistik va politeistik
- E. Qadimgi, yangi va zamonaviy

2. Jahon dinlari quyidagilardan qaysilari?

- A. Buddizm, xristianlik, islom
- B. Islom, iudaizm, sintoizm

- C. Xristianlik, hinduizm, zorastrizm
- D. Buddizm, baptizm, fetishizm
- E. Islom, konfusiychilik, magiya

3. Diniy tasavvurlar va umuman dinni inkor qiluvchi xurfiylik shakli nima?

- A. Dahriylik
- B. Panteizm
- C. Deizm
- D. Skeptisizm
- E. Indifferentizm

4. Diniy modernizm nima ?

- A. Din va ilohiyotning yangi ijtimoiy-tarixiy shart-sharoitlarga, dindorlarning o'zgargan ongiga moslashishining usullaridan biri
- B. Yaqin kelajakda adolatli va xudoga ma'kul tartib urnatish uchun dunyoga xudoning elchisi kelishi to'g'risidagi ta'limot
- C. O'zgina bo'lsada chetga chiqishni to'liq inkor qiladigan qandaydir ta'limotning asoslariga, an'alariga sodiqlik, mustaxkam sobitqadamlik
- D. Biror dinga e'tiqod qiluvchilarning uyushmasi, diniy institut (tashkilotlar) sistemasida paxod tipidagi dastlabki birlik
- E. Abadiy va o'zgarmas deb hisoblanadigan eski e'tiqodlarni saqlab qolish uchun bilish va ta'lim taraqqiyotiga qarshilik qilish

5. Odamlar guruhi (urug'i, qabilasi) bilan hayvon va o'simliklarning muayyan turi o'rtasida g'ayri tabiiy aloqadorlik, qon-qarindoshlik borligi to'g'risidagi ishonch (e'tiqod) qaysi dinning xususiyati?

- A. Fetishizm
- B. Totemizim
- C. Animizm
- D. Magiya
- E. Sintoizm

6. Urug'-qabila dinlarining o'ziga xos xususiyatlari qaysilar?

- A. Ular odatda, muayyan etnik umumiylik chegarasidan chiqmaydi, elatlar va millatlarning shakllanish jarayonlarini aks ettiradilar

- B. Ular urug'-qabilalar ittifoqlarining ijtimoiy munosabatlarini aks ettirib, ularda magiyaga oid va animistik e'tiqodlar, totemizm va fetishizm unsurlari, tabiatni ilohiylashtirish, ajdodlar ruxiga va qabila boshliqlarining shaxsiga sig'inish bor
- C. Ular millatidan qat'iy nazar barcha xalqlarga qaratilgan
- D. Ular monoteistik dinlardir
- E. Ular qadimgi dunyoning quldorlik davlatlarida shakllangan ijtimoiy-siyosiy tartiblarni aks ettiradi va yoritadi

7. Ajdodlar ruxiga sig'inishning mohiyati nima?

- A. Bu – odamlar guruhi (urug', qabilasi) bilan hayvon yoki o'simliklarning muayyan turi o'rtasida g'ayri aloqalar borligiga e'tiqod
- B. Bu – odamlar va ularning o'lgan ajdodlari o'rtasida g'ayritabiiy aloqalar saqlanib qolishga e'tiqod
- C. Bu – dehqonchilikning holatiga ta'sir qiluvchi tabiat hodisalarini g'ayri xususiyatlarga ega deb e'tiqod qilish
- D. Bu - qabila boshliqlarida boshqa qolgan odamlarda yo'q bo'lgan g'ayritabiiy xususiyatlar borligi
- E. Bu narsalarda yoki ulardan alohida «Ruxiy» mohiyatning borligiga e'tiqod.

8. Iudaizm dinining asosiy aqidasi nimaga bo'lgan ishonchdan iborat?

- A. Yagona xudo Yaxvega
- B. Messiyaning kelishiga
- C. Oxiratga
- D. Yaxudiy xalqining xudo tomonidan tanlanganligiga
- E. Muqaddas kitoblarning haqligiga

9. Qadimgi Hindistondagi qaysi falsafiy maktab materialistik g'oyalarni tarkatdi?

- A. Buddizm
- B. Chorvaklar
- C. Braxmanizm
- D. Skeptiklar
- E. Atomistlar

10. Konfusiychilikning asoschisi kim ?

- A. Pan Gu
- B. Lao Szi
- C. Kun Szi
- D. Shan Di
- E. Nanak

Adabiyotlar:

1. Jalilov B. Dinshunoslik. O'quv qo'llanma. – Toshkent, Noshir, 2019. –148 b.
2. Isoqjonov R. Qiyosiy dinshunoslik. O'quv qo'llanma. – Toshkent, OOO Komplex print, 2020. – 198 b.
3. Kamilov D. Dinshunoslik. O'quv qo'llanma. – Toshkent, Lesson Press, 2021. –128 b.
4. Muratov D., Alimova M., Karimov J. Dinshunoslik, darslik. – Toshkent, Navro'z nashriyoti, 2019. – 264 b.

3-MAVZU. ZARDUSHTIYLIK DINI

REJA:

1. Zardushtiylik dinining vujudga kelishi
2. Zardushtiylik ta'limoti. Ezgu fikr, ezgu so'z, ezgu amal tamoyili
3. Avestoning tarkibiy tuzilishi
- 4.

Tayanch tushunchalar: Zardusht, Axuramazda, Axriman, "Avesto", "Gat", ko'p xudolik, yakka xudolik, ezgu fikr, ezgu so'z ezgu amal, "Vadovdot", visparad, vidavdod.

Markaziy Osiyo mintaqasida diniy e'tiqod ildizlari qadim-qadimga borib taqalishini qayd etish lozim. O'rta Osiyodagi madaniy yodgorliklar ushbu mintaqaga xalqlari hayotida diniy tasavvurlarning boy va xilma-xil bo'lganligidan dalolat beradi. Bunday rang-barang holatning vujudga kelishiga asrlar davomida mahalliy aholining dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanib kelganligi, davr o'zgarishlari, xalqlarning ko'chib yurishlari, boshqa xalqlar e'tiqodlarining va mintaqaga uchun yangi bo'lgan diniy tizimlarning kelib tarqalishi sabab bo'ldi. Dastlabki diniy tasavvurlarning paydo bo'lish va rivojlanish jarayonlarini bevosita turli-tuman birlamchi manbalar – petrogliflar, arxeologik topilmalar, yozma va og'zaki rivoyatlar misolida ko'rishimiz mumkin. Eng qadimiy diniy tasavvurlar Markaziy Osiyo xalqlarining hozirgi kundagi diniy tajribalarining asosini tashkil etadi. Masalan, ular qatoriga tog' echkisi va tog' qo'yi bilan bog'liq tasavvurlarni kiritsa bo'ladi. Tog' echkisiga sig'inish Markaziy Osiyo xalqlari diniy tajribasida hozirgi kunga qadar saqlanib kelmoqda. Masalan, O'zbekistondagi Teshiktosh mavzeidan topilgan neandertalga bola murda-skeleti tog' echkisi shoxi bilan yonma-yon qo'yilgan; shunday shoxlar shu kunlarimizda ham Tojikiston va Qirg'izistonning chekka joylaridagi musulmon masjidlarini bezab kelmoqda. Ziyoratgoh joylarga tog' echkisi va qo'chqor shoxlarini osib qo'yish nisbatan tog'li mintaqalarda ko'proq tarqalgan. Turkmanistonda shu kunlarga qaynab chiqqan yaqin kishisi qabriga marhumning u dunyosi obod bo'lishi uchun tog' echkisi shoxini qo'yadilar. Tojikistonning tog'li hududlaridagi uylarning devorlarida muvaffaqiyat va omad ramzi sifatida qizil va sariq rangda ishlangan tog' echkilarining rasmlari uchraydi. Qo'y-toshlarga sajda qilish qozoq, qirg'iz, tog'li hududlarda yashovchi

tojiklar, turkmanlar ijtimoiy hayoti va sanoatiga chuqur singgan, chunki xonakilashtirilgan qo'y va echkilar chorvadorlar xo'jaligida asosiy tirikchilik manbai bo'lib kelgan. Hattoki, chorvadorlar tog' echkisining go'shtini mo'jizakor kuchga ega deb hisoblaydilar. Ular yilda bir marotaba tog' echkisining go'shtini tanovul qilgan odamning yil davomida bilib-bilmay qilgan barcha gunohlari yuvilib ketadi, deb hisoblaganlar. Boshqa hollarda ham qo'chqorning muqaddas ahamiyatga ega ekanligi haqidagi tasavvurlarni uchratishimiz mumkin. Masalan, avvalgi o'g'li vafot etgan oilada yangi tug'ilgan chaqaloqqa yomon ta'sir o'tkazishi mumkin bo'lgan ruhlarni qo'rqitish maqsadida Qo'chqor deb ism qo'yishgan. Yaqin kunlarimizgacha Xorazmda aholining ko'pchilik qismi ko'z tegishdan saqlanish maqsadida hovlilarida qo'chqor boqqanlar. Ularning tasavvuricha, yomon nazar qo'chqorning shoxiga tegib o'z kuchini yo'qotadi.

Qadimgi turk afsonalariga qaraganda, Ashina qabilasidan bo'lgan yosh go'dakni bo'ri emizib katta qilgan. Shuning uchun ham turklarning ko'k bayrog'ini bo'rining oltindan yasalgan boshi bezab turgan. Bo'rining mo'jizaviy ilohiy kuchiga ishonch shu kunlarga qadimgi saqlanib qolgan. Yaqin-yaqingacha ayrim tog'da yashovchi xalqlar orasida o'ldirilgan bo'rining azosidan tumor yasab, bo'yinga osib yurilsa, erkak kishining ayollar orasida obro'-e'tibori baland bo'ladi degan tasavvur yoyilgan. Andijon viloyatida yashovchi qipchoqlar orasida ayollar ko'zi yorishini yengillatish maqsadida unga quritilgan bo'ri yuragidan berishgan. Otga sig'inish turkiy xalqlar orasida qadimdan mavjud bo'lgan. Buni Janubiy Qirg'iziston tog'laridagi qoyalarga bitilgan otlar tasvirida ko'rishimiz mumkin.

Tasvirlar tagida hayvonlarni qurbonlikka keltirib, sham yoqish uchun tokchalar yasalgan. Otning muqaddasligi haqidagi tushuncha nafaqat dashtlarda yashovchi qabila va elatlarda, balki dexqonchilik bilan shug'ullanuvchi o'troq aholi orasida ham keng tarqalgan. Bronza davrida yasalgan hanjarlarning dastaklarida otlarning tasvirlari tushirilgan. Ilk tosh davrida mayyitlarni otlar bilan birga dafn etish odatlari keng tus olgan. Bu ayniqsa Markaziy Osiyo hududlarida keng tarqalgan. Otni muqaddaslashtirish islomiy asrlarga ham kirib kelgan. O'ratepa (Tojikiston), Aravon (Janubiy Qirg'izistonda xalifa Alining afsonaviy oti Duldulning toshdagi tuyoq izlari muqaddas sanaladi.

XIX asrda qozoq qabilalari orasida vafot qilgan kishining marakalaridan keyin marhumning qurbon keltirilgan sevikli otining

bosh suyagi qabr yodgorligi yoniga qo'yilgan. Hozir ham ushbu xalqlar orasida marhumning marakasiga so'yilgan otning bosh suyagi qabr tepasiga tashlab ketiladi. Qadimgi Avesto matnlarida muqaddas ho'kiz timsoli tasvirlanib, uning tanasidan har xil boshqoqli ekinlar va shifobaxsh g'iyohlar, urug'idan esa foydali jonivorlarning barcha turlari tarqalganligi haqida so'z yuritiladi. G'arbiy Turkmaniston hududlarida qadimgi zamonlarda yasalgan qora mol haykalchalari uchraydi. Qozog'iston va Qirg'iziston hududlarida bronza va ilk temir davrlarida qoyatoshlarga bitilgan ho'kiz tasvirlari saqlanib qolgan.

Rivoyatlarga ko'ra, o'zlarini O'g'izxon avlodlari deb hisoblagan o'g'iz-g'uzlar yoki turkiy o'g'izlar yomonliklardan asrovchi bobolar timsolini qushlarda ko'rishgan. Qirg'iy, burgut, lochin, qarchig'ay kabi qushlar qabila a'zolariga baraka va baxt olib keluvchi muqaddas jonzod hisoblanib, ularni otish qat'iyman man etilgan. Turklarda suv qushlari koinotning turli qismlari – osmon, yer va suv orasidagi vositachi hisoblangan. Qarg'alidan topilgan shaman ayolning bosh kiyimini g'oz va oqqush patlari bezab turgan. Qirg'izistonda So'n ko'l atrofidagi qoyatoshlarga o'yib ishlangan suvda suzuvchi qushlar (balkim g'ozlar) galasi tasviri tushirilgan. Qozoq va qirg'iz xalqlari asotirlarida muqaddas Umay qush qiyofasida tasvirlanadi.

O'zbek, qozoq, qirg'iz, turkman xalqlari qadimdan shu paytgacha ukki, boyo'g'li, burgut va lochin patlarining muqaddas kuchiga ishonadilar. Shu sababli kichik yoshdagi o'g'il bolalar va qizchalarning bosh kiyimlari, beshik va belanchaklarini qushlar pati bilan bezaydilar. Markaziy Osiyo o'troq xalqlari orasida qirg'ovul, tovus, xo'roz muqaddas qushlar deb sanalgan. Mahalliy an'anaviy arxitekturadagi gumbaz, qubba, ark kabi o'z-o'zini ushlab turuvchi inshootlarning keng tarqalishiga O'rta Osiyoda daraxtlarning kamchilligi sabab bo'lgan. Archa, chinor daraxtlari qadimdan muqaddas deb sanab kelingan. Ba'zan har bir g'ayri tabiiy ko'rinishga ega bo'lgan daraxtga sajda qilish hollari uchraydi. Archa va chinor daraxtlari juda qadimdan muqaddas kuchga ega obyekt sifatida e'zozlangan. Ana shu daraxtlar islom davrida avliyolar mazoriga aylangan. Ularga qizlar o'z qalb sirlarini aytib, daraxt shoxlariga alam bog'lab, armonlarining ushalishiga umid qilganlar. Janubiy Turkmaniston, O'zbekiston va Tojikistonda chinor daraxti g'oyat e'zozlanadi. Turkmanlar chinorning qurigan shoxlarini o'tin sifatida yoqib, istifoda etishga ham qo'rqadilar. Turkmanistondagi Feruza vohasi uzunligi qirq metr keladigan «Yetti

aka-uka» chinori bilan mashhur. Sayrob qishlog'idagi bahaybat chinorning to'rt metrli kavagida bir vaqtlar hatto madrasa joylashgan. Toshkent yaqinidagi Buruchmulla qishlog'ida odatdan tashqari katta chinorni ziyoratga keluvchilarning keti uzilmaydi.

Anor daraxtining ramzi baraka, hosildorlikni ifoda etadi. Qadimgi sopol buyumlarda Anaxita maobudasi ko'pincha anor mevasi timsolida tasvirlangan. VI-VIII asrlarda yaratilgan Afrosiyob naqshlarida ana shu daraxt tasvirlari ko'plab uchraydi. O'rta Osiyoning janubiy qismidagi ayrim qishloqlar ahli anor bolaning tug'ilishida ko'mak beradi deb hisoblaydi. Popopchi chevar ayollar anor daraxti tasvirini matoga to'qish jarayonida uning baraka va mo'l hosil ramzi ekanligini ifoda etmoqchi bo'ladilar. Na'matakni qadrlash keyingi yillarda Tojikistonning bir qancha tumanlarida qayd qilindi: yangi yil arafasida uy egasi naomatakning bir bog'ini shipga osib qo'yadi. Bu orqali ular naomatak kelasi-yil don ekinlaridan mo'l-ko'l hosil olish imkonini beradi, deb ishonadilar. Shunday qilib, jonivorlar va o'simliklarga sajda qilishning ildizi ming yilliklarga borib taqaladi. Qadimgi turklar dini asosini Tangriga (Samo) va Zaminga (Er-Suv) sig'inish tashkil etadi. Bunda Samoga sig'inishga asosiy e'tibor berilgan. Tangrining xohishi bilan xoqonlar elni idora qilgan. Shuningdek, Tangri xohishi bilan zafar quchganlar yoki mag'lub bo'lganlar.

Ahamiyat jihatidan undan keyingi o'rinni mabuda Umay – oila va bolalar himoyachisi egallagan. Shuningdek, turkiy tillarda so'zlashuvchi qabilalarning e'tiqodlari ichida salmoqli o'rinni muqaddas tog'lar va g'orlarga ziyorat qilish tashkil etadi. Turkiy asotirlarga ko'ra, Ona bo'ri turklar ajdodini g'orda tuqqan. Shu sababli buyuk xoqon bir yilda bir marotaba tog'dagi g'orlarga kelib, qurbonlik qilgan. Turkiy xalqlar tasavvurlarida yer-suv, o'rmon va tog'larni ko'pdan-ko'p arvoqlar egallab turadi. Vaqti-vaqti bilan qurbonliklar keltirib, ularni tinchitib turish lozim bo'lgan. Rivoyatlarga ko'ra, yer osti saltanati mavjud bo'lib, o'lgan kishining ruhi u yerga ko'chib o'tadi va uni o'lim xudosi va yer osti hukmdori Erklig boshqaradi. Ko'pgina yozma manbalar olovning muqaddasligi, olov bilan poklanish to'g'risida, ilohiy kuchga ega bo'lgan Yada toshi vositasida go'yo yomg'ir yog'dira oladigan turk afsongarlari haqida ma'lumotlar beradi. Ma'lum davrlardan boshlab Markaziy Osiyo aholisi orasida eski diniy tasavvurlar bilan bir qatorda boshqa sivilizatsiyalar doirasida

shakllangan buddizm, yahudiylilik, xristianlik, manixeizm va islom diniy tizimlari ham tarqala boshladi.

Zardushtiylik paydo bo'lgan davr birinchi sinfiy jamiyat, ya'ni quldorlik davri endi paydo bo'layotgan davr edi. U urug'-qabilachilik tuzumi emirilib aholi qullar va quldorlarga, zolim va mazlumlarga bo'linayotgan davr bo'lgan. Bu din eng avval O'rta Osiyo, so'ng Eron, Ozarbayjonda qaror topgan edi. Butun O'rta Osiyo moddiy va ma'naviy madaniyatining beshigi Xorazm vohasi va u yerda yashagan turkiy elatlar bo'lgan, shulardan o'zbek elati tashkil topgan. Zardushtiylik eradan avvalgi 7-6 asrlarga xos bo'lgan din sifatida undan oldingi urug' qabilachilik dinlari negizida paydo bo'lgan yakka xudolik dini bo'lgan. U to 7-9 asrlargacha turli shaklda davom etib, so'ng o'rnini islom egalladi. U dastavval Xorazm vohasida shakllanib, yaqin va o'rta Sharqqacha tarqalib, ayrim qoldiqlari haligacha saqlanib kelmoqda.

Vujudga kelishi. Zardushtiylik mil. av. III-II ming yilliklarda Markaziy Osiyoda vujudga kelgan dindir. Zardushtiylik vahiy orqali e'lon qilingan jahon dinlarining eng qadimiysidir. U insoniyatga boshqa barcha dinlarga nisbatan bevosita va bilvosita eng ko'p ta'sir o'tkazgan dindir. Insoniyat tarixida har bir kishi uqidan ilohiy hukm amalga oshirilishi, jannat va jahannam, qiyomat-qoyim, unda tanalarning qayta tirilishi, tana va ruh qayta birlashib mangu yashashi haqida birinchi bor shu din doirasida fikr yuritildi. Keyingi asrlarda bu g'oyalar yahudiylilik, xristianlik va boshqa dinlar tarafidan o'zlashtirildi. Aytib o'tish joizki, ushbu din paydo bo'lgan davr va uning vatani – hali fanda oxirigacha to'liq echilgan masalalar emas. Zardushtiylik dini payg'ambar Zardusht nomiga nisbat berilib, shartli ravishda shunday atab kelinadi. Aslida esa u mazkur dinning muqaddas kitobi hisoblanmish Avestoda «Mazdayasna» dini deb atalgan. Bu so'zni «Mazdaga sig'inmoq» deb tarjima qilish mumkin. «Mazda» so'zi «donish, donishmand, oqil» kabi talqin etiladi. Zardushtiylik yana «Behdin», ya'ni «Eng yaxshi din» deb ham ulug'langan. Uning ta'limotiga ko'ra, barcha ezgu borliq Mazdaning irodasi bilan yaratilgan. «Mazda» so'zi oldiga ulug'lash ma'nosini anglatuvchi «Axura» qo'shilib, zardushtiylikning ilohiyati – Axura-Mazda nomi paydo bo'lgan. Bu – «Janob Mazda» yoki «Iloh» demakdir. Zardusht nomi tadqiqotlarda Zaratushttra, Zarduts, Zoroatsr ko'rinishlarida ham ishlatiladi. Tadqiqotchilar o'rtasida Zardushtning tarixda bo'lgan yoki bo'lmaganligi borasida turli fikrlar mavjud. Ba'zilar uni tarixiy shaxs deb bilsalar, boshqalar afsonaviy shaxs deb hisoblaydilar. Manbalarining xabar berishicha, u taxminan mil. av. 1200-570-yillar orasida yashagan ilohiyotchi, faylasuf, shoirdir. Tadqiqotchi M. Boys

ta'kidlashicha, u mil. av. 1500-1200-yillar orasida yashagan. Zardusht Markaziy Osiyo hududida mavjud bo'lgan ko'pxudolikka negizlangan qadimiy diniy tasavvur va e'tiqodlarni isloh qilib, yangi dinga asos soldi. Zardushtning tug'ilgan va ilk diniy faoliyatini boshlagan joyi xususida ikki xil qarash bor. Birinchisi – «G'arb nazariyasi» bo'lib, unga ko'ra Midiya (hozirgi Eron hududida) Zardushtning vatani va zardushtiylikning ilk tarqalgan joyi hisoblanadi. Bu fikr tarafdorlarining dalili shuki, birinchidan, zardushtiylikning qadimiy Eron hududlarida keng tarqalganligi bo'lsa, ikkinchidan, zardushtiylikning muqaddas kitobi sanalmish Avestoga keyin yozilgan sharhlarning qadimiy Eron-pahlaviy tilida bo'lganligidir. E'tibordan chiqarmaslik kerakki, zardushtiylik uch buyuk Eron imperiyasi – Ahamoniylar, Arshakiylar va Sosoniylar davrlarida, ya'ni mil. av. XI asrdan to mil. XII asrigacha ketma-ket aynan Yaqin va O'rta Sharqda davlat dini maqomida bo'lgan. Ikkinchisi, «Sharq nazariyasi» bo'lib, unga ko'ra, Zardusht vatani va zardushtiylikning ilk tarqalgan joyi Xorazm hisoblanadi. Ko'pchilik manbashunoslar ikkinchi nazariya tarafdorlaridir.

Er.avv. IX-VIII asrlarda Osiyoning markaziy qismida shunday bir yorug'lik paydo bo'ldiki, bu narsa insoniyat taraqqiyotiga o'zining ta'sirini sezilarli darajada ko'rsata oldi. Sharqiy Eron va Markaziy Osiyoda istiqomat qiluvchi qadimiy qabilalarning ijtimoiy tuzumi o'zgarayotgan va diniy qarashlari hamda jamiyatda ro'y berayotgan tabaqalanish davom qilayotgan bir paytda Turon pasttekisligida Amudaryo bo'ylarida yangi g'oya, yangi fikrlar va yangi ta'limot vujudga keldi. Bu ta'limot o'lkada shakllangan ko'p xudolik va oshiqcha sarf-xarajatlarga, atrof-muhitni ifloslanishiga hamda insonlar hayotida muhim o'rin tutgan jonli hayvonlarni qirib ko'p-ko'p qurbonliklar qilinishiga qarshi tura oladigan ta'limot edi. Bu ta'limotga amal qilgan inson (Ezgu fikr, Ezgu kalom (so'z), Ezgu amal) butun hayoti davomida ana shu uchlikni qalbiga jo qilishi joiz hisoblangan. Ushbu ta'limotni asoschisi Zardusht bo'lib, u o'z ta'limotini jamiyatda yashovchi har qanday sinf vakillari orasida qo'rqmasdan tarqatib o'zini haqligini isbotlay olgan. Beruniyning guvohlik berishicha, Zardusht makedoniyalik Aleksandrning Markaziy Osiyoga kelishidan 258-yil ilgari dunyoga kelgan. Lekin keyingi izlanishlar, ayniqsa gatlarni (Avestodagi she'riy matnlar) analizi, ulardagi o'sha davr tabiiy sharoitlari va voqealarini tasvirlanishidan kelib chiqib, olimlar Zardushtni er.avv. VIII asrning oxirida dunyoga kelganini va VII asrning oxirgi choragida dunyodan o'tganligini tasdiqlashadi. Uning asosiy nomi Zaratushtra bo'lib "Sariq tuya sohibi", "Zarrin

yorug'lik egasi" degan ma'nolarni anglatadi. U Quyi Amudaryo havzasida yashovchi mashhur Spitama urug'idan bo'lib (to'g'rirog'i Sipiymon- "Avesto"da sipytoma. Payg'ambar Zardusht oilasi shu nom bilan yuritilgan. Sipiymon payg'ambar Zardushtni to'qqizinchi bobosining nomi bo'lib, pahlaviy tilida "oqlik" ma'nosini anglatadi, ba'zi avestoshunos olimlarning fikricha "Sipiymon" payg'ambarning bolalikdagi ismi, Zardusht ismi esa payg'ambarlikka erishgandan keyin berilgan deyishadi) u urug' oriyalar urug'i ittifoqiga kirgan. Uning otasini nomi Purishasp bo'lib, urug' koxinlardan bo'lgan. Onasi ismi Dugova bo'lib, u ham Spitama urug'idan bo'lgan Faroxomaning qizi bo'lgan. Zardushtni yoshligidan otasi cho'pon Barzin-kurushga shogird qilib beradi. U 15 yoshigacha har hil xudolarga sig'inuvchi oriyalar urug'ida keng tarqalgan yashtlarni yodlab oladi. U 23 yoshiga etganida urug'-qabilalar orasidagi kelishmovchiliklarning asosiy sababi ularning har hil xudolarga sig'inishligi ekanligi va xalqning ahvoli og'irligi esa ularning har hil xudolarga ko'plab qurbonliklar qilishligi va hatto qurbonlikka odamlarni ham ishlatilishligi ekanligida deb biladi. Shundan keyin u faqat bitta xudoga, ya'ni Ahura - Mazdaga (Ahura - "butun olamlarning egasi", "kuchli", Mazda - "aql-idrok", "donishmandlik") sig'inishni va uning ko'rsatmalari bo'lgan Avestoga amal qilishni targ'ib qila boshlaydi. Lekin uni bu da'vatlarini qabiladoshlari sovuqlik bilan kutib olishadi. Asrlar davomida ko'p xudolikka o'rganib qolgan kabiladoshlariga uning da'vatlari yomon ta'sir qiladi va uni vatanidan badarg'a qilishadi. U o'n yillab cho'lusahroda, tog'u-toshlarda, shaharu-qishloqlarda yurishga va bu davrda u erlarda o'z ta'limotini yoyishga bag'ishlaydi. Keyinchalik vataniga qaytib keladi va o'z qabiladoshiga uylanadi. Undan uch o'g'il va uch qiz tug'iladi. Ayrim manbalarda yozilishicha, Zardushtni xotini Kavi qabilasini vaziri Gushtaspni qizi bo'lgan. Hozirgi vaqtda uning g'oyalarini mujassamlantirgan ilmiy badiiy asar "Avesto" deb nomlanib, u asos solgan ta'limot va g'oyani o'zida mujassamlantirgan din zardushtiylik dini deyiladi. Zardushtiylik dini dualizmga asoslangan, ya'ni olam ikki asosning ikki ibtidoning, yorug'lik va qorong'ulik, yaxshilik va yomonlikning to'xtovsiz kurashidan iborat deb uqtiradi.

"Avesto"da bayon qilingan voqealar asosan, "Arianam Vayja" mamlakatida, ya'ni olimlar tomonidan "Katta Xorazm" deb atalgan davlatda ro'y beradi. Bu davlat Baqtriya, Marg'iyona, So'g'diyona, Xvayrezm (Xorazm)ni o'z ichiga olgan. Bu davlat o'sha vaqtda harbiy demokratiya tamoyillari asosida vujudga kelgan. "Avesto"da podshohlar, oliy tabaqa vakillari, ruhoniylarga va diniy urf-odatlarga

ham katta o'rin ajratilgan. Unda qadimiy kishilarning dunyoqarashi ezgu niyatlari alohida o'rin egallagan. "Avesto"da tabiat, uni yovuz kuchlar (devlar)dan muhofaza qilish haqida ham qimmatli fikrlar aytilgan. O'z qavmlaridan ro'shnolik ko'rmagan ularning ta'qibiga, quvg'uniga duchor bo'lgan Zardusht Firdavsiy va Beruniylarning tasviricha, o'z dinini Eron shohi Vishtaspga asoslab ko'rsatib, uning e'tirofini qozonadi. "Shahrustonhoi Eron" kitobida Vishtasp farmoniga ko'ra, Zardusht 1200 bobdan iborat pandnoma "Avesto"ni oltin taxtachalarga yozib, shohning otashkadasiga topshirgan deb yozadilar. Shundan keyin shoh payg'ambarning tarafdori sifatida yangi dinning ashaddiy targ'ibotchisiga aylanadi. Bu orada Amuning ikki sohilidagi yurtlarning hokimi Arjasp akasi Vishtaspni ajdodlar e'tiqodidan qaytganlikda ayblab, unga qarshi lashkar tortadi, ikki o'rtada urush boshlanib, urushda Arjasp o'ldiriladi. Natijada Eronu Turonda mazdaparaslik - zardushtiylilik dini to'la joriy qilinadi. Zardushtning xohishi va Vishtaspning farmoniga ko'ra, barcha shaharlarda otashkadalar-ibodatxonalar quriladi. Avestoda bayon qilinishicha, Olam ikki asosning ibtidoning, ya'ni yorug'lik va qorong'ulik, yaxshilik va yomonlikning to'xtovsiz kurashidan iborat. Bunda yozilishicha, Ezgulik xudosi Axuramazda bilan yovuzlik xudosi Ahriman (Avestoda "Angar Maynyu" pahlaviy tilida "Ahriman" - ma'nosi "Jang va dushmanlik olami", yangi Avestoda dushman devlar sardori, Ahura Mazdaning murosasiz dushmani. Ahura Mazda Ahriman to'g'risida so'z yuritarkan "butun borlig'i ajal bilan yo'g'rilgan", deb tariflaydi) o'rtasidagi kurash abadiydir, nihoyat, kurash natijada yaxshilik g'alaba qilishi kerak. Zardusht hammani yovuzlik, qorong'ulikka qarshi keskin kurashga chorlaydi. Uning fikricha, insonlar doimo yaxshilik qilishi kerak. Mabodo, odam yomonlik, mudhishlik yo'liga kirs, u bari bir ulug' xudo Axuramazda oldida qilmishi uchun javob berishi kerak deydi.

Shu davrdagi mavjud diniy aqidalarga qaraganda, Zardusht g'oyalari yangi g'oyalar bo'lib, ular Zardushtga go'yo ezgulik xudosi Ahuramazda tomonidan in'om etilgan. Ana shu g'oyalarga tayangan holda, shu davrda Zardusht Ahuramazdaning sevimli o'g'li sifatida, olamni yomonlikdan himoya qilishi kerak bo'lgan. Zardushtiylar quyosh, olov, er, suv va havo kabi tabiat mo'jizalarini ulug'lab, ularga sig'inib kelganlar. Bu dinga sig'inadigan kishilar uchun olov, yer, suv va havo muqaddas hisoblangan, ularni ifloslantirish katta gunoh sanalgan, hatto murdalarni erga ko'mish ham man qilingan. Murdalarni usti ochiq baland joyga qo'yishgan. Murdaniy go'shtini qushlar, yovvoyi hayvonlar yeb ketganlar, keyin murdaniy qarindosh-urug'lari

kelib, go'shtdan tozalangan suyaklarni yig'ib, ostadon (assuariy) deb atalgan maxsus sopol idishlarga joylab, abadiy saqlash maqsadida otashgohlarda qoldirib ketganlar. Hozirgi vaqtda Markaziy Osiyoda juda ko'plab qadimgi tepaliklar bag'ridan assuariylar topilmoqda, ular asosan er.avv. V-IV asrlarga mansub bo'lib, ko'pincha Xorazmning Ko'zaliqir, Qal'aliqir, Jonbosqal'a, Tuproqqal'a yodgorliklaridan topilgan. Zardusht 77 yoshida Balx shahridagi ibodatxonada ibodat paytida ko'pxudolik tarafdori Bratarvaxsh tomonidan pichoqlab o'ldiriladi. Ammo uning ta'limoti va u asos solgan din Ajam (arab bo'lmagan) o'lkalarda islom majburan qabul qildirilguncha muqaddas e'tiqod sifatida e'zozlanib kelingan. Ushbu dinni asosi bo'lmish muqaddas kitob Avestoni ikki nusxasi makedoniyalik Aleksandrning yurishi davrida yo'q qilinadi. Sosoniylar davrining oxirlarida arablar Eronni bosib olib eski dinni va muqaddas kitoblarni o'tda yoqishadi. O'z e'tiqodlariga sodiq ba'zi bir qavmlar Avestoni kattagina qismini olib Hindistonga qochishadi. Ular katta qiyinchiliklar bilan Hindistonni Bombay shahri atrofidagi qishloqlardan biriga etib borishadi va u yerda qolib ketishadi. Hozirgi kunda ham Bombay atrofida 250 000 nafar porslar yashashadi va Avestoni nusxasi ularda saqlanadi. Bundan xabari bo'lgan frantsiyalik olim Anketil Dyuperron 1755-yilda Hindistonga borib, ushbu qabilada yashaydi hamda ularni ishonchiga kirib bildirmasdan Avestoni nusxasini olishga va uni Yevropaga 1761-yilda keltirishga erishadi. 1771-yilda "Zend Avestoni taxminiy tarjimalari" nomi ostida uch qismdan iborat kitobni nashrdan chiqaradi va Avestoni Yevropaga tanishtirdi. Avesto qadimda ko'pchilik xalqlarga tanish bo'lgan, jumladan yunonlar, yahudiylar, rimliklar, suriyaliklar va boshqa xalqlar ham uni ta'limotidan bahramand bo'lishgan. Buning natijasida ular Avestoning qimmatli g'oyalari o'zlarini ta'limotlarini ishlab chiqishda foydalanishgan. Avesto 1825-yilda ingliz tilida, 1873-yilda nemis tilida, 1901-yilda rus tilida nashr qilingan. Kitobning eng nodir nusxalari hozirgi kunda Parij va Daniyada Kopengagen Milliy kutubxonalarida saqlanmoqda. Asarning o'zbekcha yangi nashri 2001-yilda "Avesto" yaratilganining 2700-yillik yubileyi munosabati bilan tayyorlandi.

Shuni aytish joizki, 1999-yil noyabr oyida xalqaro Yunesko tashkiloti o'zining Parijda bo'lib o'tgan 30 – sessiyasida "Avesto"ning 2700 yilligini keng nishonlash haqida qaror qabul qildi. Yubiley tantanalari 2001-yilda Avesto vatani O'zbekistonda, aynan Xorazmda keng nishonlandi va Urganch shahrida Avesto yodgorlik majmuasi barpo etildi. Ko'pchilik tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, yakka xudolikning ko'pchilik g'oyalari va tushunchalari, jumladan jannat va

do'zax, arosat qiyomat kuni, farishtalar, iblis, jinlar va shu kabi tushunchalar oldin "Avesto"da uchragan bo'lsa, keyinchalik bu tushunchalar boshqa dinlarga jumladan, iudaizm, xristianlik va islom dinlariga ham kirib borgan.

Qadimgi bobokalonlarimiz ko'ziga to'tiyo qilgan "Avesto" muqaddas kitobi faqat diniy qo'shiq, hikoyat va rivoyatlardan iborat bo'libgina qolmasdan, balki tabiiy fanlar, xususan, tabobat, ta'lim – tarbiya masalalarini ham o'z ichiga oladigan ilmiy manbadir. Zardo'shtiylik dinining muqaddas bayramlaridan biri Navro'zdir. Navro'z Markaziy Osiyo va forsiy xalqlarning yangi yilni nishonlashga bag'ishlangan katta bayramidir. Bahorda ya'ni 21-mart kuni koinotdagi barcha tirik jon, insoniyat, o'simlik va hayvonat dunyosi qayta jonlanadi. Insoniyat tabiyatning oliy mahsuli sifatida bu bayramni zo'r shodiyona bilan nishonlagan va hozirda ham nishonlab kelinmoqda. Mamlakatimizda Navro'z – bahor bayrami, yangi kun, tabiatni uyg'onish bayrami sifatida keng nishonladi. Zardushtiylik dinining afzal tomonlaridan biri shu ediki, ushbu dinda hukmdorlar saltanatini mustahkamlovchi rasmiy aqidalar bilan birga, insonni o'z hayotining, o'z taqdirining yaratuvchisi sifatida ulug'lovchi insonparvarlik g'oyalari ham qaror topgandir.

Zardushtiylik ta'limoti. Zardushtiylik ta'limoti Markaziy Osiyoda ibtidoiy davrda mavjud bo'lgan tabiat kuchlarini ilohiylashtiruvchi e'tiqodlarga (Markaziy Osiyo qadimgi aholisining «eski dini»ga) nisbatan monoteistik ta'limotdir. U behuda qon to'kuvchi qurbonliklar, harbiy to'qnashuvlar, bosqinchilik urushlarini qoralab, o'troq, osoyishta hayot kechirishga, mehnatga, dehqonchilik, chorvachilik bilan shug'ullanishga da'vat etadi. Moddiy hayotni yaxshilashga urinishni yovuzlikka qarshi kurash deb hisoblaydi. Zardushtiylik dinida qo'riq yer ochib, uni bog'u rog'ga aylantirgan odam ilohiyot rahmatiga uchraydi. Aksincha, bog'lar, ekinzorlarni, sug'orish inshootlarini buzganlar katta gunohga qoladilar. Zardusht insonlarga tinch-totuv yashashni, halol mehnat qilishni o'rgatmoqchi bo'ladi. Bunga ko'ra insonning bu dunyodagi hayotiga yarasha narigi dunyodagi taqdiri ham bo'lajak, har bir inson o'lgandan so'ng o'zining bu dunyodagi qilmishiga yarasha abadiy rohat – jannatga, yoki yomon ishlari ko'p bo'lsa na xursandlik va na xafalik ko'rmaydigan arosat joy – misvongatuga tushadi. Zardushtiylik negizida olamning qarama-qarshiliklar kurashi asosiga qurilgan turadi: yaxshilik va yomonlik, yorug'lik va qorong'ulik, hayot va o'lim o'rtasida abadiy kurash davom

etadi. Barcha yaxshiliklarni Axura-Mazda va barcha yomonliklarni Anxramaynyu (yoki Axriman) ifodalaydi. Axura-Mazda insonlarga ezgu ishlarni bayon etib ularga amal qilishni buyuradi, yomon ishlardan saqlanishga chaqiradi. Zardushtiylikda imon uchta narsaga asoslanadi: fikrlar sofligi, soʻzning sobitligi, amallarning insoniyligi. Har bir zardushtiy kuniga besh marta yuvinib, poklanib, quyoshga qarab, uni olqishlab, sigʻinishi shart. Zardushtiylik ibodatxonalarida doimiy ravishda olov yonib turadi. Ularda dunyodagi toʻrt unsur – suv, olov, er va havo ulugʻlanadi. Zardushtiylik dafn marosimi oʻziga xos boʻlib, oʻlganlar bir necha past baland «sukut minoralari» – daxmalarga solinadi, u yerda murdalarning goʻshtlarini qushlar yeb, suyaklarini tozalaydi. Goʻshtdan tozalangan suyaklar maxsus sopol idishlarga solinib minora oʻrtasidagi quduqqa sochib yuboriladi. Bunda poklik bilan nopoklikning bir-biriga yaqinlashmasligiga erishiladi. Zardushtiylik dini dunyodagi eng qadimiy dinlardan biri hisoblanib, mil. av. XII-XI asrlarda Markaziy Osiyo, Ozarbayjon, Eron va Kichik Osiyo xalqlari unga eʼtiqod qilganlar. Eronda Sosoniylar sulolasi hukmronligi davrida uning muqaddas kitobi Avesto ruhoniylar tomonidan ogʻzaki rivoyatdan yigʻilib, birinchi marta kitob shakliga keltirilgan. Ayrim qismlariga, ayniqsa «Videvdat» boʻlimiga oʻzgartirishlar kiritilib, qayta ishlangan. VII asrda Oʻrta Osiyoga islom dini kirib kelib, keng tarqalgunga qadar zardushtiylik mahalliy xalqlarning asosiy dini hisoblangan. Buni, jumladan, arxeologik tadqiqotlar isbotlaydi. Hozirgi kunda zardushtiylikka eʼtiqod qiluvchi diniy jamoalar mavjud. Ular Hindistonning Mumbay (Bombey, Gʻujarat shtatlarida; 115 ming kishiga yaqin), Pokiston, Shri Lanka, Buyuk Britaniya, Kanada, AQSh, Avsraliya va Eronning (Tehron) 19 ming kishidan ortiq) baʼzi chekka viloyatlarida saqlanib qolgan. Eron Islom Respublikasida zardushtiylik diniga eʼtiqod qilish qonun tomonidan ruxsat etilgan. Mumbayda zardushtiylarning madaniy markazi Koma nomidagi insitut faoliyat olib boradi. Undan tashqari Mumbayda homiy Dxalla raisligida dunyo zardushtiylari madaniyati fondi ishlab turibdi.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Zardushtiylik dini rahnamosi kim va u haqida maʼlumotlar ayting.
2. Zardushtiylik taʼlimoti haqida nimalar bilasiz?

3. Ezgu fikr, ezgu soʻz, ezgu amal tamoyilini yoritib bering.
4. Zardushtiylikda tabiat qanday ulugʻlangan?
5. "Avesto" hqida maʼlumot bering.
6. Avestoning tarkibiy tuzilishini ketma ketlikda sanab bering

Mavzu yuzasidan testlar

1. Jon, ruhlarning borligiga, ularning abadiyligiga ishonish nima deb ataladi?

- a) Sehrgarlik.
- b) Totemizm.
- c) Fetishizm.
- d) Animizm.

2. Ibtidoiy din shakllaridan qaysi birida odamlar odamga sigʻinganlar?

- a) Animizm
- b) Shomanizm
- c) Magiya.
- d) Totemizmda.

3. Zardushtiylik dinining vujudga kelish davrini aniqlang?

- a) Eramizning boshlarida.
- b) Eramizniig I-II asrlarida.
- c) Eramizdan avvalgi IV-III asrlar
- d) Eramizdan avvalgi X-IX asrlar

4. Totemizm nima?

- a) tush koʻrish va boshqa irim-sirimlarga ishonish.
- b) jonsiz narsalarni ilohiylashtirish va ularga sigʻinish.
- c) ibtidoiy jamoada turli hayvonlarni urugʻga asos solgan deb hisoblab, ilohiylashtirish va sigʻinish.
- d) tarixiy din shakllaridan biri.

5. Hinduiylik va konfutsiychilik taʼlimotiga koʻra qaysi dinga kiradi.

- a) Urugʻ-qabilachilik
- b) Monoteistik.
- c) Politeistik.

d) Animistik.

7. O'zbekistonda nechta diniy konfessiya vakillari mavjud?

- a) 16 ta
- b) 15 ta
- c) 17 ta
- d) 10 ta

8. Payg'ambarni ko'rgan, u bilan muloqatda bo'lgan musulmonlar nima deb ataladi?

- a) Xalifalar.
- b) Saxobalar.
- c) Xabarchilar.
- d) Elchilar.

9. Qaysi javobda Dinshunoslik fanining funksiyalari to'g'ri ko'rsatilgan.

- a) To'ldiruvchilik, birlashtiruvchilik, nazorat, integratorlik.
- b) To'ldiruvchilik, gnoseologik, birlashtiruvchilik, nazorat.
- c) Birlashtiruvchilik, akseologik, kommunikativlik nazorat.
- d) Nazorat, islomiy, xurfiylik, daxriylik.

10. Dunyo musulmonlarining necha foizi islom dinining sunniylik yo'nalishiga e'tiqod qiladilar?

- a) 90%.
- b) 60%.
- c) 75,5%.
- d) 92,5%.

Adabiyotlar:

1. Diniy mutaassiblik: mohiyat, maqsadlar va oldini olish yo'llari
G ' A.Hasanov, O.Yusupov, K.Shermuhamedov, U.G'afurov,
J.Karimov. - Toshkent: Movarounnahr, 2013. - 160 b.
2. Qo'shaev U. Axborot iste'moli madaniyati. - Toshkent:
«Extremum-Press» nashriyoti, 2013. - 44 b.
3. Tulepov A. Internetdagi tahdidlardan himoya. M as'ul
muharrir A.Hasanov. - Toshkent: Movarounnahr, 2016. - 672 b.

4-MAVZU. BUDDAVIYLIK DINI

REJA:

1. Buddaviylik dinining vujudga kelishi va ta'limoti.
2. Buddaviylik oqimlari.
3. Markaziy Osiyoda buddaviylik.

Tayanch tushunchalar: Budda, nirvana, ibodathona, sidhartha, maxayana, xinayana. Buddaviylik, Hindiston, jaynizm Sidxartxa, Budda, shakyamuni, tripitaka, dzen buddizm, chan buddizm, Qaratapa, Dalvarzintepa va boshqalar.

Buddaviylik jahonda keng tarqalgan uchta dinlari ichida eng qadimgisi hisoblanib, eramizdan avvalgi VI-V asrlarda Hindistonda yuzaga kelgan. Bu jahon dinining nomi uning asoschisi Budda nomidan olingan. Bu dinga e'tiqod qiluvchilar 86 mamlakatda, asosan Hindiston, Shri-Lanka, Indoneziya, Tibet, Nepal, Butan, Xitoy, Singapur, Malayziya, Mongoliya, Koreya, Vetnam, Yaponiya, Kambodja, Birma, Tayland, Laosda va qisman Yevropa va Amerika qit'alarida, Rossiyaning shimoliy mintaqalarida Buryatiya, Qalmiqistonda istiqomat qilishadi. Hozirda dunyoda buddaviylikda e'tiqod qiluvchilar soni qanchaligi aniqlanmagan, chunki ko'pgina mamlakatlar huquq normalariga ko'ra qaysi dinga e'tiqod qiluvchilar soni qancha deb hisobot ishlari olib borilmaydi. Biroq taxminan olinganda hozirda dunyoda buddaviylar soni 700 mln.gacha yaqin bo'lib, ulardan 1 mln.dan ortig'i monaxlardir. Buddaviylik bundan 2500 yildan avvalroq Hindistonda diniy falsafiy ta'limot sifatida vujudga kelgan bo'lib, unda ko'plab qonuniy manbalar va ko'p sonli diniy yo'nalishlar mavjuddir.

Buddaviylikning turli millatlar tomonidan keng qabul qilinishi va uning keng doirada tarqalib ketishining sababi uning turli milliy va diniy an'analar bilan kirisha olishi bo'lib, bu narsa buddaviylikning hayotning barcha sohalarini, jumladan, diniy, madaniy, siyosiy va iqtisodiy qatlamlariga kirib borishiga sabab bo'ldi. Buddaviylikni din yoki falsafa, mafkura yoki madaniyat qonunlari to'plami yoki hayot tarzi deb baholash mumkin. Hozirgi buddaviylikka e'tiqod qilib kelayotgan sharq mamlakatlaridagi buddaviylik ta'limotini o'rganish u yerdagi siyosiy-iqtisodiy, ma'naviy madaniyatini tushunishning asosiy omillaridan hisoblanadi. Bu davlatlarda buddaviylik qoida va an'analari buddaviylikka e'tiqod qiluvchilar nazarida markaziy hukumat

qonunlaridan ko'ra ustun turadi. Bu narsa zaminida buddaviylikning potentsial kuchi yotadi.

Buddizm dinining asoschisi bo'lgan Budda tarixiy shaxsdir. Buni ko'plab buddaviylik bilan shug'ullanuvchi olimlar bizgacha yetib ketlgan manbalar asosida isbot qilganlar. Buddaning ma'nosi (sanksritcha Buddha) "ziyolangan", "oliy haqiqatga erishgan"dir. Uning asl nomi Sidhasa Gautama, laqabi Siddhartha "dili ravshan" degan ma'noni bildiradi.

Buddaviylik asoschisi haqida xabar beruvchi folklor va badiiy adabiyotlarda uni Siddxarta, Gautama, Shakyamuni, Budda, Tadxagata, Djipa, Bxagavan kabi ismlar bilan zikr etadilar. Bu ismlarning ma'nosi quyidagicha: Siddxartha-shaxsiy ismi, Gautama-urug' nomi, Shakyamuni-shaklar yoki shakiya qabilasidan chiqqan donishmand, Budda-nurlangan, Tadxagata-shunday qilib shunday ketgan, Djipag'olib, Bxagavan-tantana qiluvchi. Bu ismlar ichida eng mashhuri Budda ismi bo'lib, shu ismdan uning diniga buddaviylik nomi berilgan. Hozirgi kunda buddaning beshta biografiyasi yozilgan adabiyotlar mavjud: "Maxavostu" eramizning II asrida yozilgan "Lalitavistara" eramizning II-III asrlarida yuzaga kelgan, "Buddaxacharita" budda faylasuflaridan biri Ashvagxoshey tomonidan eramizning I-II asrlarida yaratilgan, "Nadanakatxa" eramizning I asrida yozilgan va "Abnixishkramansutra". Ushbu biografiyalar orasidagi asosiy ziddiyat Buddaning qaysi yillarda yashaganligi xususidadir. Ular eramizdan avvalgi IX-III asrlar orasidagi turli muddatlarni ko'rsatadilar. Rasmiy buddaviylik hisobiga ko'ra esa Butama-Budda er. avv. 623-yilda tug'ilib, 544-yilda vafot etgan. Biroq ko'pchilik tadqiqotchilar uning tug'ilishini er. avv. 564-yilda, o'limi esa 483-yilda deb hisoblaydilar. Ba'zan 560-480-deb to'liq sonlar bilan ko'rsatadilar. Yuqorida aytilgan biografiyalarda Buddaning haqiqiy hayoti bilan uning afsonaviy hayoti o'zaro qorishib ketgan. Budda miloddan avvalgi 624-544-yillarda yashagan. Siddhartha Shimoliy Hindistondagi Gang daryosining o'rta oqimida, Himolay tog'larining etagida joylashgan Kapilavasti qishlog'ida tug'ilgan. Uning otasi Shakya qabilasining podshohi Shudhodana bo'lgan. Onasi Mayya u hali go'dakligidayoq vafot etib ketgan. Podshoh o'g'lini orzu-havaslar og'ushida tarbiyalar, uni hech bir kamchiliksiz katta qiladi. Ulg'ayib qo'shni podshohlardan birining qizi Yashadxaraga uylanadi va o'g'il ko'rib, unga Raxula deb ism qo'yadi.

Shahzoda Siddxartxa bir kuni qarigan cholni, bemorni, og'ir mehnat qilayotgan rohibni ko'rib bundan qattiq ta'sirlanadi va insonlarni qiyinchilik va azobdan qutqarish yo'llarini axtarish uchun saroydan chiqib ketadi. Bu vaqtga u 29 yoshda edi. U beshta rohibga qo'shilib, ular bilan qishloqma-qishloq kezib yuradi, diniy kitoblarni o'rganadi. Yetti yil rohiblar bilan hamrohlik qilib, ularning yo'llaridan ma'lum maqsad yo'qligini va bu yo'l o'z oldiga qo'ygan maqsadi-insoniyatni azob-uqubatdan qutqarishga olib bormasligini anglaydi va rohiblar jamoasidan ajraladi.

Budda o'rmon va chakalazorlar kezib, charchab bir daraxt tagida dam olish uchun o'tiradi va o'ziga toki haqiqatni topmaguncha shu yerdan turmaslikka va'da beradi. Shu o'tirishning 49-kuni uning qalbidan "Sen haqiqatni topding" degan sado keladi. U 36 yoshida "Haqiqiy bilimni topganligini" e'lon qiladi. Shundan so'ng u Shakya-Muni-Budda (uyg'ongan, ziyolangan, haqiqatga, oliy maqomga erishgan) degan nom olgan. Dastlab Banorasda, keyinchalik umrining oxirigacha boshqa shahar va qishloqlarda o'z ta'limotini targ'ib qilib yurgan va 80 yoshida Kushtnagara degan joyda olamdan o'tadi. Uning jasad hind udumiga ko'ra kuydirilib, uning hoki 8 ta budda jamoalariga bo'lib yuborildi va har bir jamoa uni dafn etgan joyida ibodatxona barpo qildilar. Donishmandlik yo'lini ko'rsatgan, yangi din asoschisi-aziz siymoga atab haykallar qurishdi. Buddaning shogirdlariga aytgan so'nggi so'zi-vasiyati: "Hirsu havas jamiyki baxtsizliklarning sababchisidir. Vaqt o'tishi bilan hamma narsa o'zgaradi, shuning uchun hech narsaga ortiqcha ko'ngil bog'lamanglar. Buning o'rniga ko'ngilni toza tutinglar, haqiqat va abadiy baxt izlanglar!" degan so'zlar bo'ldi.

Budda hayoti haqida turli afsonalar ham to'qilgan. Bu afsonalarda aytilishicha, Budda ko'p yillar davomida yer yuzidagi turli mavjudotlar qiyofasida qayta tug'ilgan: 84 marta ruhoni, 58 marta podshoh, 24 marta rohib, 13 marta savdogar, 18 marta maymun, 12 marta tovuq, 8 marta g'oz, 6 marta fil, shuningdek baliq, qurbaqa, kalamush, quyon kabi qiyofalarda qayta tug'ilgan, jami 550 marta qayta tug'ilgan. U doimo qayerda qaysi qiyofada tug'ilishini o'zi belgilagan. So'nggi marta uni xudolar insoniyatni to'g'ri yo'lga boshlash uchun inson

qiyofasida yaratganlar. Bu afsonalarning ba'zilariga ko'ra yer yuzida Gautamaga qadar 6 ta budda o'tgan. Shuning uchun buddaviylikning ba'zi muqaddas joylarida 7 ta ibodatxona barpo etilgan, 7 ta Botxa daraxti o'tkazilgan. Ba'zi afsonalar 24 ta Buddha avlodi o'tgan desa, ba'zilari minglab Buddalar o'tgan deb da'vo qiladilar. Buddaviylik ta'limoti mohiyatan barcha jonli narsalarga muhabbat bilan qarashni, aql farmoniga bo'ysunishni targ'ib qiladi. Hozirgi buddaviylar ham, ularning ko'z oldida biron-bir kishi biron-bir jonivorni o'ldirsa yoki biron ta katta daraxtni kesib tashlarsa qattiq g'azablanishadi. Buddha ta'limoti—Xudoning mavjudligini va vedalar dinini inkor etadi. U ko'pxudolikka, ularga har xil qurbonliklar qilish kabi ortiqcha syerdahmaza marosimlarga ham qarshi bo'lgan. Buddaviylik qadimiy hind diniy-falsafiy ta'limotlari asosida vujudga kelgan amaliyot va nazariyotdan iborat diniy tizimdir. Buddha ta'limoti, dunyoqarashi «To'rt oliy haqiqat»da ifodalangan:

1) Turmush azob-uqubatlardan iborat. Har bir tirik jon uni boshidan kechiradi, shuning uchun har qanday hayot qiynoq, azob-uqubatdir. Tug'ilish-qiynoq, kasallik-qiynoq, o'lim-qiynoq, yomon narsaga duch kelish-qiynoq, yaxshi ko'rgan narsasidan ayrilish-qiynoq, o'zi xohlagan narsasiga ega bo'lmaslik-qiynoq. Dunyo tuzilishining asosiy qonuni bir-biriga bog'liq. Lekin har bir hodisa yoki harakatning birlamchi sababini aniqlash mumkin emas. Shuning uchun buddaviylik dunyoni shu holicha qabul qilishga chaqiradi. Buddaviylik ta'limotiga ko'ra, har qanday narsa yoki hodisa xoh u moddiy yoki ma'naviy bo'lsin Dxarma (element)lardan tuzilgan. Bu elementlar o'z xususiyatiga ko'ra harakatsiz bo'lib, ularni harakatlantiruvchi kuch insonning hayollari va so'zlaridir. Obektiv haqiqat bu doimiy ravishda o'zgarib turuvchi Dxarmalar oqimidir. Harakatdagi Dxarmalar mavjudlikning 5 shaklini yaratadi: tana, sezgi, his-tuyg'u, harakat,

anglash. Bu besh shakl insonni tashkil qiladi. Inson ular yordamida yashaydi va borliq bilan aloqada bo'ladi, yaxshi yoki yomon ishlarni bajaradi. Bu narsa insonning o'limi bilan tug'allanadi. Insonni tashkil qiluvchi besh shakl (skandx) o'z navbatida qayta tug'iladi. Yangi tananing xususiyatlari asos bo'luvchi besh natijani beradi: faoliyat, gumrohlik, xohish, istak va me'yor. Bu jarayon "hayot g'ildiragi"ni tashkil qiladi. Hayot g'ildiragi doimiy ravishda aylanib, inson abadiy qiynoqqa duchor bo'ladi.

2) Azob-uqubatlarning sababi kishilarning istaklari va nafsidir. Inson moddiy narsalar yoki ma'naviy qadriyatlardan foydalanib, ularni haqiqiy va doimiy deb hisoblaydi va ularga ega bo'lishga intiladi. Bu intilish hayot davomiyligiga olib boradi. Yaxshi yoki yomon niyatlardan tug'ilgan hayot daryosi, orzular va intilishlar sababli kelajak hayot uchun karma hozirlaydi. Demak, qayta tug'ilish, yangitdan qiynoqlarga duchor bo'lish davom etadi. Buddaviylar fikricha Buddadan keyin hech kim Nirvana holatiga erisha olmagan.

3) Azob-uqubatlardan qutilish uchun kishilar o'zlarining istak va nafslarini jilovlab olishlari kerak. Yaxshi yoki yomon niyatlar, intilishlardan butunlay uzilish Nirvana holatiga to'g'ri keladi. Bu holatda inson qayta tug'ilishdan to'xtaydi. Nirvana holati, buddaviylar fikricha "hayot g'ildiragi"dan tashqarigacha chiqishdir. "Men" degan fikrdan ajralib, insonning hissiy tuyg'ularini to'la tugatilishidir.

4) Azob-uqubatlardan halos bo'lish uchun Buddaning yangi aqidalariga amal qilish kerak. Bu yo'l-quyidagi uch narsaga amal qilishdir. Bu yo'ldan borgan inson Budda yo'lini tutadi. Buddaviylik ta'limoti asosan uch amaliy qismdan iborat:

1. Meditatsiya.
2. Axloq.
3. Donolik.

1. Meditatsiya:

- 1). To'g'ri tushunish.
- 2). To'g'ri niyat qilish.
- 3). To'g'ri o'zini tutish.
- 4). To'g'ri anglash.
- 5). To'g'ri harakat qilish.
- 6). To'g'ri muomalada bo'lish.
- 7). To'g'ri fikr yuritish.
- 8). To'g'ri gapirish.

Axloq me'yorlari.

- 1). Qotillikdan saqlanish.
- 2). O'g'rilikdan saqlanish.
- 3). Gumrohlikdan saqlanish.
- 4). Yolg'on, qalbaki narsalardan saqlanish.
- 5). Mast qiluvchi narsalardan saqlanish.
- 6). Tushdan keyin ovqatlanishdan saqlanish.
- 7). O'yin-kulgudan saqlanish.
- 8). Zebu-ziynat, atir-upalardan saqlanish.

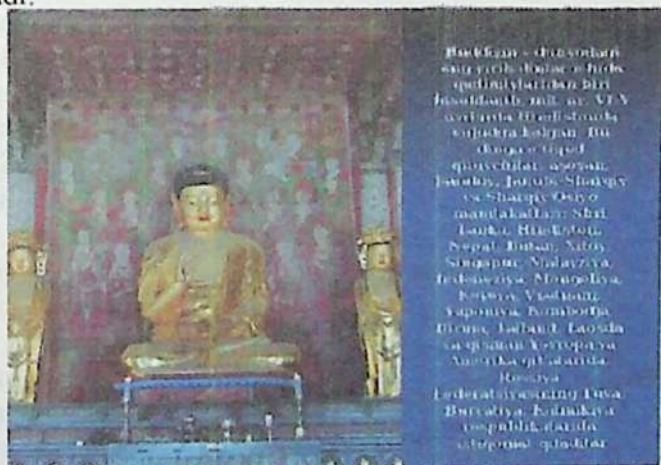
Donishmandlik buddaviylikning asosiy maqsadi bo'lib, narsalar tabiatini tushunish. Budda azob-uqubatlar mutlaqo tugamaydigan narsa, borliqning barcha ko'rinishlarini, mohiyatini, har qanday hayotni turgan-bitgan azob-uqubat deb hisoblaydi. Uning fikricha, jonli mavjudotning o'lishi uni tashkil etgan moddiy elementlar zarrachalarining ajralib ketishidir. Bu jismlarni tashkil etgan tananing yangidan birikishi ilgari qilingan "savob va gunohlarga" bog'liq. Bu moddiy jism ruh darajasiga yetganda qayta tug'ilish to'xtaydi, azob-uqubattan butunlay xalos bo'ladi. Buning eng ma'qul yo'li doim savob, ezgu ishlarni qilish, undan ham qulayrog'i monaxlik jamiyati-sanghaga o'tishdir.

Buddaning ta'limoticha, har bir kishini xulq-atvor qonuni karma qonuni ta'qib etadi, ya'ni kishi o'zining qilgan savob va gunoh, yaxshi va yomon ishlarining ajrini albatta oladi. Agar ajrni bu dunyoda ololmay qolsa, keyingi dunyoga kelishida oladi va bu ajr uning kelgusi to'rt avlodidan birining zimmasiga yuklanadi (bu ta'limot Tavrotga ham mavjud).

Jamiyatning tabaqalarga bo'linishi haqidagi braxmanlik ta'limotiga qarshi o'laroq Budda barcha kishilar teng huquqli, barobar deb e'tirof etadi. Biroq kishilar "azob-uqubat chekish"dan va bundan "xalos bo'lish"da ham barobardirlar deydi. Hamma narsaning asosi, ibtidosida bilib bo'lmaydigan ruh-Nirvana yotadi, bu dunyo real mavjud emas, u faqat kishilarning hayoli, bilib bo'lmaydigan ruhning ko'rinishi deb ta'lim beradi. Buddaning fikricha, bizni qurshab olgan dunyodan boshqa, ko'rinmaydigan tag'in ikki dunyo bor. Bunday dunyolarning eng yomoni-Yerdagi dunyodir. Ruh doimo qayta tug'iladi, odam, hayvon, parranda, o'simlik va boshqa jonzorlar shakliga kiradi. Bu dunyoda ruhni uning moddiy qobig'idan ozod qilish uchun doimo kurash olib boradi. Yomonlik va azob-uqubatlarning sababi insonning va barcha tirik mavjudotlarning bu dunyoga-qayta tug'ilish dunyosi Sansaraga bog'langanligi, ko'ngil qo'nganligidir. Bu

dunyo sezgilar orqali his qilinsada, aslida hayoliy dunyodir. Har qanday insoniy tuyg'u, hissiyot, ehtiros va istak azob-uqubatni chuqurlashtiradi, yanada dahshatliroq tarzda qayta tug'ilishga olib keladi. «Borliq girdobi»dan chiqib olish uchun g'aflatdan uyg'onish, dunyo mohiyatini anglash, hayotga chanqoqlikdan, turmush ko'ngilxushliklariga, lazzatlariga, hokimiyatga, katta mansablarga, boylikka intilishdan voz kechish lozim. Yerdagi barcha hodisalarning beqaror va o'tkinchi ekanligini fahmlamoq darkor. Faqat shundagina "najot topish yo'li"ga kirish mumkin. Bu najotning mohiyati shundan iboratki, kishi o'zidagi har qanday hayotiy intilishda har narsaga qattiq ko'ngil qo'ymasdan, batamom zohidlik yo'liga o'tishi, hatto yaqinlashib qolgan najotdan ham quvonmasligi lozim. Najotning o'zi esa "sansar"dan ya'ni bu dunyoda qayta tug'ilish dunyosidan "Nirvana"ga-yo'qlikka, ruhlar olamiga o'tishdan iborat. Oddiy odamlar faqat yaxshiroq bo'lib qayta tug'ilishga umid qilishlari mumkin.

Buddaning ta'limotiga ko'ra, bir umr tugaganda ikkinchi umr boshlanadi. Inson o'lar ekan, yolg'iz tanasi, vujudi o'ladi, lekin hayoti yangi-yangi vujudlarda davom etaveradi. Kishi umri davomida birovlariga yomonlik qilsa, ziyon yetkazsa, kelajak umrida albatta jazosini oladi.

Buddaning izdoshlari Yer yuzida birinchi monaxlik jamoasi bo'lmish "sangha"ni tashkil qilganlar. Ular yilning ob-havosi yaxshi bo'lgan 9 oyida shaharma-shahar, qishloqma-qishloq yurib, aholini buddaviylikka da'vat qilib, ularga Buddha ta'limotini o'rgatib yurishgan. Faqatgina Musson yomg'irlari tinmay quygan 3 oydagina o'z ibodatxonalarida muqim bo'lib ibodat bilan shug'ullanganlar. Buddaviylik jamoalari har qanday boshqa din, madaniyat yoki urf-odatlar qamrovida yoki aralashuvida bir necha yuzlab yillab o'zlarini

saqlab qolishi hamda fursat kelganda ularga o'z ta'sirini o'tkazish qobiliyatiga egadirlar. Ularni bu xususiyatlari Hindistonda musulmon hukmdorlar davrida, Shri-Lankada portugallar, gollandlar va inglizlar mustamlakasi davrida, Xitoy va Yaponiya konfutsiychilari davrida, Janubiy-Sharqiy Osiyoda buddaviylikning yoyilishida yaqqol namoyon bo'lgan. Buddaviylik eramizdan avvalgi 1-ming yillik oxirlarida Shri-Lankaga va O'rta Osiyo hamda Old Osiyoni o'z ichiga olgan Kushon imperiyasiga kirib keldi. Diyorimizda olib borilgan arxeologik qazish ishlari davomida O'ratepa, Dalvarzintepa, Quva, Zartepa, Qorovultepa, Ayritom hududlaridan topilgan Shakyamuni sanamlari, hayvon haykalchalari, ramziy g'ildiraklar va stupa qoldiqlarining guvohlik berishicha Kushon imperiyasida buddaviylikka katta ahamiyat berilgan. Buddaviylik eramizning I asrida Xitoyga, IV asrda Koreyaga, VI asrda Yaponiyaga, VII asrda Tibetga, XIII asrdan XVI asrgacha Mongoliyaga, XVII asrdan XVIII asrgacha Buryatiya va Tuvaga, XIX-XX asrlarda Amerika va Yevropa qit'alariga kirib borgan. Xitoy manbalarining guvohlik berishicha buddaviylik Xitoy hududiga kirib borishida diyorimizdan borgan budda olimlarining hissi katta bo'lgan. Taxminan 30 ga yaqin da'vatchi olimlar Xitoyning turli shaharlarida budda ta'limotini yoyganlar. Hanuzgacha Samarqand, Buxoro va Shoshdan borgan budda olimlarining maqbaralari muqaddas joy sanaladi. Buddaviylik o'z ta'limotida hech qachon boshqa xudolarga sig'inishni ta'qiqlamagan. Balki ularga ibodat qilish insonga vaqtinchalik tasalli berishi mumkin, biroq nirvana holatiga olib bormaydi deb aytgan. Shu sababli buddaviylik ta'limoti turli joylarda yoyilishi bilan ular ibodat qilib kelgan xudolari yoki ulug'langan shaxslarning timsollari ibodatxonalarni egallagan. Masalan, Hindistonning buddaviylikka mansub xudolari "dunyoni yaratuvchi Braxma", "chaqmoq va momaqaldiroq xudosi Indra", "hunarmandlik ishlari xudosi Xatimanu", Tibetda: "Tibet eposi qahramoni Baser" timsoli, Mongoliyada Chingizxon kabi milliy panteon buddaviylik ilohlari sifatiga aylandi. Biroq bu panteonlar Nirvana holatiga olib bormaydi. Faqatgina Buddha nirvanaga olib boradi va insonni qiynoqdan qutqaradi.

Buddaviylik ta'limoti bir qator devon shakliga keltirilgan to'plamlarda bayon qilingan. Ularning eng asosiysi Tripitakadir ("Uch savat"). U uch qismdan iborat bo'lganligi uchun shunday nomlangan. Bular:

- ✓ Sutta pitaka (sutra matnlari). Buddha targ'ibotining bayoni berilgan.
- ✓ Vinaya pitaka (vinaya matnlari). Rahbonylik axloqi va

xonaqohlar nizomiga bag'ishlangan.

✓ Abxidxarma pitaka (abxidxarma matnlari). Buddaviylikning falsafiy va psixologik muammolariga bag'ishlangan. Bu kitob eramizning boshlarida shakllangan va hozirda Shri-Lankada saqlanmoqda. Keyinchalik shakllangan sanskrit, xitoy, tibet, kxmer va yapon tillaridagi buddaviylikka oid adabiyotlar ancha keng tarqalgan, ammo ularning tarixiy qiymati kamroq hisoblanadi. 1956-yili buddaviylar dinning 2500 yilligini tantanali nishonladilar.

Lamaviylik. Bu din Tibetda milodiy VII-XIV asrlarda tog'liq xalqning qadimiy dini bo'lmish shomonlik va tabiat ruhlariga sig'inish asosida vujudga kelgan bo'lib, buddaviylikni barcha aqidalarini qabul qilgan va buddaviylikning asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lib qolgan. Hindiston va Xitoyda kelgan birinchi budda rohiblari insonlar va hayvonlardan qurbonliklar keltirish, yovuz kuchlarni quvish va sehrgarlik, qarg'ishlar va shu kabi qadimiy marosimlarni siqib chiqarganlar, natijada yangi, tizimga solingan lamaviylik dini vujudga kelgan. Lama so'zi tibetcha "eng ulug'" manosini anglatadi. Lamaviylik hozirgacha tibetliklarning asosiy dini hisoblanadi. Bu din XVI asrda mo'g'ullar, XVII asrlar Rossiya hududidagi buryatlar, tuvalar va qalmoqlar orasida ham tarqaldi. Lamaviylik asoslari 108 jildli "Qanjur" va 225 jildli "Tanjur" kitoblarida bayon qilingan. Lamaviylikda dabdabali ibodatlar, muqaddas tomoshalar, maishiy rasm-rusumlar, xudolar g'azabini va yovuz ruhlar ziyon-zahmatlarini qaytarish uchun qilinadigan hatti-harakatlar, duo va qarg'ishlar hozirgacha saqlanib qolgan. Bu dinda 10 og'ir gunoh alohida ta'kidlanadi, jumladan: 1) Odam o'ldirish. 2) O'g'rilik. 3) Zino. 4) Yolg'onchilik. 5) Tuhmat. 6) G'iybat. 7) Vaysaqilik. 8) Ochko'zlik. 9) Kek saqlash. 10) Soxta dunyoqarash. Lamaviylikda bosh ruhoniya «lama» unvoni beriladi. Ular g'ayritabiiy fazilatlarga ega va ilohiy olam bilan gaplasha oladigan shaxslardir.

Buddaviylik O'zbekistonning janubiy hududlarida yangi eraning boshlarida o'rnamshdi. Buddaviylikning Hindistondan Markaziy Osiyoga kirib kelishini odatda kushonlarning hukmronligi bilan bog'laydilar. Imperator Kanishkaning hukmronligi davrida Kushon podshohligi ushbu dinning markazlaridan biriga aylangan. Milodning birinchi asrida Amudaryo havzasi bo'ylarida buddaviylik hukmron din sanalgan va bu yerda arablar kelishiga qadar boshqa joylardagiga nisbatan uzoqroq vaqt saqlanib turgan.

Kushon podshohi Kanishka buddaviylik diniga e'tiqod qilgan. U zarb qildirgan tangalarda boshqa ilohiyatlar bilan bir qatorda Budda tasviri ham uchraydi. Xitoylik Syuan-Szyan bergan xabariga ko'ra,

VII asrning boshlarida Termizda 10 ta buddaviylik monastirlari (sangarama) va mingta rohib bo'lgan. V-VIII asrlarda Eftalitlardan keyin buddaviylik Markaziy Osiyoda tanazzulga yuz tuta boshladi. Markaziy Osiyo xalqlari, xususan, baqtriyaliklar san'atga o'z madaniy an'analarini olib kirdilar. Markaziy Osiyo hududlarida birinchi marta loydan yasaliy yaxshi saqlangan Buddha tasviri, ko'plab haykalchalar, bezaklar, diniy marosim buyumlari va tangalar topilgan, ular II asr oxiri III asr boshidagi buddaviylik ibodatxonasining markaziy binolari ichida saqlangan.

Boshqa binolarda katta miqdorda haykalchalar bo'laklari, taqinchoqlar topilib, ularning ko'pchiligiga oltin suvi yuritilgan. Buddha tasvirlangan rasm parchalari, ko'plab sopol idishlar, jumladan: devorlarida qadimgi yunon, hind yozuvidagi braxma bitiklari saqlangan ko'za qoldiqlari, chiroqlari topilgan. 1957-yilda Farg'ona vodiysidagi Quva shahri vayronalarida arxitektura va haykaltaroshlikning ajoyib namunasi bo'lgan buddaviylik ibodatxonasi qoldiqlari topilgan. Ushbu ashyoviy dalillar Farg'ona viloyatida VII asrda buddaviylik dini keng tarqalganini tasdiqlaydi. Holbuki, bu davrda Markaziy Osiyoning boshqa hududlarida zardushtiylik dini hukmron bo'lgan. 1974-yilda Zartepada O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Arxeologiya institutining qazish ishlari olib borilishi natijasida buddaviylik ibodatxonasi topilgan. Bu yerda Buddaning oltin suvi yuritilgan haykali va ikkita bronza shamdon topilgan.

Mavzu yuzasidan savollar

1. Buddaviylik dinmi yoki talimot?
2. Buddaviylikda nirvana nimani anglatadi?
3. Buddaviylik eng kop qaysi davlatda tarqalgan?

Mavzu yuzasidan testlar

1. Qadimgi Hindistondagi qaysi falsafiy maktab materialistik g'oyalarni tarkatdi?

- A. Buddizm
- B. Chorvaklar
- C. Braxmanizm
- D. Skeptiklar
- E. Atomistlar

2. Jaynizm qaysi davlatning milliy dinidir?

- A. Yaponiyaning
- B. Xitoyning
- C. Hindistonning

- D. Mongoliyaning
- E. Indoneziyaning

3. Sintoizmning bosh xudosi kim?

- A. Quyosh ma'budasi Amaterasu
- B. Oxirgi paygambar Jina
- C. Saqlovchi xudo Vishnu
- D. Yaratuvchi xudo Braxma
- E. Yaponiya imperatori

4. Buddizmning asosiy yo'nalishlari qaysilar?

- A. Shaktizm, shivaizm, jaynizm
- B. Sunniylik, shialik, xorijiylik
- C. Provaslaviya, katolisizm, protestantlik
- D. Xinayana, maxayana, lamaizm

5. Budda dini ahloqining asosiy talabi nima?

- A. Mutloq itoatkorlik
- B. Birovning mulkiga hurmat bilan qarash
- C. Xudoga muhabbat
- D. Yovuzlikka zo'rlik bilan qarshilik qilmaslik

6. Xristianlikning bosh ta'limoti nima haqida?

- A. Hayotning kelib chiqishi haqidagi ta'limot
- B. Narigi dunyodagi mukofot haqida
- C. Oxirat haqidagi ta'limot
- D. Odam xudo Iso Masih haqidagi ta'limot

Adabiyotlar:

1. Muratov D., Alimova M., Karimov J. Dinshunoslik, darslik. – Toshkent, Navro'z nashriyoti, 2019. – 264 b.
2. Raximdjano D., Ernazarov O. Dinshunoslikka kirish. O'quv qo'llanma. – Toshkent, O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2018. – 304 b.
3. Gilaziyev Z.Z. Uglublennoye izucheniye istorii i kulturi Islama. – Kazan, Izd-vo DUM RT, 2009.
4. Jonathon A.K. Brovn. Hadith. – England, 2000.
5. Saifnazarov I., Sultonov T., Ilhomjonov L., Xalimmetova R. Dinshunoslik. O'quv qo'llanmasi. – Toshkent, TDIU, 2019. – 180 b.

5- MAVZU. XRISTIANLIK DINI

REJA:

1. Xristianlik dinining vujudga kelishi
2. Xristianlik dini ta'limoti va oqimlari
3. Markaziy Osiyoda xristianlik

Tayanch tushunchalar: Provaslav, Iso, Masih, Katolik, Protestantizm, Cherkov, Ikona, Cho'qintirsh marosimi, Xritos, Injil, Bibliya, Poklanish va boshqalar.

Xristianlik milodiy I asrning ikkinchi yarmida Rim imperiyasining sharqiy qismi-Falastinda yashovchi yahudiylar o'rtasida paydo bo'lgan va birinchi o'n yillikdayoq atrofdagi xalqlarga tarqala boshlangan. Xristianlikning tez yoyilishiga sabab, barcha alamdiodalar, jafokashlarga murojaat qilib, ularning ko'ngillariga samoviy kuchlar yordami bilan tez vaqt ichida zolimlar ustidan g'alaba qozonish ishonchini, yaqin fursatda Yer yuzida "ilohiy saltanat" o'rnatilishidan umidvor bo'lish hissining jo etilganligidir. Xristianlik shakllanishida yahudiylarning ko'p g'oyalari, qadimgi Sharq dinlariga xos tasavvurlar, xususan, sadaqa berib gunohdan xalos bo'lish, ilohiy haloskorlar haqidagi tasavvurlar asos bo'lgan. Bu din dastlab yuksak insonparvarlik g'oyalari bilan to'lib-toshgan, o'ta yuksak insoniylik bilan sug'orilgan axloqiy me'yorlarni va sahovat, rahmdillik, o'z yaqin kishilarini sevish, hammadlik, hamma narsani kechirish va bular asosida jamiyatning axloqiy va madaniy kamoloti xristianlik qoidalariga asoslanishi lozimligini talab etgan.

Xristianlikning asosiy g'oyalaridan biri muqaddas uchlikka e'tiqod qilishdir, ya'ni mohiyatan bir xudo, ammo u Ota-xudo, O'g'il-xudo, Xudo-Muqaddas ruh ko'rinishida namoyon bo'ladi. Bu aqida milodiy I asrda paydo bo'lib III asrda takomillashdi. Bu aqida xristianlarning 325-yildagi birinchi jahon Nikeya sobori va 381-yildagi ikkinchi jahon Konstantinopol soborida uzul-kesil tasdiqlangan bo'lsada, xristianlikning boshqa bir necha mazhablari bu fikrni rad etishgan. Bu soborlarda asosiy xristian e'tiqodiy aqidalar ham to'la ishlab chiqildi va tasdiqlandi. Xristianlik shundan keyin Rim imperiyasining davlat diniga aylandi. Badavlat xristianlar din nazorati bilan shug'ullanuvchi tashkilotlar-cherkovlar tuzdilar va bu jamoalarda pop, dyakon, yepiskop, kardinal, papa kabi quyi va oliy mansablarni egalladilar. Ular

bu dinning saqlanishi, uning talablarini bekamu-ko'st bajarilishini qattiq nazoratlariga olib, keng yoyilishida targ'ibot-tashviqot ishlari bilan shug'ullanib, katta imtiyozlarga ega bo'ldilar. Din ishlari markazlashtirilib, unga yakka hokim: dastlab yepiskop, keyinroq esa papa lavozimlari ta'sis etildi. Xristianlik hukmron mafkuraga aylandi, har qanday falsafa, ta'lim-tarbiya ruhoniylarning qattiq nazoratiga olindi. Yepiskop, papalar mavjud xristian davlatlari ustidan mutlaq diniy hokimiyatni o'z qo'llariga olib, bu ishda cheklanmagan huquqqa ega bo'ldilar. Din, diniy mafkura, diniy siyosat ishlari bo'yicha hatto monarxlar ham ularga bo'ysunar edilar.

XIII asrda din va cherkov hokimiyati dushmanlari va din talablarini bajarmayotgan xristianlar bilan kurashuvchi maxsus tergov va jazolash organi-invizitsiya tashkil qildilar. Inkvizitor-katolik cherkovining maxsus tribunali bo'lib, Oliy inkvizitor – Xudo, uning noibi esa Rim papasi hisoblangan.

Xristianlikda zohidlik, tarkidunyochilik kuchayib monastirlar paydo bo'ldi. Rim yepiskoplari, V asrdan papalar xristian olamiga tanho hukmronlik qila boshladilar. Xristianlik borgan sari keng yoyildi. XIII asrlarga kelib butun Yevropa xristianlashtirildi. Bu din Rossiyada X asrlarda keng tarqalgan edi. Xristianlikning asosiy marosimlari: cho'qintirish, non va vino totish marosimlari, pasxa, rojdestvo va boshqa bayramlar, muhim aqidalari cherkov tarkib topgan davrlarda ya'ni II-III asrlarda shakllandi. Xristianlikning muhim aqidalaridan biri: Iso payg'ambarning dunyoga kelishi, uning xalqqa, Xudo saltanatining yaqinlashib qolganligini e'lon qilishi, uning odamlarni gunohdan halos etish uchun qiynoqlarga solinishi va dahshatli tarzda o'ldirilishi, keyin yana tirilib osmonga ko'tarilib ketganligi, zamona oxirida yana qaytib kelishi va adolatli podshohlik o'rnatishi va boshqalar Injilda yoritib berilgan.

Shunday qilib, xristianlik dini tayyor holda yahudiylik dini zaminida paydo bo'ldi va Falastindan chiqib, o'zining qaror topgan aqidasi, mafkurasini va etikasi bilan dunyoni va insonlar ko'nglini zabt etdi, jahon dinlaridan biriga aylandi. Xristianlik o'z taraqqiyoti davomida katolik, provaslaviye, protestantizm yo'nalishlariga, shuningdek baptistalar, adventistlar, iyegovistlar kabi oqimlarga hamda molokanlik, staroverlik (eski udumchilik), duxoborlar, mormonlar va h.k. mazhab va firqalarga bo'linib ketgan.

Katolik. Xristianlikning yo'nalishlaridan birinchisi katolik (yunoncha-umumjahon, umumiy, asosiy) xristianlikda pravoslaviye va protestantizm kabi keng tarqalgan asosiy yo'nalishlardan biri bo'lib, diniy ta'limot va cherkov tashkiloti sifatida asosan 1054-yilda xristianlikni ikki asosiy cherkovga – katolik va provoslaviye mazhablariga bo'linib ketganidan keyin vujudga keldi. Katolik cherkovi qat'iy markazlashtirilgan, yagona jahon markazi – Vatikan davlatida joylashgan. Uning bosh ruhoniysi, yepiskopi, birdan-bir boshlig'i – Rim papasidir. Katolik cherkovini amalda papa va uning joylardagi kardinallari boshqaradilar. Katolik cherkovida kardinal Rim papasidan keyingi oliy ruhoni bo'lib, kardinallar majlisining roziligi bilan papa tomonidan tayinlanadi va u papaning eng yaqin maslahatchisi hisoblanadi. O'z navbatida kardinallar yig'ilishi Rim papasini saylaydi. Kardinallarning umumiy soni asrlar davomida 70 nafardan oshmagan, ularning ko'pchiligi italyanlar bo'lganlar. Ikkinchi jahon urushidan keyin ularning soni ko'payib, hozirgi vaqtga kelib 140 nafardan oshib ketdi. Katoliklik Rim papasini Isoning yerdagi noibi, u din va axloq ishlarida mutlaqo gunohsiz, uning hokimiyati jahon soborlari hokimiyatidan yuqori turadi deb hisoblaydi. Katolik xristian dinining asosiy aqida va marosimlarini e'tirof etadi. Bundan tashqari Katolik jannat va do'zax bilan birga oxirzamondagi hisob-kitob-mahsharni bor deb biladi, Muqaddas ruh faqatgina Ota-xudodan emas, balki O'g'il-xudodan ham kelib chiqqan deb e'tirof etadi. Ruhoniylarga uylanish-nikohni ta'qiqlaydi. Bibi Maryamni benihoya hurmatlash, uning ilohiy homiladorligini e'tirof etish, unga sig'inish, Isoning osmonga ko'tarilib ketishi aqidasi tan olish, e'tiqod timsoliga poklanish makoni-a'rof aqidasi qo'shish bu yo'nalishning xususiyatlaridan biridir. Katolikda marosimlarni tantanali tarzda o'tkazish, shuningdek devonalarni keng izzat-hurmat qilish qabul qilingan. Katolik siyosatdan yuqori turuvchi uchunchi kuch deb ta'riflanadi. Katolikning protestantizmdan farqi shundaki, u faqat muqaddas kitob-Bibliyanigina emas balki "Muqaddas rivoyat"ni ham diniy ta'limotning manbai deb hisoblaydi. Bundan tashqari "Muqaddas rivoyat"ga katolik cherkovlari, jahon soborlarining qarorlari va Papaning fikrlari ham qo'shilgan.

Katolik cherkovi bid'atga va Papa hokimiyati dushmanlariga qarshi kurashish uchun XIII asrdan inkvizitorlar yordamida mahalliy yepiskoplar bilan kelishib ish olib bordi, yepiskopning ruxsati va

ishtirokida tergov o'tkazilib, hukm chiqarildi. Inkvizitsiya katolik mamlakatlarining deyarli hammasida yuz yillar davomida amal qilgan. Inkvizitorlar aybdorlarni maxfiy tergov qilar, kezi kelganda ayg'oqchi va yolg'on guvohlik beruvchilardan ham foydalanar, ayblanganlarni mol-mulkini musodara qilar, ularning qavm-qarindoshlari va avlod-ajdodlarini ayblar, sud qilinuvchilarga nisbatan o'ta shafqatsiz ravishda qiynoq usullarini qo'llar edilar. Aybdorlarga nisbatan jamoa oldida aytganlaridan voz kechish, jarima solish, qamash, o'tda kuydirish kabi jazo choralari qo'llanilgan. Yuz minglab odamlar inkvizitsiya qurboni bo'lganlar, million-million kishilar esa mudhish tergov azoblarini tortganlar. Inkvizitsiya birinchi navbatda iudaizmga tarafdorlikda ayblangan cho'qingan yahudiylarni, shuningdek xristianlikni qabul qilgan, lekin Islom diniga yashirincha e'tiqod qilishda shubha ostiga olingan musulmonlarni qattiq ta'qib ostiga olgan. Bu ta'qiblar faqat diniygina emas, balki siyosiy va iqtisodiy xarakterga ham ega bo'lgan. Papa inkvizitsiyasining yuz minglab qurbonlari orasida jahonning taniqli olimlari Jordano Bruno, Galileo Galiley, fransuzlarning milliy qahramoni Janna D'Ark va boshqalar bor edi. Ular o'tda kuydirilib o'ldirildilar.

Cherkov statistikasiga ko'ra hozirgi kunda Yer yuzida katoliklar soni 900 milliondan ortiq. Italiya, Ispaniya, Portugaliya, Fransiya, Belgiya, Avstraliya va Lotin Amerikasi mamlakatlarida Katolik hukmron diniy ta'limot hisoblanadi. Polsha, Vengriya, Chexoslovakiya va Kubada katolik yo'nalishiga e'tiqod qiluvchilar aholining ko'pchiligini tashkil etadi. Katolik tarafdorlari Boltiqbo'yi mamlakatlari, Belorussiya va Ukrainada ham bor.

Pravoslaviye. Xristianlikning ikkinchi katta yo'nalishi bo'lib, g'arbiy Rim imperiyasi qulagandan so'ng, 1054-yilda xristianlik ikki asosiy cherkovga ajralib ketdi. Pravoslaviye dastlab Vizantiya imperiyasining davlat dini bo'lgan. Konstantinopol patriarxi Rim papasidan o'rnak olib, butun pravoslaviye cherkovi rahbari bo'lish uchun kurashgan. Pravoslaviye cherkovidan biri bo'lgan Rus cherkovi dastlabki vaqtlarda Konstantinopol patriarxiga bo'ysungan va Rus cherkovining boshlig'i-mitropolit Konstantinopol patriarxi tomonidan tayinlangan. Shundan keyin rus mitropoliti 1598-yilda Rus patriarxligiga aylantirilgan. Moskva va Butun rus patriarxi degan unvon berilib, Rus cherkovi Konstantinopol cherkovi bilan tenglashtirilgan. XVII asrning ikkinchi yarmida patriarx Nikon pravoslaviye cherkovi

islohotini o'tkazgan va cherkov hokimiyatini podshoh hokimiyatidan yuqoriroq qo'yishga uringan, lekin podshoh Aleksey Mixaylovich Romanov (1645-1676-yy.) uni patriarxlikdan chetlatgan. 1721-yilda podshoh Pyotr I patriarxlik boshqaruvini tugatib, pravoslaviye cherkovini diniy hay'at (kollegiya) Sinod qo'liga topshiradi, cherkovni esa davlatga itoat ettirdi.

Pravoslaviye mazhabining asosiy muqaddas kitoblari Tavrot va Injildir. Asosan Sharqiy Yevropa va Yaqin Sharqda keng tarqalgan. Pravoslaviyening Katolikdan farqlaridan biri shuki, pravoslaviyeda yagona diniy markaz, cherkovlarning yagona boshlig'i yo'q. Pravoslaviye taraqqiyoti davomida Konstantinopol, Aleksandriya, Antoxiya, Quddus, Rus, Gruzin, Serb, Rumin, Bolgar, Kipr, Ellada, Alban, Polyak, Chexoslovak, Amerika cherkovlari vujudga keldi. Bu cherkovlar har xil ijtimoiy shart-sharoitlarda ish ko'rgani uchun turli siyosiy yo'nalishga ega bo'lib, davrning dolzarb muammolariga turlicha munosabat bildiradilar.

Asosiy e'tiqod qoidalari-milodiy 325-yilda o'tkazilgan umumjahon Nikeya va milodiy 381-yilda o'tkazilgan umumjahon Konstantinopol soborlarida qabul qilingan. Ta'limotlarining asosini muqaddas Bibliya va muqaddas rivoyat tashkil etadi. Pravoslaviye-olamning yaratuvchisi va boshqaruvchisi muqaddas uchlikdan (troitsa) iborat yagona Xudovand ekanligi, narigi dunyo, ajr to'g'risidagi, dastlabki gunoh tufayli azob-uqubatlarga duchor qilingan insoniyat najot topishiga imkon beruvchi Iso Masihning haloskor faoliyati (missiyasi) haqidagi aqidalarni tan oladi.

Bu mazhabda xristianlarning 7 sirli marosimi (tainstva) asosiy o'rin egallaydi. Pasxa va postlarga (nasroniylar ro'zasi) katta ahamiyat beriladi.

Pravoslaviyening Katolikdan farqi shuki, budda Muqaddas ruhning faqat Ota-xudodan kelib chiqishi, cherkovning boshliqlarini emas, cherkovning o'zi gunohdan pokligini, aqidalarning o'zgarmasligini ta'kidlaydi, poklanish makoni-a'rof (chitilishe)ni inkor etadi. Bibi Maryamning Annadan ilohiy homilador holda tug'ilganligi e'tirof etilmaydi. Ayrim sirli marosimlar boshqacha o'tkaziladi.

Pravoslaviye ibodatlarini tartibi tarixan Vizantiyada rasmiylashgan. Pravoslaviyega e'tiqod qilish asosan cherkovning marosimlar haqidagi farmoyishlarini bajarishdan iborat. Marosimlar o'tkaziladigan ibodatxonalar ikonalar, butlar va boshqa o'ziga xos tasvirlar bilan bezatiladi. Ibodatxonalarda qilinadigan ibodatlar, diniy ahamiyatiga ko'ra-kundalik va yakshanba kuni, bayram kunlari o'tkaziladigan ibodatga, ertalabki, peshingi va kechki ibodatga bo'linadi. Asosiy ibodat peshingi ibodat bo'lib, uni bajarish vaqtida qavmlar non va vino totish marosimlarini bajo keltiradilar. Ibodat qilishning asosiy ko'rinishi-duo o'qish hisoblanadi, u ko'pincha qo'shiq kuylashdan iborat bo'ladi. Ibodatxonalarda amalga oshiriladigan asosiy marosimlar 7 sirli marosimdir (tainstva), ularning mazmuni diniy ta'limotda belgilab berilgan. Pravoslaviyeda aziz-avliyolarga ham sig'inib turiladi.

Pravoslaviye mazhabining o'ziga xos xususiyati-ikonalariga sig'inishdir. Ibodat qilish vaqtida xoch (krest), shamlar, turli idishlar, anjomlar va boshqalar ishlatiladi. Ibodatxonada ham, undan tashqarida ham, dindorlarning xulq-atvorini tartibga solib turuvchi marosim qoidalari haddan tashqari ko'p. Hozirgi davrda cherkov qavmlarining dinga e'tiqod qilishlarini rag'batlantirish maqsadida ibodat qilish zamon ruhiga moslab ancha ixchamlashtirilgan. Ibodat muddati ancha qisqargan, ayrim duolar tushirib qoldirilgan, postlarga rioya qilish talablari kamaymoqda, hamma joyda sirdan janoza o'qish (otpevaniye) joriy etilgan, umumiy tavba-tazarru marosimlari qo'llanilmoqda. Pravoslaviye bayramlari, xristianlikkacha bo'lgan marosimlar va urf-odatlardan shakllangan bo'lib, cherkov ularni xristianlik ruhida qayta ko'rib chiqib pravoslaviyega moslab to'ldirgan. Pravoslaviyedagi bayramlar soni bir yildagi kunlar sonidan ancha ortiq bo'lganligi uchun amalda har bir kunga bir necha bayram to'g'ri keladi. Ulug' bayramlar pasxadan boshlanadi, undan keyin 12 ta bayram turadi. Cherkov, Isoni xatna qilish, homiylik bayrami (pokrov), Ioann Krestitelning (Yahyo alayhissamloning) tug'ilishi, uning boshi kesilishi, havoriylar Petr va Pavel kuni bayramlarini ham ulug' bayramlar qatoriga qo'shgan. Bu

bayramlar o'tkazilayotganda tantanali ibodat vaqtida nishonlanayotgan voqea va ulug'lanayotgan shaxslar sharaflanadi, ular orqali Xudovandga hamdu-sanolar o'qiladi.

Hozirgi vaqtda dindorlar bayramlarning diniy mazmunini mushohada qilmay, asosan turmush an'anasi sifatida nishonlaydilar. Ibodatxonalarda o'qiladigan kitoblar jumlasiga "Havoriylarning faoliyatlari" sobor maktublari va havoriy Petr maktublari, Zaburni (Psaltir) o'z ichiga olgan Injil va "Havoriylar tarixi" kiradi. Bulardan tashqari, yana ko'p kitoblar va to'plamlar ibodat qilish qonun-qoidalari kitoblari majmuasiga kiradi.

Protestantizm. Bu so'z lotinchada "norozilik", "kelishmaslik" ma'nolarini anglatadi. U xristianlikdagi uch asosiy mazhablardan biridir. Protestantizmning asoschisi Martin Lyuter (1483-1546-yillar) hisoblanadi. U reformatsiyaning taniqli arbobi. Bibliyaning Lyuter tomonidan qilingan tarjimai umummilliy nemis tilining shakllanishida muhim rol o'ynagan. U cherkovning va ruhoniylarning inson bilan Xudo o'rtasida vositachilik rolini inkor etgan. Insonning xalos bo'lishi xayrli ishlarni, sir-asrnlarni, diniy marosimlarni ado etishiga emas, balki e'tiqodning samimiyligiga bog'liqdir deb hisoblagan. Diniy haqiqat manbai "Muqaddas rivoyat", cherkov yig'inlarining qarorlari, papalarning muhokamalari emas, balki Injilning o'zidir deb ta'lim bergan. 1526-yilda Shpeyer reyxtagi nemis lyuteranchi knyazlari talabi bilan har bir nemis knyazi o'zi va fuqarosi uchun xohlagan dinni tanlash huquqiga ega ekanligi to'g'risida qaror qabul qildi. Ammo, 1529-yilda II-Shpeyer reyxtagi bu qarorni bekor qiladi. Bunga qarshi imperiyaning bir qancha shaharlari va besh nafar knyaz "protest"-norozilik bildiradilar. Protestantizm atamasi shu so'zdan kelib chiqqan.

Xristianlikning ham zardushtiylik, buddizm kabi Markaziy Osiyo xalqlari tarixida o'ziga xos o'rni bor. Bu din Markaziy Osiyoga, xususan, O'zbekistonga ikki yo'l bilan kirib kelgan: bunga, bir tomondan, xristianlikka da'vat etuvchi missionerlarning targ'ibotchilik faoliyati, ikkinchi tomondan, Markaziy Osiyoning Rossiya tomonidan bosib olinishi va xristian diniga e'tiqod qiluvchi aholining bu hududga ko'plab ko'chib kelishi sabab bo'ldi. Bu din missionerlari Markaziy Osiyoning turli viloyatlariga milodning III asrlarida kirib kelganlar. Masalan, 280-yilda Tarozi (Merke) cherkovlari qurilib bo'lgan, Samarqandda (310-yildan), Marvda (334-yildan), Hirotida (430-yildan), Xorazmda va Markaziy Osiyoning boshqa shaharlarida yepiskoplik va

missiyalar tuzilgan. Keyinchalik Samarqandda, Marvda (430-yillar), Hirotida (658-yillar) yepiskoplikdan iborat diniy hududiy jamoalar, birlashmalar tashkil bo'lgan. Xurosonliklar va sug'diyonaliklar zardushtiyalar, monaviylar, buddistlar bilan bir qatorda xristianlar ham bo'lganlar. Ular Sosoniylar va Qoraxitoylarga qarashli yerlarda yashaganlar.

Markaziy Osiyo hududida islomning tarqalishi davrlarida islom bilan xristianlik o'rtasidagi ziddiyatlar, kelishmovchiliklar keskinlasha boshladi. Biroq, X asrgacha Samarqand, Xorazm, Toshkent viloyatlarida xristianlarning manzilgohlari bo'lgan. Hatto Beruniy yashagan davrda ham (973—1056) Marvda pravoslav mitropoliyasi bo'lgan.

Qadimgi So'g'dda xristianlik vakillari o'zlarining dinlariga qarshiliklarsiz e'tiqod qilganlar va diniy marosimlarini erkin amalga oshirganlar. Bu esa mazkur mintaqada mahalliy aholiga diniy e'tiqod erkinliklari yaratilganligini ko'rsatadi. Masalan, bu davrda Urgutda xristianlar cherkovi, zardushtiyalar va buddaviylar ibodatxonalari faoliyat yuritgan. VIII asrda Movarounnahr arab xalifaligi tarkibida bo'lgan davrda musulmon jamiyatida xristianlar boshqa din vakillariga qaraganda ko'proq imtiyozlarga ega bo'lib, yuqori lavozimlarda faoliyat yuritganlar. X asrning o'rtalarida Markaziy Osiyoda islom dini keng tarqalgan bo'lsa-da, Urgutdagi xristianlik cherkovi shu darajada rivojlanib ketadiki, arab geograf Abu Muhammad Qosim ibn Havqal uni yerga va turli xususiy mulkchilik shakllariga ega katta monastir (rohibxona) sifatida ta'riflaydi.

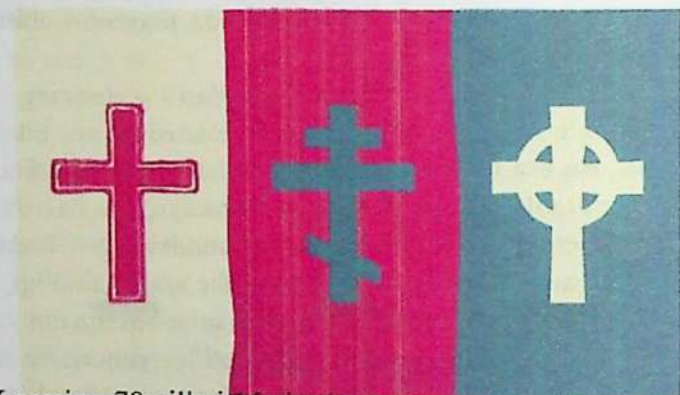
Amir Temur davlatida ham diniy bag'rikenglik muhiti saqlanib qolgan. Kastiliya elchisining guvohlik berishicha, Samarqandda turli din vakillari yashagan. Jizzax viloyatida — Vinkerd hududidagi g'or devorlaridan xristianlik tarixiga oid Iso Masih go'dakligi ifodalangan suratlar topilgan.

XIX asrda xristianlarning Turkiston shimoliy hududlariga kirib kelishi Chor Rossiyasi tomonidan o'lka ning bosib olinishi bilan bog'liq. Harbiy qo'shin tarkibida ruhoniylar ham bo'lgan. Askarlarning diniy ehtiyojlarini qondirish maqsadida ko'chma ibodatxonalar tashkil etilgan. 1850-yilda Kopalda birinchi muqim ibodatxona bunyod qilingan. 1871-yilda rus imperatorining Toshkent va Turkiston yeparxiyasini tashkil etish to'g'risidagi farmoni e'lon qilingan. Dastlabki cherkovlarning ko'pchiligi odmi bo'lgan va qo'ng'iroqlari

ham bo'lmagan. Xristianlarning ko'payishi XIX asr oxirlaridan boshlab bir nechta o'sha davr zamonaviy cherkovlaridan qolishmaydigan inshootlarning bunyod bo'lishiga olib keldi.

Markaziy Osiyoga katolik va protestant yo'nalishi vakillarining kirib kelishiga birinchi jahon urushida asirga olingan nemis, polyak, eston, shved, litva, latish va boshqa Yevropalik askarlarning Turkiston o'lkasiga surgun qilinishi sabab bo'ldi. Bu, o'z navbatida, Yevropalik asirlar orasida diniy jamoalar tuzilishi hamda cherkovlar paydo bo'lishiga olib keldi. Toshkentda birinchi katolik cherkovi 1917-yilda qurib bitkazilgan.

XIX asrning 70 yillari Markaziy Osiyo mintaqasiga pravoslaviya bilan bir qatorda boshqa oqimlarning tarafdorlari ham kirib kela boshladilar. Ular ortidan turli sektalarga mansub dindorlar, masalan, baptistlar, adven-tistlar, katoliklar va boshqalar ham paydo bo'ldi. 1879-yil 27-martda Rossiya imperatorining maxsus qonuni e'lon qilingach, bu jarayon yanada faollashdi. Rossiya armiyasi tomonidan Birinchi jahon urushida asir olingan nemis, polyak, eston, shved, litvalik, latish va boshqa g'arbiy Yevropalik askarlarning Turkiston o'lkasiga surgun qilinishi ular e'tiqod qiladigan din yoki oqimning kirib kelishiga sabab bo'ldi. Bu, o'z navbatida, Yevropalik asirlar orasida diniy jamoalar tuzish hamda cherkovlar paydo bo'lishiga olib keldi. Xorijliklarning bunday faoliyati o'tgan asrning taxminan 20-30-yillariga qadar davom etdi. XX asr boshlariga kelib Turkiston general-gubernatorligida 6,03 million musulmonga 391 ming pravoslav yoki 5340 masjidga 306 cherkov to'g'ri kelgan. Bundan tashqari, e'tiqod jihatidan 10,1 ming pravoslav oqimiga mansub staroobryadchilar, 8,2 ming lyuteranlar, 7,8 ming katoliklar, 26 ming

yahudiy diniga va 17,1 mingga yaqin boshqa okimlarga mansub dindorlar bo'lgan. Pravoslav yo'nalishi O'zbekiston hududiga Rossiya orqali kirib kelgan. 1871-yil 4-mayda Rossiya imperatori tomonidan Toshkentda Turkiston (hozirgi vaqtda Markaziy Osiyo va Toshkent) yeparxiyasini ochishga qaror qilindi.

O'zbekistondagi koreys protestant cherkovlarining deyarli barchasini pyatidesyatniklik yo'nalishidagilari tashkil etadi. Ibodat tarzlarini protestantizmdagi yo'nalishlarda bajariladigan amallar kabidir. Hozir O'zbekistonda pyatidesyatniklik, baptistlik yo'nalishidagi cherkovlar hamda birgina metodistlik yo'nalishiga oid cherkov faoliyat ko'rsatmoqda.

Rossiyada hamda O'rta Osiyoda dastlabki adventist missionerlar XIX asrning boshlarida paydo bo'lganligi haqida ayrim manbalarda qayd etilgan. Mazkur oqimning Toshkentdagi birinchi jamoasi 1910-yilda tashkil etilib, bir yil ichida uning tarafdorlari 150 kishiga yetgan. Jamoa 1912-yilda yashirin yig'ilishlar uyushtirganligi sababli tarqatib yuborilgan. 1917-yildan so'ng umumiy soni 450 kishilik tarafdori bilan Toshkent shahri, Toshkent viloyati, Samarqand shahri va boshqa hududlarda faoliyat ko'rsata boshlagan. Shu davr ichida oqim tarafdorlari ko'payib, cherkov rahbarlari saylandi hamda tashkiliy ishlar yo'lga qo'yildi. Adventistlarning Janubi-sharqiy ittifoqi tarkibida 1925-yili O'zbekistonda adventistlarning Markaziy Osiyo boshqaruvi tashkil etildi. Uning birinchi qurultoyi 1926-yilda o'tkazilib, unda Butun ittifoq adventistlar ittifoqi tarkibining beshinchi ittifoqi sifatida qayd etildi. 1930-yillar oxiriga kelib dindorlar va ular qatorida adventistlar jamoalari tarqatib yuborildi hamda ta'qib ostiga olinadigan bo'ldi. Barcha yo'nalishdagi jamoalar yashirin faoliyatga o'tib ketdi.

Ayrim ma'lumotlarga ko'ra, 1967-yili Toshkentda V.A.Shelkov boshchiligidagi adventist-islohotchilar paydo bo'lgan. Ba'zi ma'lumotlarga ko'ra, ularning faoliyati hozirgi davrga qadar davom etib kelmoqda. Adventistlar respublikaning besh hududiy tuzilmasida 9 ta cherkoviga ega. Turkiston o'lkalarida ilk baptistlar jamoasi 1891-yillarda paydo bo'ldi. Toshkent shahar boshqarmasi tomonidan 1909-yil 2-iyulda 60 kishilik baptist jamoalari uchun ibodat uyi ochishga ruxsat berildi. 1911-yil oktyabr oyida "Samarqand jamoasi" tuzildi. 1921-yildan e'tiboran Turkiston baptistlari orasida birlashish maqsadida boshqaruv organini saylash uchun harakat boshlandi. Ushbu boshqaruv organi 1922-yilda Toshkent baptistlar qurultoyida Markaziy

Osiyo baptistlar ittifoqi, tarzida tuzildi. So'ng Umumrossiya ittifoqi tarkibida Turkiston bo'limiga aylantirildi. 1946-yildan O'zbekiston xududida Yevangelchi xristian-baptistlar (YEXB) jamoasi qayd etildi, 1948-yil oktyabr oyidan esa T.Penkov Butunittifoq YEXB kengashining O'zbekistondagi vakili etib tayinlandi. 1930-yillarga kelib baptistlarning 6 jamoasi rasman qayd etildi. 1958-yilga kelib O'zbekistonda baptistlar soni ikki ming kishini tashkil etdi. Shu davr ichida norasmiy 32 ta jamoa faoliyat ko'rsatgan. 1964-yilda bu jamoalar norasmiy Markaziy Osiyo Yevangelchi xristian-baptistlar cherkovlari kengashi markazini tuzdilar, u keyinchalik Osiyo janubi bo'yicha baptist birodarlar kengashi deb nomlandi. 1992-yil noyabr oyida Moskvada bo'lib o'tgan baptistlarning 1-qurultoyida Yevangelchi xristian-baptistlar ittifoqi federatsiyasi Yevro-Osiyo YEXB ittifoqi nomiga o'zgartirildi. YEXBIF respublikaning 8 ta hududiy tuzilmasida o'zining cherkovlariga hamda markaziy boshkaruv organiga ega.

O'zbekistonda faoliyat ko'rsatayotgan To'liq Injil xristianlarining (pyatidesyatniklik) asimiz 20-yillari oxirlarida Toshkent shahrida birinchi jamoalari tuzildi. 30-yillarga kelib ularning soni 950 kishiga yetdi. Ular tashkilot sifatida qayd etilmagan bo'lsalar-da, Toshkent jamoasi markaziy o'rin tutdi. 1945-yilga kelib baptistlar va pyatidesyatniklar birlashishga qaror qildilar, lekin bu ish to'liq amalga oshmay qoldi. Mazkur tashkilot 1992-yildan e'tiboran rasmiy faoliyat ko'rsatib kelmoqda.

Respublikamizda mavjud bo'lgan lyuteranchilik - lyuteranlar cherkovlari tomonidan e'tirof qilingan ta'limotdir. U protestantizmdagi eng yirik yo'nalishlardan biri hisoblanib, tarafdorlari taxminan 75 million kishini tashkil etadi. Lyuteranlar diniy ta'limoti XVI asrda Yevropa Reformatsiyasida M.Lyuter va uning tarafdorlari, birinchi navbatda, Melanxtonning kuch-g'ayrati bilan qaror topdi. 1989-yildan e'tiboran Rossiya, Ukraina, Qozog'iston va O'rta Osiyodagi Yevangelchi-lyuteranlar cherkovi tarkibiga birlashtirilib qayd etildi. Hozirgi vaqtga qadar uning rahbari Georg-Fridrix-Karl Krechmar hisoblanadi. Lyuteranlarning oliy huquqiy organi Bosh sinoddir. Mazkur cherkov MDH mamlakatlarida 5 yeparxiyaga bo'lingan bo'lib, uning markazlari Moskva, Omsk, Odessa, Almati hamda Toshkentda joylashgan.

Yevangelchi-lyuteranlar O'zbekistan hududida 1877-yildan buyon faoliyat ko'rsatib kelmoqda. 1884-yildan lyuteranlar ibodatlarini rasman amalga oshirganlar. 1890-yilda arxitektor A.L.Benua rahbarligida boshlangan cherkov qurilishi 1896-yilning dekabr oyiga kelib nihoyalandi. O'zbekistonda yana bir cherkov Novoapostollik cherkovi bo'lib, u xristian dinining protestantlik yo'nalishiga mansub oqimdir. Novoapostol cherkovi O'zbekistondagi faoliyatini 1992-yildan boshlagan bo'lib, Toshkent, Samarqand, Buxoro va Navoiy shaharlarida ro'yxatdan o'tgan. O'zbekistondagi Novoapostol cherkovlari Berlin-Brandenburg okrugi tasarrufidadir. Uning apostol-prezidenti Fris Shrederdir.

O'zbekistonda "Iyegova shohidlari protestant yo'nalishidagi diniy tashkilot ham faoliyat yuritmoqda. Mazkur diniy sektaga 1870-yilda amerikalik ishbilarmon Ch.T.Rassel tomonidan asos solingan. Sektaning markazi Bruklin shahri Akioda joylashgan va 15 a'zodan iborat bo'lgan "Rahbar korporatsiyaga"gina bo'ysunadi. Ayrim manbalar O'rta Osiyoda Iyegova shohidlarining XX asrning 40-yillarida paydo bo'lganligini bildiradi. O'sha davrda ular o'zlarini "kansishstlar" deb atab kelganlar. Iyegova shohidlari sifatida O'zbekistonda 1994-yildan Toshkent hamda Farg'ona viloyatlarida rasmiy ro'yxatdan o'tdi. 1998-yil yangi tahrirdagi "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida"gi Qonun qabul qilinganidan so'ng qayta ro'yxatdan o'tish uchun respublikaning 3 ta hududiy tuzilmasidagi tashkilotlari hujjatlarini joylardagi adliya bo'limlariga topshirgan.

Sovet hukumatining din va dindorlarga nisbatan shafqatsiz munosabati boshqa din vakillarini ham chetlab o'tmadi. 1920-yilda birinchi bo'lib Rus pravoslav cherkoviga qarshi hujum boshlandi. Minglab pravoslav ruhoniylari otildi, qamoqqa olindi va surgun qilindi. Diniy xizmatchi va rohiblar qattiq tazyiqqa uchradi. 1917-yil 27-oktabrda II Butun Rossiya sezdida yer haqida dekret qabul qilindi. Unga ko'ra cherkovga tegishli yerlar musodara qilindi. Ko'plab ibodatxonalar yo'q qilindi yoki yopildi. Katta miqdordagi ikonalar va cherkov kitoblari yondirildi. 1920-1930-yillarda deyarli barcha katolik ibodatxonalari yopildi. 1930-yilda Lyuteran protestant cherkovining faoliyatiga chek qo'yildi. Xristian cherkoviga tegishli qadriyatlar toptaldi. 1931-yilda XV asrga oid Gutenberg Bibliyasi sovet hukumati tomonidan londonlik auksionchiga sotib yuborildi. Ushbu Bibliya Iogann Gutenberg tomonidan 1450-yilda 180 nusxada chop etilgan

bo'lib, undan faqat 47 nusxasi saqlanib qolgan edi. Ikkinchi jahon urushidagi vaziyatni e'tiborga olib, sovet hukumati 1943-yilda Ichki ishlar vazirligi qoshida Rus pravoslav cherkovi ishlari vakilligi, 1944-yilda barcha dinlar uchun mas'ul Din ishlari bo'yicha vakillik tashkil qilindi. Rossiya hududidagi cherkov va ibodatxonalar Sinod (pravoslav cherkovining boshqaruv organi) ga qaytarildi. Lekin bu masala uzoqqa cho'zilmadi urush tugashi bilan sovet hukumatining dindorlarga tazyiqi yanada jiddiy tus oldi.

Mustaqillik sharofati bilan O'zbekistonda turli dinlarga mansub qadriyatlarni asrab-avaylash, barcha fuqarolarga o'z e'tiqodini amalga oshirish uchun zarur sharoitlar yaratib berildi. Jumladan, 1995-yilning oktabr oyida Toshkent shahrida "Bir samo ostida" shiori bilan xalqaro musulmon-xristian konferensiyasi o'tkazildi.

Mavzu yuzasidan savollar

1. Xristianlik cherkovining Pravoslavlik va Katoliklikka ajralishining sabablari.
2. Rim-katolik cherkovi diniy guruhlar (sektalar). Ta'limotining o'ziga xususiyatlari.
3. Pravoslavlik ta'limoti va marosimlarining o'ziga xosligi.
4. Pravoslavlik va Katoliklikdagi sirli marosimlar. O'xshashligi va farqlari.
5. Yahudiylik va xristianlikning bevosita bog'liqligi.
6. Markaziy Osiyo hududidagi xristianlik bilan bog'liq yodgorliklar.

Mavzu yuzasidan testlar

1. Nasroniylikda ikkinchi bo'linish eramizning qaysi asrida bo'lgan?

- A. XVI asrda.
- B. V asrda.
- C. XI asrda.
- D. I asrda.

2. Rusda provaslavlik qachon paydo bo'lgan?

- A. 988-yilda
- B. 395-yilda.
- C. 1448-yilda.
- D. 1054-yilda.

3. XIII asrda bid'at (yeres) bilan kurashish uchun tuzilgan katolik cherkovi tribunali nima deb ataladi?

- A. Indulgeniya.
- B. Inkvizitsiya.
- C. Inaguratsiya.
- D. Konklav.

4. Protestantlik ta'limotining bosh xususiyati nima?

- A. Ibodatlarning soddalashtiril-ganligi.
- B. Xudoning onasi-Bibi Maryamni ilohiylashti-rish.
- C. Ruhoniylarni xudo va odamlar o'rtasidagi vositachi deb e'lon qilish
- D. Shaxsiy e'tiqod qoidasi, umumiy ruhoniylk qoidasi, injilning muqaddasligi.

5. Islom dinining paydo bo'lishi masalasida G'arb islomshunoslari qarashlari uchun xos xususiyat nima?

- A. Soxtalashtirish.
- B. Plyuralizm (ko'p fikrlilik).
- C. Ideallashtirish.
- D. Islomning o'ziga xosligining tarixiy sharoitlarini chuqur tahlil qilish.

6. Qur'on suralari qanday qismlarga bo'linadi?

- A. Katta va kichik.
- B. Dastlabki va yangi.
- C. Qonuniy va noqonuniy.
- D. Makka va Madina suralari.

7. Talmud qaysi dinning muqaddas kitoblaridan biridir?

- A. Buddaviylik
- B. Nasroniylik
- C. Islom
- D. Yahudiylik

8. Mustaqil cherkovlar nima deb ataladi?

- A. Modernistik cherkovlar
- B. Ortodoksal cherkovlar
- C. Avtokefal cherkovlar
- D. Monofizit cherkovlar

9. Katolitsizmda Iso Masihning yerdagi noibi deb kim hisoblanadi?

- A. Rim Papasi
- B. Vatikan
- C. Cherkov
- D. Kardinallar

10. Protestant sektalari qaysilar?

- A. Baptizm, vahhobiylilik, anglikanlik, sintoizm, bobizm, lamaizm
- B. Lyuteranlik, kalvinistlar, anglikanlik, bahoiylilik, bobiylilik, lamaizm
- C. Baptizm, pyatidesyatnik-lar, adventistlar, mennomentlar, svideteli Iegovi, metodizm
- D. Pyatidesatniklar, zardushtiylik, hinduiylilik, Iegova shohidlari, kalvinizm

Adabiyotlar:

1. Isoqjonov R. Qiyosiy dinshunoslik. O'quv qo'llanma. – Toshkent, OOO Komplex print, 2020. – 198 b.
2. Kamilov D. Dinshunoslik. O'quv qo'llanma. – Toshkent, Lesson Press, 2021. – 128 b.
3. Muratov D., Alimova M., Karimov J. Dinshunoslik, darslik. – Toshkent, Navro'z nashriyoti, 2019. – 264 b.
4. Jonathon A.K. Brovn. Hadith. – England, 2000.

6-MAVZU. ISLOM DINI

REJA:

1. Islom dini shakllanishidagi tarixiy sharoit.
2. Muhammad SAV ning hayotlari va faoliyatlari.
3. Islom dinining asosiy aqidalari.

Tayanch tushunchalar: Islom, Namoz, Ro'za, Payg'ambar, fiqh, Makka, Madina, Sunniylik, Shialik, Zakot, fitr, Qur'on, Ali, Muhammad (s.a.v.), mazhab va boshqalar.

Islom dini yuzaga kelishi jihatidan jahon dinlari ichida uchinchi o'rinda turadi. Islom dini Yaqin va O'rta Sharq, Shimoliy Afrika, Janubi-sharqiy Osiyo, Kavkaz xalqlarining tarixida nihoyatda muhim o'rin tutadi va ayni vaqtda ham ularning ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotiga katta ta'sir o'tkazib kelmoqda. Eron, Pokiston, Afg'oniston, Saudiya Arabistoni, Liviya, Tunis, Sudan singari mamlakatlarda islom rasmiy davlat dini mavqeiga ega. MDH davlatlari hududida Markaziy Osiyo, Shimoliy Kavkaz, Ozarbayjon, Tatariston va Boshqirdiston xalqlari o'zlarining islom dinida ekanliklarini e'tirof etishadi. Hozirgi kunda turli qit'alarda yashovchi bir milliard besh yuz mingdan ziyod kishi irqi, millati, sinfi va tabaqaviy farqlaridan qat'i nazar, islom dini normalari va qadriyatlari atrofida birlashgan hamda jahon ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida salmoqli o'rinlardan birini egallaydi.

Islom milodiy VII asrning boshlarida Arabiston yarimorolida paydo bo'lgan. Yarimorol aholisining asosiy qismini arablar tashkil etgan. Islom vujudga kelishi arafasida arablar asosan chorvachilik bilan shug'ullanar edi. Arabistonning qulay geografik o'rni (hududidan G'arb va Sharq davlatlarini bog'lovchi karvon yo'llari o'tgan va uchta qit'ani tutashtirib turadi) sababli, savdo-sotiq va hunarmandchilik qadimdan rivojlangan. Iqtisodiy rivojlanish darajasi yarimorolning hududida turlicha bo'lgan. Uning bepoyon cho'llarida yashagan ko'chmanchi arablar chorvachilik bilan shug'ullangan. Yarimorolning shimoliy qismida Vizantiya va Mesopotamiya kabi qadimgi madaniy markazlarning ta'siri kuchli edi. Karvon yo'li o'tgan janubi-g'arbiy qismi (Hijoz)da qadimdan savdo-sotiq, sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik va qisman hunarmandchilik rivojlangan. Milodiy I asrda Arabistonning janubi-g'arbiy qismida shahar-davlatlar vujudga kelgan. IV-VI asrlarda bu yerda Makka, Yasrib, Toif singari yirik shaharlar

mavjud edi. Ularda istiqomat qiluvchi arab zodagonlarining daromadini karvon yo'llaridan kelayotgan boj soliqlari va savdo-sotiq tushumlari tashkil etgan.

Mintaqadagi iqtisodiy jonlanish natijasida ko'chmanchi chorvador qabilalarda urug'-qabilaviy munosabatlarning yemirilishi va davlat uyushmalarining paydo bo'lish jarayoni kuchaygan. Arabistonning qulay geografik o'rni, karvon yo'llari bo'ylab boy shahar-davlatlarning mavjudligi qudratli qo'shni davlatlarning mintaqaga qiziqishini kuchaytirgan. VI asrning boshlarida Arabistonning janubi-g'arbiy qismida joylashgan Efiopiya (Habashiston) davlati yarimorolning karvon yo'llari o'tgan qismi (Hijoz)ni bosib olgan. Lekin Habashiston boy o'lkada mustahkam o'rnatilgan. VI asrning ikkinchi yarmida Eron Sosoniylari davlati Efiopiyani Arabistondan surib chiqargan. Arabiston Sosoniylar davlati tarkibiga kiritilgan.

Sosoniylar hukmronligi mintaqadagi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatni keskinlashtirgan. Bunga sabab ularning Buyuk ipak yo'lining ahamiyatini yanada oshirish maqsadida, Arabistondan o'tgan janubiy karvon yo'lini izdan chiqarishlari bo'lgan. Oqibatda janubiy karvon yo'li vayron qilingan. Karvon yo'lidan kelayotgan daromad esa keskin kamaygan. Arabistonning tashqi savdo aylanmasi qisqargan va xo'jaligi inqirozga uchragan.

Arabistondagi iqtisodiy inqiroz natijasida aholining turmush darajasi keskin pasayib ketgan va ma'naviy tushkunlik yuzaga kelgan. Qabilaviy nizolar kuchaygan. Xalq orasida xaloskor mahdiyning kelishi to'g'risidagi rivoyat tarqalgan.

Bu davr ko'chmanchi arab qabilalari (badaviylar)ning urug'-qabilachilikdan sinfiy tuzumga o'tish davriga to'g'ri kelganligi sababli vaziyat yanada murakkablashgan, an'anaviy turmush tarzi va normalari buzila boshlagan. Ijtimoiy ziddiyatlar va arab qabilalarining og'ir tanglikdan chiqish uchun markazlashgan mustaqil davlatga birlashishga intilishi kabilar kuchaygan. Buning uchun tarqoq arab qabilalarni birlashtiruvchi mafkura zarur edi. Islom dini tarqoq qabilalarni birlashtiruvchi mafkura sifatida tarix sahnasiga chiqqan.

Islomgacha Arabistonda turli xil dinlar mavjud edi. Semit qabilalari an'analariga ko'ra, Quyosh, Oy, tabiatning bejilov kuchlari, turli xudolar va ruhlarga sig'inganlar. Har bir qabilaning o'z xudolari, totem yoki fetishlari mavjud bo'lgan. Ular gohida bir-biriga qarama-qarshi edi. Qabilaning diniy tasavvurlari faqat mazkur qabila a'zolarininggina

birligini ta'minlagan, umumarab dini esa yo'q edi. Ibtidoiy din shakllari va ko'pxudolilik bilan birga yakka- xudolilikka asoslangan din turlari ham yoyilgan. Arablar qadimdan yakkaxudolilikka e'tiqod qilgan yahudiylar bilan yonma-yon yashaganlar. Efiopiya Arabistonning bir qismini bosib olganidan keyin xristianlik (islomgacha Efiopiyada davlat dini sifatida qabul qilingan) keng yoyila boshlagan. Sosoniylar davlati Arabistonda zardushtiylikning keng yoyilishiga shart-sharoit yaratgan. Oqibatda arablar orasida ibtidoiy din shakllari bilan birga yakkaxudolilikka sig'inuvchilarning ham soni ortib borgan.

VI asrda Janubiy Arabistonda haniflar (arabchada – chinakam e'tiqod qiluvchilar, taqvodorlar degan ma'nolarni anglatadi), ya'ni yakka xudolikka da'vat etuvchilar harakati keng yoyilgan. Ularni "haniflar" deb atalganligining sababi hozirgacha aniq emas. Ayrim manbalarda harakat ishtirokchilarining ko'pchiligi «banu hanifa» urug'idan chiqqanligi bois shunday nom berilganligi qayd etiladi. Ular sanamlar, fetishlar va turli xudolarga sig'inishni qoralab, yagona xudoga sig'inishni da'vat qilganlar. Ayrim haniflar o'z xudolarini "Olloh" (arabchada – al-iloh yoki semit tilida – al yoki el so'zidan olingan bo'lib, xudo, Olloh degan ma'nolarni anglatadi) deb ataganlar. Haniflar harakati boshlangan davrda Olloh quraysh qabilasining sanami hisoblangan. Mazkur harakat ishtirokchilari juda ko'p bo'lgan, lekin islom vujudga kelganidan keyin ular to'g'risida ma'lumot beruvchi manbalar deyarli yo'q qilib tashlangan.

Muhammad SAV 571-yilda Makka shahrida tavallud topgan. Uning tug'ilishi arafasida otasi, 6 yoshligida esa onasi Amina aya vafot etgan. Ota-onasidan erta judo bo'lgan Muhammad dastlab bobosi Abd al-Mutallib tomonidan, u olamdan o'tgach esa amakisi Abu Tolibning qo'lida tarbiyalangan. Muhammad SAV yoshlik chog'idanoq amakisining savdo ishlarida yordam bergan. U mehnatkashligi, odamlarning e'tiborini qozona olishi, ularning ko'ngliga yo'l topa olishi va sodiqligi bilan nom qozongan. Shu bois unga "Amin" (sodiq) degan taxallus berilgan. Abu Tolib Muhammad SAVni 21 yoshida badavlat beva xotin Hadichaga ish boshqaruvchilikka xizmatga bergan. Ko'p vaqt o'tmasdan u Hadichaga uylangan. Er-xotinning yoshida juda katta farq (Muhammad xotinidan 15 yosh kichik bo'lgan) bo'lsa-da, o'zaro hurmat va mehr-muhabbatga asoslangan mustahkam oila qurilgan. Biroq Muhammad SAVning xotinlaridan biri Oyshaning ma'lumotiga ko'ra, ularning yoshlaridagi farq katta bo'lmagan. Shunga

ko'ra, Muhammad SAV uylangan vaqtda 23 yoshda, Hadicha esa 28 yoshda bo'lgan. Agar ularning olti farzand ko'rganliklari hisobga olinsa, Oyshaning ma'lumoti haqiqatga yaqin bo'lishi ehtimoldan xoli emas.

Muhammad SAV uylanganidan keyin savdo ishlarini davom ettirish va mulkini ko'paytirishga harakat qilsa-da, yashashdan eng asosiy maqsad Ollohga xizmat qilish deb hisoblagan. Mulkiy ta'minlanganlik unga diniy ishlar bilan muntazam shug'ullanish imkonini bergan. 610-yilda Muhammad SAV xudodan vahiy (xudoning xohish-irodasini ifodalaydigan "haqiqat"larni odamlarga mo'jizaviy yo'llar bilan yetkazish) kelayotganligini aytib, arablarni yagona xudo – Olloh atrofida birlashishga da'vat etgan va insonlarni Olloh irodasiga bo'ysunishga chaqirgan.

Ma'lumki, yagona Olloh to'g'risidagi g'oya, unga imon keltirganlarning birodarligini anglatadi. Muhammad SAVning da'vatini qabul qilganlar o'zaro hamkorlik, bir-biriga muhabbat, ezgulik va adolat qoidalari asosida birlashishni haqiqiy e'tiqod asoslari deb hisoblaganlar. Muhammad SAV Ollohga imon keltirishga da'vat etishni boshlagan dastlabki davrlarda yangi din yaratishni da'vo qilmagan. Shunisi e'tiborga molikki, islom dini (arabchada islom – itoat etish, bo'ysunish degan ma'nolarni anglatadi) tarqalishining dastlabki-yillarida u Quddus shahri tomonga qarab sajda qilgan. Xristianlar va iudaizmga sig'inuvchilarni birodarlar deb hisoblagan. Yahudiylar dastlab Muhammad SAVni mahdiy sifatida qabul qilgan bo'lsalar-da, keyinchalik uning qarashlarini tanqid qilganlar. Diniy qarashlardagi ixtiloflar sababli iudaizm va xristianlar bilan ajralish yuz bergan. Muhammad SAV o'z tarafdorlarini barcha diniy marosimlarni arablarning siyosiy va diniy markazi – Makka shahriga qarab bajarishga da'vat etgan.

Muhammad SAVning da'vatkorlik faoliyati dastlab katta qiyinchiliklarga duch kelgan. Hatto eng yaqin qarindoshlari ham dastlab uning g'oyasini qabul qilmaganlar. Muhammad SAVning Makka shahridagi 12 yillik da'vatchilik faoliyati muvaffaqiyatsizlik bilan yakunlangan. Makka zodagonlari uning da'vatlaridagi ijtimoiy adolat, din ahlining birodarligi, boylarning kambag'allar foydasiga xayriya qilishlari, sudxo'rlikning qoralanishi, axloq normalariga amal qilish kabi g'oyalarini qabul qilmagan. Bundan tashqari, shaharda shu davrgacha nufuzi baland bo'lmagan hoshimiylar urug'i vakilini

payg'ambar sifatida hukmron ummaviy zodagonlari qabul qila olmas edilar.

Muhammad SAVning da'vatchilik faoliyati bilan shug'ullanishiga qarshi turli to'siqlar mavjud bo'lgan. 617-yilda unga da'vatchilik bilan faqat o'z mahallasida shug'ullanishiga ruxsat berilgan, ammo mahalladan tashqariga chiqishi qat'iyan man qilingan. 620-yilda Hadicha (xotini) va undan keyin Abu Tolib (amakisi) vafot etgan. Yaqin kishilarining madadidan mahrum bo'lgan Muhammad SAVning hayoti xavf ostida qolgan va u shahardan chiqib ketishga qaror qilgan. U 622-yilda (taxminan 22 yoki 24 sentyabrda) to'siqlardan muvaffaqiyatli o'tib, Yasribga (Madina) ko'chgan. Muhammad SAVning Yasribga ko'chgan vaqti halifa Umar davrida musulmon hijriy taqvimining hisobiga asos sifatida qabul qilingan.

Makka shahriga muxolif yasribliklar Muhammad SAVni qabul qilganlar (Muhammad SAVning onasi Amina aya asli yasriblik edi). Muhammad SAVning da'vatlarini qabul qilgan yasribliklar ansorlar, Makkadan ko'chib kelganlar muhojirlar deb yuritilgan. Yasribda muhojirlar va ansorlar musulmonlar jamoasi (arabchada «muslim» – bo'yin eguvchi, o'zini ollohga topshirgan) umma (ma'lum dinga e'tiqod qiluvchilar jamoasi)ga birlashgan. Musulmonlar Muhammad SAVni payg'ambar, diniy va dunyoviy hokimiyat rahbari sifatida tan olganlar. Muhammadning sharafiga Yasribga keyinchalik al-Madina (arabchada – madinai noib, ya'ni payg'ambar shahri) degan nom berilgan. Madina shahrida Muhammad SAV rahbarligida islomga e'tiqod qiluvchilar uchun manzil – birinchi masjid qurilgan hamda islomning diniy va siyosiy mavqeini aks ettiruvchi birinchi nizom yozilgan. Bu nizomga binoan, islomga e'tiqod qiluvchi barcha kishilar bir xalq deb e'lon qilinib, o'zaro nifoq, qasos olish bekor qilingan. Musulmonlarga qo'lda qurol bilan bir-birlarini himoya qilishlari lozimligi uqtirilgan. Barcha munozarali masalalar bo'yicha hukm chiqarish Muhammad a SAV zimmasiga o'tgan.

Islom dinini qabul qilmagan mahalliy arablar, nasroniylar va yahudiylar bilan alohida shartnoma tuzilgan. Shunday qilib, birinchi teokratik (grekcha teos – xudo, kratos – hokimiyat degan ma'noni anglatadi) davlat vujudga kelgan. Davlat boshida yakka hokim dindor kishi bo'lgan. Bu davlatni Ollohning yerdagi vakili – Muhammad SAV payg'ambar hamda uning ikki yordamchisi Abu Bakr va Umar boshqarganlar. Ular o'z qo'llariga nafaqat siyosiy va harbiy

hokimiyatni, balki diniy ishlar, kishilarning tarbiyasi, yangi dinni tarqatish bilan bog'liq vazifalarni ham olganlar. Shu tariqa payg'ambarning hayoti va aytgan so'zlari sekin-asta qonundek mavqeiga ega bo'lib borgan. Tez orada islom dinining ta'siri Janubiy va G'arbiy Arabistonning deyarli barcha qabilalarini qamrab olgan. Yirik savdo-sotiq markazi Makka shahri aholisi islom diniga hammadan ko'p qarshilik ko'rsatgan. 623-yildan boshlab musulmonlar makkaliklarning karvonlariga hujum qila boshlagan. Ular katta qo'shin bilan musulmonlarga qarshi chiqqan. 624-yilda Badr shahri yonidagi jangda Muhammad SAV rahbarligidagi qo'shin makkaliklarni tor-mor qilgan. 625-yilda makkaliklar qo'shini Uxud tog'i yaqinida musulmon qismlariga katta talafot yetkazgan. Lekin makkaliklar Yasribdan chekinganlar. 628-yilda Muhammad SAV katta qo'shin bilan Makka shahriga yaqin kelgan. Musulmonlar qo'shinlari Makka shahri yaqinidagi al- Xudoaybiya qishlog'iga kelib to'xtagan. Shaharliklar bilan olib borilgan muzokaralar natijasida tinchlik shartnomasi tuzilgan. Nihoyat, Muhammad SAV 630-yilda Makka shahrini qo'lga oldi, ilgari unga qarshi bo'lgan quraysh zodagonlari esa uning ittifoqchisiga aylanganlar. Muhammad SAV garchi o'z ona shahrida muvaffaqiyat qozongan bo'lsa-da, Madina shahriga qaytishni ma'qul ko'rgan. O'limidan bir necha oy avval, u Makkaga haj qilgan. Shu davrdan e'tiboran Makka shahri islom dinining muqaddas poytaxti deb e'lon qilingan. 632-yilda Muhammad SAV vafot etgan va o'zi boshlagan ishni davom ettirish uchun minglab maslakdoshlariga qoldirgan.

Muhammad SAVning o'limidan so'ng ayrim ko'chmanchi qabilalar islom tartiblariga qarshi qo'zg'olonlar ko'targanlar. Biroq bunday qo'zg'olonlar muvaffaqiyat qozonmagan, ya'ni Muhammad SAV tarafdorlari ularni bostirganlar. Ular islom dinini tarqatish va buning uchun qo'shni davlatlarni bosib olishni asosiy maqsad deb bilganlar.

Muhammad SAV vafotidan keyin davlat boshlig'i dastlab umma tomonidan saylangan. Umma saylagan to'rt xalifa (xulafa ar- roshidin) – Abu Bakr (632-634-yillar), Umar (634-644-yillar), Usmon (644-656-yillar), Ali (656-661-yillar) davrlarida islom qo'shni davlatlarga yoyilgan. Qisqa vaqt ichida (VII–VIII asrlarda) ular O'rta va Yaqin Sharqni, Markaziy Osiyoning asosiy qismini, Shimoliy Hindistonni bosib olganlar va Xitoy chegarasigacha yetganlar. Bundan tashqari,

Shimoliy Afrikada Liviya, Tunis va Marokashni ishg'ol etganlar hamda Gibraltar bo'g'ozini orqali o'tib, Pireneya yarimorolini egallaganlar. Ular hatto Fransiya yonidagi yetib borganlar va u yerda Puente shahri yonidagi jangda (732-yil) mag'lubiyatga uchriganlar.

Bunday zabt etishlar oqibatida juda katta hududda islom davlati – Arab xalifaligi paydo bo'lgan va uning aholisi islomlashtirilgan. Shunday qilib, qisqa vaqt ichida islom milliy chegaradan tashqariga chiqqan va sekin-asta jahon dinlaridan biriga ega bo'lgan. Bu esa, albatta, bir qator xalqlarning tarixiy taqdiriga ta'sir ko'rsatgan. Muhammad SAV arab elatini yangi diniy mafkura asosida jipslashtirib, markazlashgan davlatga asos solgan. Jamiyatni iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy inqirozdan xalos qilgan. Insoniyat tarixida alohida o'ringa ega islom madaniyatining poydevorini yaratgan. Islom besh asosga qurilgan. Ular: imon, namoz, zakot, ro'za va haj. Bular islomning sharti – rukni hisoblanadi. Imon so'zi ishonmoq, tasdiqlamoq ma'nolarini bildirib, istilohda, kalimai shahodatni aytish, ya'ni "La ilaha illallohu Muhammadun Rasulullohu" ("Allohdan boshqa iloh yo'q, Muhammad uning rasuli")ni til bilan aytish va dil bilan tasdiqlashdir. Buni chin dildan aytgan kishi musulmon hisoblanadi.

Islom dinida Allohga ishongan kishi uning ismi va sifatlariga ham imon keltirish lozim. Quronda "Allohning chiroyli ismlari bordir. Uni o'sha (ism)lar bilan atangiz! " (A'rof, 180), "Uning go'zal ismlari bordir" (Hashr, 24) deyilgan. Bu ism va sifatlar orqali Alloh haqida bilimlarga ega bo'linadi. Shuningdek, "Allohning to'qson to'qqizta ismi bor" ekani haqidagi hadisni muhaddislar rivoyat qilganlar. Imom Abu Hanifa o'zining "al-Fiqh al-akbar" asarida Alloh haqida shunday

degan: "U o'zi yaratgan narsalardan birortasiga o'xshamas. Unga ham biror narsa o'xshash emas. O'zining zotiy va fe'liy sifatleri bilan azaldan bor bo'lgan va abadiy bor bo'lur. Zotiy sifatleri – hayot, qudrat, ilm, kalom, eshitish, ko'rish, iroda. Fe'liy sifatleri – xalq etish, yasash va boshqa shu mazmunga dalolat qiluvchi sifatlar. U o'zining barcha ism va sifatleri bilan birgalikda doim bo'lgan va abadiy bo'lajak. Unga biror ism yoki sifat keyin qo'shilib qolgan emas".

Islom ta'limotiga ko'ra, Allohning ismi va sifatlarini boshqa biror maxluqotga o'xshatish mumkin emas. Uning holati, kayfiyati, surati haqida bahs qilinmaydi, ya'ni Alloh ko'radi, eshitadi, biroq biz insonlar va boshqa maxluqotlar kabi emas, balki u haqda bahs qilish bid'at hisoblanadi. Allohning buyrug'ini bajarish va qaytariqlaridan qaytish ham imonning bir bo'lagi. Chunonchi islom ta'limotida Allohning buyruqlarini bajarish insonga oxiratda jannatga tushishiga olib keladi. Aksincha, uning qaytargan narsalaridan qaytmasa do'zaxda azoblaydi deb bilinadi.

2. Musulmon odam farishtalarga ham ishonishi lozim. Farishtani arab tilida malak, ko'pligi maloika deyiladi. Ularga ishonmagan musulmon hisoblanmaydi. Qur'onda, "(Ularning) har biri Allohga, farishtalariga, kitoblariga va payg'ambarlariga birortasini ajratmasdan (hammasiga) imon keltirdi" (Baqara, 285) deyilganidan farishtalarga ishonish imonning asoslaridan hisoblanadi. Farishtalar nurdan yaratilgan, nurning tezligi o'ta kuchli bo'lganidan ham farishtalar ko'zga ko'rinmaydi. Farishtalarning sonini Allohdan boshqa hech kim bilmaydi, ular Allohning buyrug'idan chiqmay doimo uning aytganini bajaradigan xos bandalar hisoblanadi. Ular Allohning barcha maxluqotlaridagi elchilar deyish mumkin. Xudoning huzuridan ishni olamga olib tushib, o'shaning tadbirini qiladilar. Ularning jinsi yo'q. Xohlagan qiyofaga kira oladilar.

Qur'on va sunnatda farishtalar muayyan vazifalari borligi haqida ham ma'lumot berilgan. Masalan, tog'larga, yomg'irga, bulutga, quyoshga, oyga, ekinga va hatto ona qornidagi bachadonga vakil qilingan farishtalar sinfi bor. Shu bilan birga insonga vakil qilingan farishtalar odamning ishlarini yozib boradilar. Oxirat ishlariga ham vakil qilingan farishtalar mavjud: o'limga, qabrdagi savol-javobga, jannatga, do'zaxga va hokazo. Farishtalardan 4 tasi: Jabroil, Mikoil, Isrofil va Azroil bosh hisoblanadi.

Payg'ambarlar ikki qismga bo'linadi: nabiyy va rasul.

Nabiy va rasul orasidagi farq:

1. Alloh kimga vahiy yuborib, o'sha xabarni boshqalarga yetkazishni buyursa, o'sha odam nabiy va rasuldir. Ammo xabarni boshqalarga yetkazishni tayinlamasa, nabiy hisoblanadi, rasul emas;

2. Rasul yangi shariatni olib keladi. Nabiy esa, yangi shariat bilan kelmaydi. Balki, o'zi oldingi shariatga amal qiladi va boshqalarni shunga amal qilishga da'vat qiladi;

3. Rasul umumiy bo'lib, farishtalarga ham, insonga ham ishlatilgan. Umuman olganda payg'ambarlar ham oddiy ison bo'lib, ular boshqa insonlarni Allohning ko'rsatmasiga amal qilishga chaqirish uchun kelganlar. Ular orasida rasullar 313 nafarni tashkil etadi.

Alloh Payg'ambarlarni oddiy odamlardan tanlagan. Payg'ambarlar o'zlarida Allohning buyruq va qaytariqlarini aks ettirib, boshqa odamlarga namuna bo'lganlar. Payg'ambarlarning oddiy kishilardan ajrab turadigan biringina sifatlari ma'siyat qilish, shahvatlarga berilish, muruvvatga zarar yetkazadigan va insonlik qadrini ketkazadigan narsalardan saqlanganliklaridir. Ular mo'jiza ko'rsatib, payg'ambarliklarini tasdiqlaganlar. Payg'ambarlarning mo'jizalari turlicha bo'lgan. Iso payg'ambar kasal odamni davolagan, Muso payg'ambar dengizni ikkiga bo'lgan, Muhammad payg'ambar (a.s.) suv solingan meshga qo'llairini tiqqanlaridan keyin o'sha idishdagi suvdan juda ko'pchilik ichgani va boshqa mo'jizalarini misol qilib keltirish mumkin. Payg'ambarlarning ko'rsatgani mo'jiza bo'lsa, avliyolarning ko'rsatgani karomat bo'ladi. Oxirat kuniga ishonish ham imonning bir bo'lagi hisoblanadi. Islom ta'limoti bo'yicha bu dunyo sinov-imtihon maydoni hisoblanadi. Alloh bu dunyoni bir kun tugatadi va insonlar qilgan ishlariga javob beradilar. Alloh qiyomatda barcha yaratgan narsalarini jonini oladi va qayta tiriltiradi. Insonlar qilgan ishlariga javob beradilar. Yaxshi ishlarni qilgan bo'lsa mukofotini, yomon ishlar qilgan bo'lsa jazosini oladilar va ularning qilgan barcha ishlari insonga ko'rsatiladi. Ularning qilgan ishlari tarozuda tortiladi. Insonning boshiga tushadigan yaxshilik yoki yomonlik Alloh tarafidan bo'lishiga – taqdirga imon keltirish. Batafsil qilib aytganda, taqdir – insonga keladigan barcha yaxshilik va yomonlik, borliqdagi har bir hodisa va voqealar yoki oxiratda bo'ladigan hamma ish Allohning taqdiri, ilmi, irodasi va beligilab qo'ygani bo'yicha sodir bo'lishiga imon keltirish hisoblanadi. Xursandchilik va xafalik, hayot va o'lim, boylik va kambag'allik, kasallik va sog'lomlik va boshqa barchasi Allohdan deb

bilishdir. Taqdir masalasini Allohdan boshqa hech kim bilmaydi, hatto payg'ambarlar ham va farishtalar ham bu sirdan voqif emas. Qadar masalasida chuqur ketib bahs qilish xato deb bilinadi. Alloh qiyomatgacha nima bo'lishini biladi. Agar ularni bilmasa, Uning komil sifati nuqsonli bo'lib qoladi. Mazkur ilohiy ilm "qazoi-qadar" deb ataladi.

Qazo – Allohning hamma narsalarning kelajakda qandoy bo'lishini azaldan bilishi. Qadar esa, o'sha narsalarning Allohning azaliy ilmiga muvofiq ravishda vujudga kelishiga aytiladi. O'lgandan keyin qayta tirilishga ishonish ham imon shartlaridan biridir. Qiyomat kuni bo'lganda, barcha insonlar qayta tirilib, mahshargohga yig'iladilar. U kunda yaxshi ishlarning mukofoti (jannat), yomon ishlarning jazosi (do'zax) beriladi. Barcha ishlar Xudoning huzurida ko'riladi. Banda amallari hisob-kitob qilinadi. Har bir kishining qilgan ishlari kitobi – nomai a'moli o'qiladi. Yaxshi amallar va yomon ishlar hammasi o'lchanadi. Qiyomat tik turish ma'nosini bildiradi. O'sha kunda hamma qabridan tik turib tirilishiga shu nom berilgan. Qiyomat – hisob kuni, oxirat kuni, mahshar kuni kabi bir qancha nomlar bilan ham yuritiladi. Qiyomatning qachon bo'lishini Allohdan boshqa hech kim bilmaydi. Hatto payg'ambar va farishtalar ham. Faqat uning alomlatlari bildirilgan.

Islom ta'limotiga ko'ra qiyomatda insonlar savol-javobdan o'tadigan joy – mahsharga yig'iladilar. Mahsharda savol-javobdan keyin insonlarga do'zax ustidagi sirot nomli ko'prikdan o'tishlari aytiladi. Qiyomatdan o'tgan inson jannat (bog', bo'ston) yoki do'zaxdagi joyiga boradi. Alloh jannatni ham, do'zaxni ham yaratib qo'ygan. Ular inson yetib boradigan so'ngi manzil hisoblanadi. Diniy aqida bo'yicha, jannat imon keltirgan, taqvodor, yaxshi insonlar uchun tayyorlab qo'yilgan. Ular u yerda rohat va farog'atda yashaydilar. Qiyinchilik, kasal, qarilik va o'lim yo'q. Istagan narsalari muhayyo bo'ladi. Bularning barchasi bu dunyoda qilib o'tgan amallari tufayli beriladi. U yerdagi narsalar tugamaydi, insonlarga man qilib qo'yilmaydi. Jannatdagi eng oliy ne'mat, bu Allohning diydorini ko'rishlik hisoblanadi.

Do'zax esa, jannatning aksi kofir, munofiq va gunohkor – diniy talablarni bajarmaganlar uchun tayyorlab qo'yilgan va ularga turli azob-uqubat beriladigan jazolash joyi. U yerda azob uchun olov, qaynab turgan buloq bo'ladi. Yeydigan va ichadigan narsalari ham

ularni azoblash uchun bo'ladi. Do'zax ham abadiy qoluvchi hisoblanadi. Ulardagi azoblar yengillatilmay va vaqtinchalik bo'lmaydi. U bir necha tabaqa chuqurlikdan iborat, gunohlari darajasiga qarab jazolanadilar. Jannatdagi rohatlar va do'zaxdagi uqubatlar ham jasad va ham ruh uchun bo'ladi. Qiyomat, jannat va do'zaxning vafsi haqida Qur'onning ko'p oyatlarida ma'lumotlar berilgan.

Mavzu yuzasidan savollar

1. Islom dini qachon paydo boldi?
2. Islom ta'limotiga ko'ra qiyomatda savol-javobdan maqsad nima?
3. Qazo nima?
4. Islom nechta asosga qurilgan?

Mavzu yuzasidan testlar

1. Islom dini qachon paydo bo'ldi?

- A. Eramizgacha 5 asrda
- B. Eramizning 1 asrida
- C. Eramizning 6 asrida
- D. Eramizning 7 asrida

2. Islomning qanday asosiy yo'nalishi bor?

- A. Sunniylik va shialik
- B. Modernizm va fundamentalizm
- C. Ismoililik va vahhobiylik
- D. Bahoiylik va bobiylilik

3. Islomning sunniylik va shialik bo'linishi qachon ro'y berdi?

- A. VII asrning boshlarida
- B. VII asrning birinchi yarmida
- C. XI asrda
- D. VII asrning ikkinchi yarmida

4. Islom konferensiyasi tashkiloti qachon tuzilgan?

- A. 1969-yil
- B. 1926-yil
- C. 1962-yil
- D. 1973-yil

5. Hurfiylikning mohiyati nimada?

- A. Fuqarolarning istalgan dinga e'tiqod qilishlari yoki hech qanday dinga e'tiqod qilmaslik, diniy marosimlarni bajarish yoki dahriy tashviqot olib borish huquqi
- B. Insonning qo'yilgan maqsadga muvofiq o'z-xatti harakatlarini ongli tanlash qobiliyati
- C. Aqlning diniy aqidalarga tanqidiy qarash hamda atrof-olamning dinga bog'liq bo'lmagan holda o'rganish huquqini e'lon qiluvchi g'oyaviy yo'nalish
- D. Tabiat, materiya va borliqning birlamchiligi va ong ideya (g'oyaning) ikkilamchiligidan kelib chiqadigan falsafiy yo'nalish

6. Islom dinining paydo bo'lishi masalasida G'arb islomshunoslari qarashlari uchun xos xususiyat nima?

- A. Soxtalashtirish.
- B. Plyuralizm (ko'p fikrlik).
- C. Ideallashtirish.
- D. Islomning o'ziga xosligining tarixiy sharoitlarini chuqur tahlil qilish.

7. Qur'on suralari qanday qismlarga bo'linadi?

- A. Katta va kichik.
- B. Dastlabki va yangi.
- C. Qonuniy va noqonuniy.
- D. Makka va Madina suralari.

8. Islomda diniy marosimlarni olib boruvchi ruhoni qanday ataladi?

- A. Xalifa.
- B. Hanif.
- C. Murshid.
- D. Imom.

9. 1926-yilda qanday xalqaro Islom tashkiloti tuzilgan?

- A. Islom olami Ligasi (IOL).
- B. Islom Olami Kongressi (IOK).
- C. Jahon Islom Tashkiloti (JIT).
- D. Yevropa Islom Kengashi (YeIT).

10. Islomni modernizatsiya (isloh) qilishning mohiyati nima?

A. Musulmon ilohiyotining yo'nalishi.

B. Qur'on tafsiri, sharhi.

C. Islom marosimchiligining asosini tashkil qiluvchi kollektiv yoki individual an'anaviy xatti-harakatlar majmuasi.

D. Musulmon mafkurasi va diniy amallarni u yoki bu davr, mamlakat sharoitlariga moslashtirish.

Adabiyotlar:

1. Qur'oni Karim ma'nolari tarjimasi. Tarjima va izohlar muallifi Mansurov A. - Toshkent: Sharq, 2016.

2. Rahimjonov D., Muratov D., Obidov R., M.Alimova. Hadisshunoslik (o'quv qo'llanma). - Toshkent: Toshkent islom universiteti nashriyot-matbaa birlashmasi, 2013. — 268 b.

3. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. Sunniy aqiydalar – Toshkent: Hilol-Nashr, 2015. – 544 b.

4. Tulepov A. Islom va aqidaparast oqimlar. To'ldirilgan nashr. Mas'ul muharrir Shayx Abdulaziz Mansur. – Toshkent: Sharq, 2014. – 536 b.

5. Oqilov S. Kalom ilmi. – Toshkent: TIU nashriyot-matbaa birlashmasi, 2011. – 160 b.

7-MAVZU. ISLOM DININING AQIDAVIY YO'NALISHLARI VA MAKTABLARI

REJA:

1. Qur'on Islom dinining muqaddas kitobi. Hadislar.
2. Kalom ilmi. Islom dinining aqidaviy maktablari.
3. Islomda yo'nalishlarning vujudga kelishi.

Tayanch tushunchalar: Hadis, Hanafiylik, Sufizm. Sufiylik, Ali tarafdorlari, Manbalar, Molikiylik, Hanbaliylik, Firqalar, Fiqh ilmi va boshqalar.

Islomning muqaddas manbai – Qur'oni karim ijtimoiy hayotdagi o'zgarishlarga to'liq javob berish imkoniyatiga ega emas edi. Shu tariqa pand-nasihatlarni yig'indisi – sunnat (arabchada – odat, an'ana, xatti-harakat tarzi kabi ma'nolarni anglatadi) vujudga kelgan. Islomda sunnat ahamiyati jihatdan Qur'ondan keyin turadi. U Muhammad SAVning so'zlari va xatti-harakatlari bayon qilingan muqaddas rivoyatlardan iborat. Sunnat VII asrning o'rtalarida vujudga kelgan. Sunnat hadislardan (arabchada – hikoya, xabar, bildirish, parcha degan ma'nolarni anglatadi) tashkil topgan. Ular Muhammad SAV payg'ambarning hayoti, faoliyati va ko'rsatmalari haqidagi rivoyatlardan iborat. Arab xalifaligi tashkil topganidan keyin ijtimoiy, siyosiy va madaniy hayotdagi o'zgarishlarning diniy ta'limotda aks ettirilishi zarurati va siyosiy hokimiyat uchun kurashda turli guruhlar Muhammad SAVning obro'-ehtiromiga tayanishga intilishi sababli, hadislarining soni jadal sur'atlar bilan ko'payib borgan. Hadislarni to'plashdagi bunday tartibsizlikka faqat IX asrda chek qo'yilgan. Shu davrga kelib, ular tartibga solingan va din, axloq, fiqhning muqaddas manbaiga aylangan.

Hadislarni yig'uvchi, sharhlovchi, targ'ib etuvchi shaxslar «muhaddis» deb atalgan. Muhaddislar hadislarini to'plashda, birinchidan, isnod (arabchada – tayanch degan ma'noni anglatadi), ya'ni hadisni ma'lum qilgan kishilarni sanab o'tishlari, ikkinchidan, matn, ya'ni hadisning mazmunini bayon qilishlari kerak. Nufuzli hadislar to'plamida qo'shimcha ravishda hadislariga sharhlar beriladi. Hadislar to'plamlari juda ko'p, doimo ularning oltitasi alohida e'zozlanadi. Oltita to'plamdan Muhammad SAV ibn Ismoil al-Buxoriy (810-870) va Muslim an-Nishopuriy (817-875) qalamiga mansub

hadislar to'plami ishonchli deb tan olingan. Islomdagi yo'nalish va oqimlarning hadislariga munosabatlarida turlicha yondashuvlar mavjud. Shunga qaramasdan hadislar to'plamlari umumiy ahamiyatga ega qadriyatdir. Shialik yo'nalishi alohida hadislar to'plamiga ega bo'lib, ularda Muhammad SAVning oilasiga alohida e'tibor beriladi. Lekin ikkala yo'nalish ham hadislarining muqaddas rivoyatlar sifatidagi ahamiyatini inkor etmaydi.

Kalom ilmi. Musulmonlar Islom ta'limotini Muhammad SAV dan o'rganganlar. Vaqt o'tishi bilan Islom ta'limotini faqat shu dinni yaxshi bilgan olimlar tushuntira boshladilar. Bu ta'limotni tushuntiruvchi fan paydo bo'ldi. Mazkur fan turli davrlarda o'ziga xos "al-fiqh al-akbar", "tavhid", "aqida", "kalom", "usul ad-din" kabi nomlar bilan ataldi. Uning nomlari turlicha bo'lsada, bir mavzuni, ya'ni aqidani o'rganishga qaratilgan. "Al-Fiqh al-akbar" atamasini birinchi bo'lib imom Abu Hanifa ishlatgan va shu nom bilan risola yozgan. Fiqh so'zi biror narsani o'ta yaxshi, har tomonlama tushunib, fahmlash ma'nosini bildiradi. Shuningdek, namoz, ro'za, haj, nikoh va boshqa amaliy hukmlarni o'rganuvchi ilmga ham fiqh deyiladi. Aqidaviy masalalarni o'rganuvchi ilmnı esa, "Al-Fiqh al-akbar", ya'ni "katta fiqh", amaliy fiqh esa, kichik fiqh hisoblanadi.

"Kalom ilmi" aqida ilmining eng mashhur nomlaridan biri hisoblanadi. «Aqida» bir narsani ikkinchisiga "mahkam bog'lash" ma'nosini bildiradi. Islom aqidasi musulmon insonni muayyan tushunchalar bilan mustahkam bog'lab turadigan e'tiqodlar yig'indisi. Ya'ni, biror narsaga e'tiqod qilish uchun uni hech qanday shubha qoldirmaydigan darajada juda yaxshi bilishdir. Ma'lum bir fikr insonning fikriga aylanib, his-tuyg'ularini yo'llaydigan va harakatlarini boshqaradigan holga yetganda, aqidaga aylangan bo'ladi.

Dindagi ayrim shar'iy hukmlar o'zgarishi mumkin. Ammo sof e'tiqod o'zgarmaydi, hukmi ham o'chmaydi. Chunonchi Allohning yagonaligi, farishtalar, jannat va do'zaxga imon keltirish kabi e'tiqodga oid qarashlar o'zgarmaydi.

«Kalom» so'zi arabcha bo'lib, lug'atda gap, suhbat, til, so'zlashuv, nutq, bayon ma'nolarini anglatadi. Istilohiy ma'noda esa, musulmonning e'tiqodi, aqidasi, dunyoqarashini ko'rsatib beruvchi ta'limotga aytiladi. Boshqacha aytganda balog'atga yetgan musulmon kishining e'tiqod qilishi, imon keltirishi, Islom dinining zarurlari

shaklida tasdiq qilishi, qalbiga mahkam bog'lab olib undan ajralishi mumkin bo'lmagan shar'iy e'tiqodiy hukmlardir.

Islom ta'limotiga ko'ra insonning ikki dunyodagi saodati aynan aqidasi bog'liq. Agar musulmonning aqidasi pok bo'lsa, yo'li to'g'ri bo'ladi, qilgan barcha amallari qabul bo'ladi va bandalik bilan sodir etgan ba'zi gunohlari afv etiladi. Biroq kishi aqidasi sof bo'lmasa, buzuvchi bo'lsa, yo'li noto'g'ri bo'ladi, qilgan amallari behuda ketadi va oxiratda jahannam ahlidan bo'ladi deb hisoblanadi.

Aqida masalasi o'ta muhim bo'lganidan eng birinchi payg'ambardan boshlab, oxirgi Muhammad SAVgacha bu masalani Allohning o'zi ko'rsatib bergan. Shuning uchun aqidaviy qarashlarning asosi Qur'onda berilgan va hadislardagi ko'rsatmalar negizida ishlab chiqilib, tartibga solingan.

Sahobalar tiriklik paytidayoq aqidaviy qarama-qarshilik paydo bo'lgan. Islomda aqidaviy ixtiloflar to'rtinchi xalifa sahoba Alining qo'shinidagi askarlari ichidan ajrab chiqqan, aqiyda masalasida bir necha shubhali savollar chiqargan xorijiylar toifasi bilan Ali va u kishining yaqin safdoshlari orasida bo'lib o'tdi.

Sahobalar davri tugab tobeinlar vaqtida vaziyat yanada o'zgardi. Chunki bu davrga kelib din ilmlarini, ayniqsa aqidani biluvchi kishilar kamaydi va ular alohida shaxs sifatida ajralib chiqdilar. Bu davrda sof aqidaviy qarashlarga qarshi turli g'oyalarni ilgari surgan firqa va toifalarning tarqalishi kengayib ketgan edi. Ular o'zlarining buzuvchi, Islomga oid bo'lmagan fikr va qarashlarini, e'tiqodlarini tarqatib, Islomning aqidasi buzishga harakat qilganlar. Shuningdek, fath etilgan yerlardagi xalqlarning eski qarashlari, falsafalari, dinlari haqidagi o'z tushuncha va tafakkurlari mavjud bo'lgan. Shuning sababidan ular Islom ta'limotini tushunib olishlari qiyin kechgan. Qur'on oyatlari va hadislarini o'zlarining eski qarashlari asosida tushunishlari ham bo'lgan.

Bunga bir necha sabablar bor: fath ishlari sababli Islom yerlari kengaydi. Islom dushmanlari esa, Islom nomidan turli g'oyalarni tarqatishga uringanlar; fath etilgan yerlardagi aholi o'zining eski dinlari aqidasi mos tarzda o'qitilgan va hadislarini tushunishi natijasida turli g'oyalar yuzaga keldi va boshqa sabablar orqali musulmonlar orasida noto'g'ri, Islomga mos bo'lmagan qarashlar paydo bo'ldi. Islom ta'limotini buzib talqin qilish natijasida ularga raddiya sifatida olimlar kalam, ya'ni aqida ilmiga asos qo'ydilar. Bu musulmonlar uchun zarur

sohaga aylandi. Har bir musulmon kishi buni bilishi shart bo'lgan majburiy ilmga aylandi. Chunonchi Saoduddin Taftazoniy "Maqosid at-tolibin" asarida: "Kalom ilmi diniy aqoid usullarini ishonchli dalillar asosida anglashni o'rgatadigan ilmdir. U bilan shar'iy, nazariy, aqidaviy masalalar hal qilinadi. Uning natijasi imonga komil ishonch bilan ziynat berish, foydasi esa bu dunyoda intizomli hayot kechirish va oxiratda azob-uqubatdan xalos bo'lishdir. Shunday ekan kalom ilmi eng sharaflil ilmdir". Abu Homid G'azzoliy o'zining "Ihyo ulum ad-din" nomli asarida: "...Chuqur bilimga ega bo'lmagan oddiy musulmonlarning diniy e'tiqodlarini turli bid'at va noto'g'ri g'oyalardan qo'riqlash uchun kalom ilmini o'rganish vojibdir", degan. Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkinki, aqoid yoki kalom ilmining vazifasi: a) diniy e'tiqodlarni qat'iy dalillar bilan isbotlash va ular haqidagi shubha hamda gumonlarni rad qilish; b) insonni aqidada oddiy taqlidchi bo'lishdan har bir e'tiqodga hujjat keltira olish darajasiga ko'tarish; v) Islomning sof e'tiqodlarini adashgan zalolat ahlining shubha va gumonlaridan himoya qilish.

Islom tarixini o'rganish jarayonida ko'plab olimlar kalom ilmida faoliyat olib borib o'zlarining aqidaga oid asarlar yozganlarini ko'rish mumkin. Ulardan hanafiy mazhabi olimlaridan Abu Hafs Nasafiy "Aqida an-Nasafiyya", Abul Muin Nasafiy "Tabsirat al-adilla", Abu Ja'far Tahoviy "Aqida at-Tahoviyya"larni alohida sanab o'tish o'rinli. Bulardan boshqa olimlar ham, shuningdek, molikiy, shofeiyy, hanbaliy mazhabi ulamolari ham bu borada qalam tyebratib o'zlaridan muhim asarlar qoldirganlar.

Ularning barchalari Qur'on oyatlari va hadislar asosida hamda sahobalarning uslubi asosida aqida masalalarini bayon etib berganlar. Aqida borasida faoliyat olib borgan olimlarning orasida imom Abu Mansur Moturidiy va imom Abul Hasan Ash'ariylar alohida ajralib chiqqanlar. Bu olimlar Ahli sunna val jamoa aqidasi bo'yicha imom deb tan olindilar. "Ahli sunna val jamoa" to'rt fiqhiy mazhabdan biriga amal qilib kelayotgan bo'lsalar, aqidaviy masalada ikkiga – moturidiylik va ash'ariylikka e'tiqod qiladilar. Bunda hanafiy mazhabi moturidiylik, molikiy, shofeiyy va hanbaliy mazhabi ash'ariylik ta'limotida deb hisoblanadi.

Moturidiylik aqidaviy maktab asoschisi buyuk kalom imomi va faqih Abu Mansur Moturidiydir (853-944). Uning hayoti haqida ma'lumotlar kam. Asli Samarqandning Moturid qishlog'idan (hozirgi

Jomboy tumnida joylashgan) bo'lib, uning taxallusi shu qishloqqa nisbatan olingan. Abu Mansur Moturidiy dastlabki ta'limni shu qishloqda olib, keyinchalik Movarounnahrning o'sha davrdagi diniy va ma'rifiy markazi bo'lgan Samarqandda davom ettiradi. Moturidiy fiqh va kalom masalalari bilan qiziqib, zamonasining ko'zga ko'ringan hanafiy mazhabi olimlaridan dars olib o'z bilimini oshiradi. Shu vaqt davomida ko'plab mashhur faqihlar va muhaddislar bilan muloqatda bo'lgan va munozaralar qilib, shu sohaga oid asarlar yozib qoldirgan. Ulardan quyidagi "Kitabut Tavhid", "Kitabul maqomat", "Kitab rad avoilil adila lil Kaobiy", "Kitabul usul", "ar-Rad ala usulil Qaromita", "Kitab taovilot ahli sunna" va boshqalarni keltirish mumkin.

Abu Mansur Moturidiyning ko'p asarlari bizgacha yetib kelmagan, yetib kelganlari ham asosan xorijiy mamlakatlar kutubxona va qo'lyozma fondlarida saqlanadi. Moturidiy Islom olamida juda nozik hisoblangan "Kitabut tavid" asari bizning davrimizga yetib kelgan. Olimning yana bir asari "Kitab ta'vilot ahli sunna" yoki boshqa bir nomi "Ta'vilot al-Qur'on" deb nomlanadi. Moturidiy bu asarida sunniy aqidaga zid qarashlarni rad qilishga harakat qiladi va Abu Hanifaning qarashlariga suyangan holda ish ko'radi. Moturidiyning bu birgina asari tarix jarayonida ko'p allomalar asarlariga asos solgan, ular ijodiga turtki bo'lgan. Moturidiy ko'p shogirdlar yetishtirdi, ular o'z ustozlarining ta'limotini davom ettirishganligi tufayli hanafiy mazhabida kalom ilmi bo'yicha moturidiya maktabi vujudga kelgan. Abul Hasan Ash'ariy ahli sunnat va jamoaning ash'ariya e'tiqodiy ta'limotini yaratayotgan vaqtda Samarqandda Abu Mansur Moturidiy ham moturidiya ta'limotiga asos solayotgan edi. Bu ikki imom bir vaqtda yashagan bo'lsalar ham bir-birlari bilan uchrashmagan, shunday bo'lsada, ularning aqidaviy qarashlari deyarli bir xil. Ayrim juz'iy masalalarda lafziy ixtiloflar bo'lsada, ularning asl maqsadi bir hisoblanadi. Boshqacha aytganda ikki ta'limot orasidagi ba'zi ixtiloflar lafziy bo'lib, mohiyatan bir-birini qo'llab-quvvatlab keladi. Shu nuqtayi nazardan olib qaraganda ular o'zaro bir-birini adashganlikda yoki bid'atchilikda ayblamaydi. Ular o'zaro bir-birlarini "ahli sunna val jamoa" deb e'tirof etadilar.

Ash'ariy va moturidiylik orasidagi asosiy farq imon masalasidadir. Moturidiy ta'limotiga ko'ra imon til bilan iqrar qilib, dil bilan tasdiqlashga aytiladi. Amal imonning tarkibiga kiritilmaydi. Ash'ariylikda esa, imonga amalni ham qo'shadilar. Shu sababdan

moturidiylik tarqalgan hududlarda imon keltirgan kishi musulmon hisoblanadi, ammo amal qilmagani uchun gunohkor bo'ladi, deb yuritiladi.

Mazkur ikki olimning ta'limotlari Islom olamida keng tarqaldi va asrlar davomida musulmonlarni sof e'tiqodda bardavom bo'lishiga, oyat va hadislarning ma'nolarini to'g'ri anglab, hayotga tatbiq etib kelishlariga, turli e'tiqodi noto'g'ri oqimlar ta'siriga tushib qolmaslikka sababchi bo'ldi. Mu'taziliylar oqimi aqida masalasi bo'yicha ahli sunna val jamoa yo'nalishidan ajralib chiqqan. Ular Qur'onni diniy haqiqatning manbai deb e'tirof etadilar, uni so'zma-so'z emas, majoziy talqin qilishga harakat qiladilar, rivoyatlarga ko'r-ko'rona ishonishga qarshi chiqadilar. Shuningdek, gunohi kabira, qabr azobi, avliyolar karomati kabi masalalar bo'yicha o'ziga xos qarashga ega. Jumladan, gunohi kabira qilgan kishi mo'min ham kofir ham bo'lmaydi, balki ikkisi orasida bo'ladi, deganlar. Mu'taziliylarning yana bir aqidasi bu Qur'onning yaratilgani haqidadir. Sunniylar Qur'on Allohning kalomi desalar, mu'taziliylar Qur'on Allohning yaratgan narsasi, deb hisoblaganlar. Xalifa Ma'mun (813-833) mu'taziliylar ta'limotini davlat dini sifatida qabul qildi. U barchani, ayniqsa, qozilar, olimlar, amaldorlarni e'tiqodini sinab ko'rdi. Natijada kim mu'taziliylar aqidasi (xususan, Qur'onning yaratilganini) tan olmasa ishdan bo'shatdi, hatto o'lim jazo chorasini qo'lladi. Xalifa Mutavakkil (847-861) davrida ushbu ta'limot ta'qib ostiga olindi.

Mu'taziliylar aql-idrokni aqidaning asosi deb e'tirof etgan, tasavvufni inkor etishga uringan, o'zlarini tavhid va adolat (adl) tarafdorlari, deb bilganlar. Keyinchalik 13-14-asrlarga kelib mu'taziliylar yo'qolib ketgan. Qadariya ham mu'taziliylarga o'xshab aqidaviy masalada adashgan hisoblanadi. Ularning asosiy da'volari Allohning xohshi, qazosi va qadarini inkor qiladilar va "Alloh bandalarining ishidan ojizdir", deyilar. Sunniylar esa, Alloh har bir narsani oldindan biladi, degan bo'lsa, qadariylar buni inkor qildilar. Ular odillik xudoning asosiy sifatlaridan biri degan fikr asosida gunohni xudo oldindan belgilagan bo'lishi mumkin emas. Xudodan faqat adolatli ishni kutish mumkin, gunoh ishlar esa inson faoliyati bilan bog'liq, demak, inson iroda va faoliyat erkinligiga ega, shuning uchun u gunoh qiladi, degan xulosaga keldi. Ularning ta'limotini keyinchalik mu'taziliylar davom ettirdilar. Jabariylar esa, qadariylar e'tiqodining aksini ishlab chiqdilar va Islomda taqdir masalasida adashgan deb tan

olingan firqalardan biridir. Ular ahli sunna val jamoada tan olingan takdir masalasini inkor qiladi. Jabariylar inson taqdirini xudo mutlaq oldindan belgilab qo'ygan, insonda hech qanday iroda va faoliyat erkinligi yo'q, bular faqat xudoda mavjud, inson esa, ana shu faoliyatni o'zlashtirib olish imkoniyatiga ega, degan aqidalarni ilgari surgan. Alloh bandalarga gunoh ishlarni taqdir qilgan va inson gunoh amallarni qilishga majburdir, deb insondagi juziy ixtiyorni rad etadilar. Alloh insonga toqati yetmaydigan narsani yuklashi mumkin, deb Allohga majbur qiluvchilik sifatini berdilar. Iroda erkinligi tarafdori bo'lgan qadariylarga jabariylar qarshi bo'lgan.

Mushabbihalar (o'xshatuvchilar) e'tiqodi bo'yicha Allohni inson suratiga o'xshatadilar va uning inson a'zolariga o'xshash jismlari bor deyдилar. Bu bilan «ahli sunna val jamoa» aqidasi qarshi chiqqan. Chunonchi sunniylar Allohni hech narsaga o'xshatmaydi va bunday o'xshatish xato hisoblanadi. Umuman olganda Islom tarixida vujudga kelgan adashgan firqalar o'zlari ham bir necha guruhlariga bo'linib ketganlar. Shuni alohida ta'kidlab o'tish lozimki, hozirgi kunda paydo bo'layotgan turli adashgan oqimlar o'tmishdoshlarining aqidasi olib yangicha ko'rinishda taqdim qilmoqda. Jumladan, xorijiyning odam o'ldirishi, hozirda ISHID va boshqa jangari guruhlar tomonidan amalga oshirilayotgan ishlarga o'xshaydi. Biror inson katta gunoh qilib qo'ysa, uni kofirga chiqarish ham xorijiyning ishi hisoblangan.

Muhammad SAV vafotlaridan keyin u kishining ishini xalifalar, sahobalar, so'ng tobeinlar davom ettirdilar. Payg'ambardan keyin u kishining ishini sunna asosida davom ettirganlar «sunnilar» yoki «ahli sunna val jamoa» nomini oldi. Payg'ambar davrida biror masala yuzasidan savol paydo bo'lsa, odamlar darhol shu holatni payg'ambarga yetkazib, o'zlariga aniq javob olganlar. Shuning uchun bu davrda ixtiloflar bo'lmagan. Sahobalar ko'pchilikni tashkil qilgan vaqtda ham ixtilofli masalalarni tez va oson hal qilganlar, ammo sahobalar davri tugab borishi natijasida musulmonlar orasida turli ixtiloflar ko'paydi.

VII asrning ikkinchi yarmida Islomda ilk bo'linishlar boshlandi. Xalifa Ali davriga kelib turli g'arazli kuchlar ta'sirida bu jarayon kuchaydi. Natijada xorijiylik, shialik va sunniylik deb ataluvchi yo'nalishlar vujudga keldi.

Islomda dastlab xorijiy (arabchada – chiqish, qarshi turish degan ma'nolarni anglatadi) yo'nalishi vujudga kelgan. Uning a'zolari xalifa

Alining Suriya noibi Muoviyaning hokimiyat uchun ochiq kurashiga qarshi murosachiligi va qat'iyatsizligidan norozi guruhlardan iborat bo'lgan. Ular Alining siyosatiga norozilik bildirib Kufa shahridan Xarura qishlog'iga ketib qolgan. Shuning uchun ba'zi ilk manbalarda yo'nalishni xaruriylar deb ham yuritiladi.

Xorijiyalar dastlab siyosiy talablar bilan chiqqanlar. Ayniqsa, musulmonlarning irqi va ijtimoiy kelib chiqishidan qat'iy nazar tengligini e'tirof etilgan. Xalifa lavozimiga ijtimoiy mavqeidan qat'i nazar, mas'uliyatni anglagan va davlatni boshqarish iqtidoriga ega nomzod saylangan. Agar xalifa jamoa manfaatini himoya qilmasa, egallab turgan lavozimidan bo'shatilgan yoki qatl qilingan. Vaqt o'tishi bilan ilohiyotga e'tiqod va amal aqidalarini kiritish taklif etilgan. Unga binoan, xudoga e'tiqod amaliy faoliyat bilan mustahkamlanishi, musulmon kishi vijdon amri bilan ish tutishi, diniy tartibga nafaqat so'zda, balki amalda ham rioya etishi lozim. Diniy tartibni bajarmagan kishilar shafqatsiz jazolanganlar. Islom musulmonlarni kamtarona yashashga da'vat etadi va unda o'yin-kulgu, musiqa, mayxo'rlik va boylikka hirs qo'yish kabilar qoralanadi. Xorijiyalar 661-yilda xalifa Alini o'ldirilishi va Muoviyaning yaradorlanishiga sababchi bo'lganlar.

632-yilda Payg'ambar vafotidan so'ng hokimiyat xalifalikka saylanganlar tomonidan boshqariladigan bo'ldi. Birinchi xalifa Abu Bakr bo'ldi. Ikkinchi bo'lib Umar ibn Xattob saylandi, so'ng Usmon ibn Affon va Ali ibn Abi Tolib bo'ldilar. Avvalgi ikki xalifa davrida xalifalikda ichki nizo va bo'linishlar bo'lmadi. Usmon xalifaligi davrining so'nggi yillarida ichki nizolar paydo bo'lib, xalifaga qarshiliklar kuchaydi. Oxir-oqibat bir to'da odamlar Usmonni uyiga bostirib kiradilar va xalifani o'ldiradilar. Xalifaning o'ldirilishi xalifalikda urushni keltirib chiqardi va Ali ibn Abi Tolib xalifaligi davrida bunday nizolar kuchayadi. Shom valiysi Muoviya xalifaga qarshi chiqib tezroq xalifa Usmon qotillarini topib jazolash talabini qo'yadi. Xalifa bu paytda avval ichki nizolarni tugatishga kirishgan edi. Bu ixtilof qurolli to'qnashuvga olib keladi. To'qnashuv 657-yili Iroqning Siffin degan joyida bo'lib o'tgani uchun jang nomi Siffin deb atalgan. Shunda davlat tuzumi masalasida Payg'ambardan keyin xalifalik kimga o'tishi kerak degan masalada uch toifaga bo'linish yuz berdi.

Birinchi – xalifa Ali tarafdorlari bo'lgan, xalifalik faqat payg'ambar xonadonida meros sifatida o'tishi kerak deb hisoblovchi

guruh. Natijada ulardan shialik oqimi kelib chiqdi. Ikkinchi – xalifa Alining sobiq tarafdorlaridan tashkil topgan, uni Siffin jangidan keyin tashlab ketgan xorijiylar (ajrab chiqqanlar) guruhi hisoblanadi. Uchinchi – «ahli sunna val jamoa» guruhi. Xorijiylar va shialar firqalaridan Islomda bid'at, firqachilik va adashishlik boshlandi. Bunday firqalar asosiy ikki masalada paydo bo'ldi: imomat (davlatga rahbarlik) va aqidada.

Shuning uchun Islomda firqalarga bo'linib ketish asosan diniy-siyosiy nuqtayi nazardan kelib chiqqan deb hisoblanadi. Birinchi xorijilarning paydo bo'lishi ham xalifa Ali siyosatiga qo'shilmaslikdan, keyingi shialik esa xalifalik Ali va uning avlodlariga meros bo'lib qolishi kerak deb hisoblovchilardan bo'ldi. Shu o'rinda yana bir narsani alohida ta'kidlab o'tish zarurki, Islomda firqalarga bo'linish Muhammad SAV payg'ambar (a.s.) hadislaridan javob topiladi. Bir necha hadislarini keltirib, shu asosida Islom ummatining bo'linishini aytib o'tishgan. Muhammad SAV payg'ambar (a.s.) aytdilar: "Yahudiylar 71 firqaga bo'lindi, nasroniylar 72 firqaga bo'lindi, ummatim esa 73 firqaga bo'linadi. Ulardan bittasi najot topadi, qolgani do'zax ahlidir", deganlarida. Sahobalar: "Najot topadigan firqa qaysi", deb so'raganda. Payg'ambar: "Men bilan sahobalarim tutgan yo'ldagisi", deb javob beradilar» (imom Termiziy rivoyati). Hadisda aytilgan najot topuchi firqa "ahli sunna val jamoa" hisoblanadi.

"Ahli sunna val jamoa" sunniylik deb ham nomlanadi. Buning o'ziga xos, boshqalardan ajralib turadigan jihatlari barcha sahobalarni yaxshi ko'rish, kishini katta gunoh qilgan bo'lsa ham musulmon deb hisoblash, u agar vafot etsa janoza o'qish, odil va zolim podshohga qarshi chiqmaslik, Allohni sifatlarini inkor qilmaslik va hokazo.

Biroq ilk davrlarda musulmon olimlari tomonidan yakdil fikrga ega bo'lgan musulmonlarning aqidasi ishlab chiqilmagani bois, "to'g'ri e'tiqod qilish" va "bid'at" to'g'risidagi tasavvur shia va xorijilarning paydo bo'lganidan keyin tizimga solindi. Xorijiylar xalifa Alining qo'shinidan ajrab chiqqan va "ahli sunna val jamoa" e'tiqodiga to'g'ri kelmaydigan g'oyalarni ilgari surgan guruh. Bunda ular xalifa Alini kelishuvchilikda ayblab, undan ajralib ketganlar va xalifaga ham, Muoviyaga ham qarshi urush ochganlar. Ular o'zlarini haqiqiy musulmon deb hisoblagan va siyosiy hamda g'oyaviy raqiblarga nisbatan murosasiz bo'lgan. Xorijilarning ta'limotiga ko'ra, xalifa jamoa tomonidan saylanadi va jamoaga bo'ysunadi; har qanday

taqvodor musulmon (hatto qul yoki qora tanli bo'lsa ham) xalifa bo'lib saylanishi mumkin; agar xalifa jamoa manfaatlarini himoya qilmasa, vazifasidan bo'shatiladi va hatto qatl etiladi. Xorijiyalar gunohi kabira qilganlarni kofirlikda ayblaganlar va ularni o'ldirishgacha borib yetganlar. Ba'zi sahobalarni ham kofir deyishgan. Bundan tashqari, "Zolim" podshohga qo'lida qurol bilan qarshi chiqishni diniy vazifa deyidilar.

Xorijiylik bilan bir vaqtda paydo bo'lgan yana bir oqim shialikdir. Shialik «shiatu Ali» (Ali guruhi) nomidan bo'lib, aliparast oqim hisoblanadi. Bu yo'nalish boshida faqat siyosiy harakat sifatida namoyon bo'lgan. Keyinroq diniy ixtiloflar, aqidaviy farqlar vujudga kelgan. Ularning fikricha hokimiyat xalifa Ali va uning avlodiga tegishli. Chunki imomat asosiy diniy ruknlardan hisoblanadi. Ularning ta'limotiga ko'ra, rahbar xalq tomonidan saylanmaydi, balki meros sifatida o'tadi.

Ularning fikri bo'yicha Payg'ambar (a.s.) Alini xalifa qilib tayinlaganlar. Xalifalardan Abu Bakr, Umar va Usmonlar bu huquqni Alidan zo'rlik bilan tortib olganlar. Shuningdek, Alining xalifaligi ilohiy ko'rsatma deb hisoblaydilar. Shialar ham Qur'onni ilohiy kalom deb e'tirof etadi (ayrim o'ta mutaassib ruhdaqi oqimlari xalifalar davrida uning ayrim qismlari tushirib qoldirilgan deb hisoblaydi). Ulamolari esa, Qur'onning mazmunini majoziy talqin qilish yo'li bilan o'z ta'limotlarini asoslaydilar. Shuningdek, hadislardan faqat xalifa Ali va uning avlodi tomonidan qilingan rivoyatlarni tan oladilar va shunday rivoyat-hadislardan iborat mustaqil to'plamlar tuzgan.

Sunniylikda e'tirof etilgan diniy aqidalardan farq qilib, shialikda tavhid, adl, nubuvvat, imomat, qiyomatdan iborat 5 ta aqidaga e'tiqod qilinadi. Bulardan 4 aqida – tavhid (Allohning yagonaligani e'tirof etish), adl (adolat, Allohning odilligi, ya'ni takdir aqidasi), nubuvvat (payg'ambarlik), qiyomat yoki ma'od (oxirat kunining kelishi va o'lganlarning tirilishi), asosan, sunniylik ta'limoti bilan mos tushadi. 5-aqida esa imomat (Ali va uning avlodlaridan iborat o'n ikki imom hokimiyatini) esa, sunniylikka zid ekani bilan farq qiladi.

Shialik ichida ixtiloflar yuz berishi natijasida ko'p firqalar vujudga kelgan. Bulardan zaydiylar, ja'fariylar va boshqalar. Imomiylar va ismoiliylar shialikdagi ikki yirik oqim hisoblanadi.

Mavzu yuzasidan savollar

1. Sunniylikda e'tirof etilgan diniy aqidalarni keltirib oting.

2. Xorijiylik bilan bir vaqtda paydo bo'lgan yana bir oqim qaysi edi?
3. Islomda ilk bo'linishlar qachon boshlandi?

Mavzu yuzasidan testlar

1. Dinni o'rganishning ilmiy asoslarini ko'rsating?

- a Obyektivlik, tarixiylik, mantiqiylik, dialektik uslubda
- b To'g'rilik, haqqoniylik, rostlik, tarixiylik uslubida
- c Bog'liklik, zamonaviylik, dialektik uslubda
- d Zamonaviylik, mantiqiylik, haqqoniylik uslubida

2. Dinga Abu Nasr Forobiyning bahosi bu...

- a din voqyelikni tasvir va ramziy tasavvurlarda o'rganadi
- b din odamlarni to'g'ri yo'ldan borishga o'rgatadi
- c din axloqiy progressiv asoslashni o'rganadi
- d dinni inson tarixi sifatida olib o'rganadi

3. Abu Rayhon Beruniyning fikrich..

- a diniy bilim isbotsiz e'tiqodga asoslanadi
- b diniy bilim isbotli e'tiqodga suyanadi
- c diniy bilim imon ilmiga bog'langan
- d diniy bilim ruhiy axloqqa asoslanadi

4. Diniy birlikning asosiy belgilarini ko'rsating?

- a Diniy e'tiqod, diniy marosim, diniy mansublik, vazifalar birligi
- b Diniy kayfiyat, ezgu- niyat, ezgu so'z, tashkilotlar birligi
- c Diniy soflik, harakatlar, ibodatlar, mansublik birligi
- d Diniy qoida, diniy axloq, diniy fikr, harakat birligi

5. Qaysi dinda taqvodorlikning belgisi sifatida "Chorvaga, oilaga ega bo'lish va don ekishdir" deyilgan?

- a Zardushtiylikda
- b Nasroniylikda
- c Islomda
- d Buddaviylikda

6. Qaysi xalqlarda Tangri- Xudo sifatida(ko'kg osmonga, yerga, oyga nisbatan qo'llanilgan?

- a Turkiy xalqlarda
- b Yevropa xalqlarida
- c Hindlarda
- d Afrika xalqlarida

7. Ibtidoiy dinlar ko'rinishini aniqlang?

- a Totemizm, fetishizm, shamanizm, animizm
- b Bobizm, kuminizm, lamanizm, jaynizm
- c Fetishizm, animizm, jaynizm, sintoizm
- d Hinduiylik, animizm, sikhizm

8. Turkiy xalqlarning bosh totemlarini aniqlang?

- a It, bo'ri, kiyik, burgut
- b Eshak, tulki, bo'ri, qarg'a
- c Ayiq, ilon, bo'ri, toshbaqa
- d Baliq, savsar, chumchuq, kabutar

9. Qaysi muqaddas kitobda tuproq, suv, havo, olov muqaddaslashtirilgan?

- a Avesto
- b Qur'oni Karim
- c Injil
- d Tavrot

10. "Tanalaringizga nisbatan qalbingiz haqida ko'proq qayg'uring", - degan fikr kimga tegishli?

- a Axura-Mazdaga
- b Muso alayhissalomga
- c Iso alayhissalomga
- d Muhammad (s.a.v.ga)ga

11. "Mehrjon" va "Navro'z" bayramlari qaysi dinga tegishla?

- a Zardushtiylik dini
- b Xristianlik dini
- c Islom dini
- d Buddaviylik dini

Adabiyotlar:

1. Xasanov A. va boshqalar. Islom tarixi (darslik). - Toshkent: Toshkent islom universiteti matbaa-nashriyot birlashmasi, 2008.
2. Qur'oni Karim ma'nolari tarjimasi. Tarjima va izohlar muallifi Mansurov A. - Toshkent: Sharq, 2016.
3. Rahimjonov D., Muratov D., Obidov R., M.Alimova. Hadisshunoslik (o'quv qo'llanma). - Toshkent: Toshkent islom universiteti nashriyot-matbaa birlashmasi, 2013. — 268 b.
4. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Sunniy aqidalar – Toshkent: Hilol-Nashr, 2015. – 544 b.
5. Tulepov A. Islom va aqidaparast oqimlar. To'ldirilgan nashr. Mas'ul muharrir Shayx Abdulaziz Mansur. – Toshkent: Sharq, 2014. – 536 b.
6. Oqilov S. Kalom ilmi. – Toshkent: TIU nashriyot-matbaa birlashmasi, 2011. – 160 b.
7. Muhammad Anvar Badaxshoniy. Aqidatut-tahoviya sharhining talxiysi. – Toshkent: 2015. – 448 b.
8. Aminov H., Primov S. Hanafiy fihi tarixi, manbalari va istilohlari. – Toshkent: TIU nashriyot-matbaa birlashmasi, 2011. – 160 b.

8-MAVZU. MARKAZIY OSIYO TARIXIDA XANAFIYA MAZHABINING O'RNI

REJA:

1. Fiqhiy mazhablarning paydo bo'lishi.
2. Imom Abu Hanifa va hanafiylik mazhabi.
3. Mazhabsizlik va uning oqibatlari.

Tayanch tushunchalar: Shariat, Shofeiylilik, Qozi, Abu Hanifa, Molikiylik, Hanbaliylik, Firqalar, Fiqh ilmi, Fatvo, Salafiyalar, Imom va boshqalar.

Hijriy ikkinchi asrga kelib musulmonlar orasida shariatning turli masalalarni mustaqil yechib bera oladigan olimlar paydo bo'la boshladi. Ular turli masalalarni hal qilishda Qur'on oyatlari va hadislarni sharh qilib, shu bilan birga sahobalarning qilgan ishlarini o'rganib, o'shalar asosida hukmlar chiqarib berdilar. Olimlarning atrofida shogirdlari ko'payib, ularning qarashlarini yozib, ommalashtirdilar. Buning natijasida mazhablar paydo bo'ldi. Shu bilan birga ba'zi olimlarning qarashlari kengaymagani sababli ularning qarashlari mazhab darajasiga chiqa olmadi.

Shariat so'zi arab tilida ikki ma'noda qo'llaniladi: "suvga olib boradigan yo'l va "to'g'ri yo'l". Islom huquqida Qur'on va sunnatda kelgan ilohiy ko'rsatmalar (hukmlar)ning majmuidir. Boshqacha qilib aytganda Islom dinining amaliy qismi. Huquqshunoslar esa, Islom qonunchilik majmuini nazarda tutadilar. "Fiqh esa, lug'atda chuqur tushunish, "idrok etish", "bilish" ma'nolarini bildiradi. Istilohiy ma'nosi esa, fiqh – shariat hukmlarini o'rganish, shariat qoidalarini barcha qismlari bilan anglash hamda qaysi maqsadda ishlab chiqarilganini tushunish va o'zlashtirilgan ushbu ilmni amalga tadbiq etishdir. Fiqhning manbasi: Qur'on, sunnat, ijmo va qiyos. Fiqh bilan chuqur shug'ullangan olimlar faqihlar (fiqh olimi, huquqshunos) deb nomlandi. Bular orasida eng ko'zga ko'ringan va fiqhiy mazhabi hozirgacha yetib kelgan mujtahid olimlar quyidagilardir: Imom Abu Hanifa No'mon ibn Sobit Kufiy, imom Molik ibn Anas Madiniy, imom Muhammad ibn Idris Shofeiyy va imom Ahmad ibn Hanbal Shayboniy. Mazkur mazhablar aqida nuqtayi nazardan bir xil, faqat fiqhiy jihatdan bir-biridan farq qiladi. Shuningdek, bular bir-birini inkor qilmaydi,

IMOM ABU HANIFANING FAQIH SIFATIDA SHAKLLANISHIDA KUFA FIQHIY MAKATABINING O'RNI

Abu Hanifa rahimahulloh alayhidan ilmi kimdan o'rganiladi haqida so'raganda "Umarning izdoshlari orqali Umardan, Alining izdoshlari orqali Al dan, Abdullohning izdoshlari orqali Abdulloh ibn Masuddan oldim. Ibn Abbas davrida yer yuzida undan kora olimroq kishi yoq edi" deb javob berganlar

balqi qo'llab-quvvatlaydi. Mazhablarning maqsadi diniy manbalardagi matnlarni keng xalq ommasiga oson tushuntirish bo'lgan va bu bilan oddiy xalq o'z masalalarini tezda xal qilganlar.

"Mazhab" arabcha so'z bo'lib, "yo'nalish", "yo'l", "diniy ta'limot" ma'nolarini bildiradi. Islom shariati va aqidasiining muayyan bir tizimga solingan holatdagi ko'rinishi mazhab deyiladi. Bundan ko'rinib turganidek, mazhablar ikki qism – fiqhiy va aqidaviyga bo'linadi. Fiqhiy mazhablar to'rtta: hanafiy, molikiy, shofeiyy va hanbaliy. Aqidaviy mazhablar: moturidiy va ash'ariylardir.

Molikiy mazhabiga Madinalik olim imom Molik ibn Anas Abu Abdullloh (713-795) asos solgan. U "Madina imomi" unvoniga sazovor bo'lgan. Imom Molik Madina olimlari qarashlari asosida o'z mazhabini yaratgan. Shuning uchun ushbu imom Madina faqihlaridan fiqhni o'rganib, ahli hadis qo'llaydigan uslubni qabul qilgan va ushbu qoida asosida o'z shogirdlarini tarbiyalagan. Imom Molik Qur'on, sunna va ijmo'ga tayanib hukm chiqargan. Shu bilan birga madinalik olimlarning ittifoqini ham hukm chiqarishda juda katta e'tiborga olgan. Chunki Muhammad (s.a.s.) shu shaharda yashagan va bu shahar aholisi payg'ambar va sahobalar ko'rsatmalari va qilgan ishlarini mukammal o'zlashtirganlarini e'tiborga olgan. Olim "al-Muvatto" nomli hadis ilmiga oid to'pam muallifi hisoblanadi va mazkur asar molikiy mazhabining asosiy manbasi sifatida o'z ifodasini topgan. Muhaddis

buning uchun 40 yil umrini sarflagan. Hozirgi vaqtda ham bu mazhab qoidalarining Marokash, Tunis, Jazoir va Liviya nikoh-oila va mulkka oid huquqiga sezilarli ta'siri bor. Muhammad ibn Idris Shofei'y (767-820) ham alohida mazhabga asos solgan. Bu olim imom Molik va imom Abu Hanifaning katta shogirdi imom Muhammaddan dars olgan. Shu nuqtayi nazardan ushbu mazhab huquq tizimi xanafiylar va molikiylarning diniy-huquqiy ta'limotini asosida ishlab chiqilgan, deb aytish mumkin. Shunday bo'lsada, ko'proq molikiylarga yaqin turadi. Olim ijmo bo'yicha ummat ijmosiga e'tibor qaratgan bo'lsa, shu mazhabning keyingi ulamolari olimlar ijmosini ham qabul qilishga majbur bo'ldilar.

Shofei'ylik ham boshqa mazhablar kabi Qur'on, sunna ijmo va qiyosga tayanadi. Imom Shofei'yning "al-Umm" va "ar-Risola" kitoblari ushbu mazhab usuliga asos bo'ldi. Hanbaliy mazhabi asoschisi Ahmad ibn Hanbal (780-855) hisoblanadi. Olim yashagan Bag'dod shahrida ilmu fan rivoj topishi bilan birga turli e'tiqodiy qarashlar markazi ham bo'lgan. Hanbaliy mazhabida Qur'on, sunnat, ijmo va sahobalarning gaplari asosiy o'rin egallaydi. Qat'iy zarurat sezmag holatlardan tashqari qiyosdan foydalanmaydi. Barcha hadislarini va rivoyatni (sahobalar so'zini) qiyosdan ustun qo'ygan.

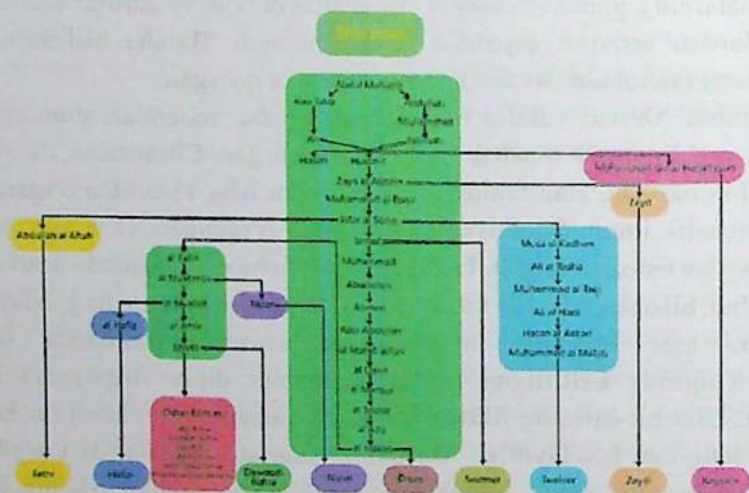
Imom Ahmad xulafoi roshidin, sahobalar, tobeinlar, shuningdek, o'zidan oldingi uch mazhab fiqhni o'zlashtirgan. Chunonchi, ilk marta fiqhni imom Abu Hanifaning shogirdi imom Abu Yusufdan o'rgangan. Keyinchalik imom Shofei'ydin ham fiqhni o'rgangan. O'zi esa, imom Buxoriyga ustozlik qilgan. Hadis ilmi bo'yicha «al-Musnad» asari juda mashhur hisoblanadi. Bu kitobda qiriq ming atrofida hadis jamlangan bo'lib, asar hanbaliy mazhabining asosiy qarashlarini ifoda etadi. Yuqorida keltirilgan fiqhiy mazhablar diniy firqalardan farq qiladi. Ular bir-birining fikriga qarshi chiqmaydi va o'zlarini boshqasi bilan teng deb hisolaydilar. Mazhablar shariat masalalarida yengilroq yoki qattiqroq hukm chiqarishi bilan farq qiladi. Shuningdek, mazhablar o'zi tarqalgan mintaqalarning sharoitidan ham kelib chiqqan holda fatvolar berganlar. Jumladan, shofei'y mazhabida tahoratdan so'ng yuzni artmaslik afzal hisoblansa, hanafiy mazhabida yuzni artish afzaldir. Hanafiy mazhabi sovuq o'lkalarda ham tarqalganini e'tiborga olinsa, shofei'y mazhabi asosan issiq o'lkalarda yoyilgan.

Mazhablar turlicha bo'lsada, ular asoschilari-mujtahidlarning barchasi bir-biriga ustoz-shogird tizimidadir. Ular bir-birlarining

mazhabini tan oladilar. To'rtta mazhab ham hijriy ikkinchi asrning o'zida shakllanib ulgurgan. Ammo ushbu mazhablarning faqat bittasini ushlash lozim. Bir masalada bu mazhabni, boshqasida ikkinchisiga amal qilish mumkin hisolanmaydi.

Hanafiylik mazhabi asoschisi Abu Hanifa Nu'mon ibn Sobit (699-767) bo'lib, «Imomi A'zam», ya'ni eng buyuk imom laqabi bilan mashhur bo'lgan. Mazkur mujtahid olim Kufa shahrida tug'ilib shu yerda vafot etgan. Bu zot sunniy mazhablar asoschilari orasida yoshi eng kattasi hisoblanadi. Rivoyatlarga ko'ra bobosi Sobitni hazrat Ali oldilariga olib kelib, uning haqqiga duo qilishlarini so'raydi. Hazrat Ali Sobitni o'zi va zurriyotiga barakot so'rab duo qiladilar. Sobitning zurriyotidan imom Abu Hanifa mashhur bo'lib ketdi. Imomning otasi Kufada ipak va jun mato tijorati bilan shug'ullangan va imom Abu Hanifa ham keyinchalik shu ishni davom ettirgan. Imom A'zam yoshligidan Qur'onni yodlaydi. Ma'lum vaqt savdo ishlari bilan shug'ullanib yurgan. Shu orada Kufa va uning atrofida e'tiqodiy bahs va munozaralarda faol ishtirok etib borgan.

Abu Hanifa Ummaviylar va Abbosiylarning siyosiy kurashlari, hokimiyat bir suloladan boshqasiga o'tgan davrda yashagan bo'lsa ham qo'liga qurol olib ikki tomonning siyosatiga aralashmadi, balki o'z ilmini oshirish va tarqatishga harakat qildi. Bu davrda aqidaviy oqimlar orasida ham kurashlar ancha qizigan. Olim bu kurashlarni kuzatib borgani tabiiy. Manbalarda imom Abu Hanifaning sahobalarni ko'rgani

aytiladi, shuning uchun u tobeinlardan hisoblanadi. U Hammod ibn Abu Sulaymon, Ibrohim Naxaiy, Sha'biy kabi va boshqa olimlardan sahobalar Ali va Abdulloh ibn Mas'ud, Abdulloh ibn Abboslarning fiqhini o'zlashtirdi. Ayniqsa, Hammod uning eng asosiy ustози hisolangan. Unga 22 yoshida shogird tushib, u kishidan o'n sakkiz yil davomida fiqh ilmini o'rganadi. Bu haqda o'zi quyidagilarni aytgan: "Men ilm va fiqhning konida edim. Uning ahli ila majlis qurdim. Ularning faqihlaridan birini lozim tutdim". Uzoq yillar dars olishi va ustози vafotidan so'ng uning o'rnida dars berishni boshlagan. Ustози o'rniga dars berishi natijasida, Hammod qoldirgan maktab keyinchalik mazhabga aylandi.

Shuningdek, ko'p yurtlarga safar qilgan va o'sha yerlik olimlar bilan ham ilmiy bahs va munozaralarga kirgan. Abu Hanifa viqor va salobat egasi bo'lgan. Ko'p fikr yuritib, kam so'zlar edi. Taqvoli, parxezkor, zohid, bekorchi va foydasiz so'zlarni gapirmas, gapirganda qisqa va lo'nda so'zlardi. Biror kishi masala so'rab kelsa, xozirjavoblik bilan ishni xal qilardi. Imom Abu Hanifa Qur'on, sunnat, sahobalarning so'zlari, qiyos, istehson, ijmo, urf kabi fiqhiy manba va uslublariga ko'ra hukm chiqargan. Fiqhda shunday maqomga yetganki, har bir oyat va hadisdan kerakli fiqhiy xulosalar chiqara olgan. Abu Hanifa hadisni, sahobalar so'zini, puxta o'zlashtirgan. Hadislarning sahih va zaifini ajratib, ayniqsa, hadislardan chiqariladigan hukmlarning to'g'ri bo'lishiga katta e'tibor qaratgan. Rivoyatlarning birida ustози Sha'biy bir masalada murojaat qiladi. Abu Hanifa unga javob beradi. Shunda ustози buni (javobni va unga hujjatni) qayerdan olding deb so'raganda, Abu Hanifa o'zingiz rivoyat qilgan hadisdan oldim deb hadisni aytadi. Javobdan so'ng Sha'biy: "Sizlar tabib sizlar, ey, faqihlar jamoasi, biz (muhaddislar) dorishunosmiz", deydi.

Manbalarda aytilishicha, Abu Hanifa sakson uch mingdan ortiq masalaga javob bergan. Hadislarni yaxshi bilmaydigan kishi bunday ko'p masalaga javob berishi mumkin emas. Abu Hanifa hadis rivoyatiga ko'p to'xtalmagan. Buning sabablaridan birini o'sha davr olimlari hadislarni yaxshi bilganlaridir. Shuning uchun ular ilm majlislarida hadislardan chiqadigan masalalarga javob topishni, ya'ni istinbot bilan shug'ullanishni asosiy maqsad qilib olganlar. Hadisning fiqhini, uni tushunishni, nosix va mansuxini, om va xosini, mutlaq va muqayyadini bilishga intilganlar, uning sahihligiga emas. Abu Hanifa to'rt mingdan ortiq ustozdan dars olgan. Chunki u Basraga 10 marta,

Makka va Madinaga esa o'nlab marta borgan. U joylardagi ko'pgina olimlarning suhbatida bo'lgan.

Abu Hanifa qiyos va istehsonni (chiqarilgan xulсалardan musulmonlar uchun foydaliroq tomonini olish tamoyili) ko'p qo'llagan. Hatto zaif hadisni qiyosdan oldin qo'ygan. Bu borada imom Abu Hanifa shunday degan: "Rasululloh (s.a.v.) dan kelgan har narsa bosh ustiga, sahobalardan kelganini esa orasidan yaxshirog'ini tanlab olamiz, ammo tobeiy-lardan kelgan bo'lsa, biz ham ulardek kishilarmiz". Bu bilan o'z mazhabining usulini ko'rsatgan. Hanafiylik mazhab-i asoschisi Abu Hanifa alohida muayyan mavzuga oid kitob yozmagan. Balki u rivoyat qilgan hadislarni, aytgan fatvolarini keyinchalik olimlar kitob holatiga keltirganlar. Jumladan, "al-Fiqh al-akbar", "al-Olim va-l-mutaallim", "al-Vasiyya" va "al-Musnad" va boshqalar.

Olim dunyo ishlari va mansabga qiziqmagan. Xalifa unga bosh qozilik (qozi al-quzot) mansabiga taklif qilganda rad etgan. Shunday bo'lsada, eng katta shogirdi imom Abu Yusuf "Qozi al-quzzot" lavozimida faoliyat yuritib, hanafiylik mazhabining yanada keng yoyilishiga xizmat qilgan. Imom Muhammad esa, hanafiy mazhabining nazariy asoslarini ishlab chiqib, o'z asarlarida ularni keltirib o'tgan. Ushbu mazhab sunniy musulmonlar orasida eng keng tarqalgani hisoblanadi, ya'ni 47% sunniy musulmon shu mazhabga amal qiladi. Tarixda uning juda ko'p davlatlardagi asosiy mazhab sifatida e'tirof etilishi jamiyat ijtimoiy hayotining barcha jabhalarida qo'llanishi, milliy urf-odat-larga bag'rikengligi, turli mintaqalardagi shart-sharoit-larga mos kelishi hamda boshqa omillar sababli uning ko'p musulmon xalqlari tomonidan qabul qilinishiga sabab bo'lgan. Uning keng miqyosda tarqalganiga sabablardan biri barcha mintaqalarda yashayotgan musulmon-larga chiqarilgan hukmlari oson amal qilishiga imkon bergan.

Bugungi kunda turli guruhlar tarafidan mazhablarni inkor qilish holatlari uchrab turibdi. Ular mazhab-sizlik g'oyasini ilgari surib, asosiy maqsadlari asrlar davomida amal qilinib kelinayotgan fiqhiy mazhablarni inkor qilish hisoblanadi. Mazhab-sizlik g'oyasi deyarli 12 asrdan ortiq vaqt mobaynida yashagan minglab ulamolarning butun umrlarini sarflab olgan ilmlari va qoldirgan meroslarini, yozgan asarlarini bekorga chiqaradi. Shu bilan birga asrlar davomida amal qilinib kelinayotgan an'analar noto'g'ri, ularga amal qilgan musulmonlar esa adashgan ekan degan xulosaga olib keladi. Bundan

tashqari musulmonlar birligini xavf ostiga oladi. Mazhablar ham musulmonlarning birligi.

Mazhabsizlik g'oyasini soxta salafiylar ilgari surmoqda. Ularning fikricha, fiqhiy mazhablar tomonidan ishlab chiqilgan qoidalarini to'g'ri tushunish usuli sifatida tan olinmaydi, balki shariat ahkomlarini to'g'ridan to'g'ri amalga tadbiq etish lozim deb hisolanadi. Boshqacha qilib aytganda, mazhabsizlarning da'vosi bo'yicha har bir kishi, o'zi Qur'ondan yoki hadisdan hukm olishi mumkin. Chunki, mujtahidlarning xulosasi boshqalar uchun asos bo'la olmaydi, har bir odam o'zi fatvo berishi mumkin. Ularning g'oyasiga amal qilinadigan bo'lsa, barcha Qur'on va hadisdan hukm olishga o'tsa, jamiyatdagi boshqa sohalar izdan chiqib ketadi. Chunonchi tibbiyot, arxitektura va hokazo soha egalari ham o'zlari mustaqil tarzda Qur'on yoki hadislarini o'rganib o'z masalalarini xal etishlari lozim bo'lib qolar edi.

Mazhabsizlarning aytayotgan da'volaridan yana biri faqat sahih hadisga amal qilish lozim, chunki mujtahidlar har xil fatvo chiqarganlar, shuning uchun bu bo'linish hisoblanadi deyдилar. Aslida mazhablardagi bir masalaga turlicha qarash mujtahidning o'sha masalani qanday tushunishiga bog'liq. Arab tili boy til bo'lgani sababli, bir olim Qur'ondagi so'zning bir ma'nosini qabul qilgan bo'lsa, ikkinchi mujtahid boshqa ma'nosini olgan. Hukm ham shunga yarasha bo'lgan. Hadislardan hukm olish ham shunga yarasha bo'lgan. Bir mujtahid bir hadisni olgan va unga qarshi bo'lgan hadisni esa, hukmi o'chgan deb bilan, boshqa mujtahid esa, o'sha hadisni hukmi o'chmagan deb qabul qilgan. Bulardan tashqari payg'ambar tomonidan sahobalarga ham o'z o'rniga qarab turlicha maslahatlar berilgan. Sahobalar esa, turli joylarga tarqalib, borgan joylarida o'zlari bilgan ilm bilan boshqalarni tanishtirganlar. Shu va boshqa sabablar bilan mazhablar orasida bir masalaga turlicha fatvolar berish kelib chiqqan. Shunday bo'lsada mazhablar bir birlarining hukmlarini xato deb hisoblamaydilar va o'sha boshqa hukmni hurmat qiladilar.

Soxta salafiylar tarafidan ilgari surilayotgan mazhabsizlik g'oyasi, mujtahidga emas, balki Payg'ambarga ergashish lozim deb hisoblaydilar. Chunki, salafi-solihlar payg'ambarga ergashgan, ular davrida mazhablar bo'lmagan, degan da'voni amalga oshiradilar. Shu o'rinda fatvo va muftiy haqida to'xtalib o'tish o'rinli. Fatvo deb lug'atda "mushkul ishga javob qidirish", "savolga javob berish", "shariat masalalari yuzasidan fatvo chiqarmoq", "maslahat bermoq",

“muftiyning xulosasi” degan ma’nolarni bildiradi. Istilohda esa, “dalilga asoslanib, shar’iy hukmni so’rovchiga bayon qilib berish”ga fatvo deyiladi. Hanfiy mazhabi olimlaridan Taqiy Usmoniy fatvoni “Diniy masalalarga javob berishdir”, degan. “Muftiy” deb shariat hukmlari borasida fatvo beradigan odamga aytiladi. Faqih Qarofiy shunday degan: «Muftiylar Alloh taoloning tarjimonlaridir. Chunki, ular nass (Qur’on va hadis)ga tayangan holda hukm chiqaradilar». Imom Shotibiy esa: “Muftiylar ummat uchun Rasululloh (alayhis-salom) maqomlarida bo’ladilar. Bunga dalil qilib: “Olimlar payg’ambarlarning merosxo’rlaridir. Payg’ambarlar dinor yoki dirham emas, balki ilmni meros qilib qoldirganlar” (imom Termiziy rivoyati), hadisini keltiradilar” deb sharhlagan. Odamlar shariat bilimlarini bilish darajasiga ko’ra: xos va ommaga bo’linadi. Xos kishilar muayyan soha bilan shug’ullanib, uni mukammal o’rgangan mutaxassislar hisolanadi. Omma esa, o’zlarining kasblari bilan mashg’ul bo’lib, kerakli vaqtda mutaxassisga murojaat qilib, o’z masalasini xal qilgan. Shar’iy hukmlar masalasida ham xos kishilar – mujtahid-faqihlar shug’ullanib, ommaga uning masalalarini yetkazib, tushuntirganlar. Omma esa unga amal qilgan. Shar’iy nuqtayi nazardan odamlar: mujtahid va muqallidga bo’linadi.

Mujtahid deb manbalarda, ijtihod qilish (muayyan ilmiy salohiyatga ega faqih olimning shariatning mufassal dalillaridan shar’iy hukmlarni chiqarib olish, ya’ni istinbot qilish jarayoni) faoliyati bilan shug’ullanadigan kishiga aytilgan. Mujtahid olimlar shariatning mustaqil manbasi emas. Balki, mujtahid shariat qonunlarini sharhlovchisi va uning manbalarini tushuntiruvchisi deb tan olinadi. Omma esa, ijtihod qila olmaydigan, boshqacha qilib aytganda, mustaqil tarzda shariat manbalarini tushunmaydi va ulardan qanday hukm olinishini bilmaydigan kishi. Ular mujtahidga taqlid qiladi va u muqallid-taqlid qiluvchi deyiladi. Taqlid qiluvchi mujtahidning hukmiga amal qiladi. Musulmonlarning asosiy qismi shu guruh - taqlid qiluvchilar guruhidan iborat.

Shu kungacha yashagan musulmon olimlarining faoliyati natijasida mazhablar jamiyatda o’z o’rniga ega bo’lgan. Mazhabsizlik va shunga o’xshash fikrlarni faqat Islom dushmanlari musulmonlar orasida tarqatishga harakat qilmoqda. Tarixda bunday holat kuzatilmaganini musulmon olimlari ta’kidlamogda.

Olimlardan Shoh Valiulloh Dehlaviy to’rt mazhabdan biriga taqlid qilish haqida: «Bilginki, ushbu to’rt mazhabning birini ushlashda (taqlid qilishda) ummat uchun katta foyda va afzallik bor. Ulardan yuz o’girishda katta fasod bor», degan. Musulmonlar Payg’ambar (a.s.)ga

ergashadi, muftahidlarga taqlid qiladi. "Ahli sunna val-jamoa" olimlari to'rt mazhabdan biriga taqlid qilish shart ekani borasida ixtilofga bormaganlar.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Islomdagi fiqhiy mazhablar musulmonlarning birligini saqlashga va xalqning diniy ishlarni amalga oshirishidagi qiyinchiliklarini oldini olishga xizmat qilgan. Biroq mazhablarni inkor qilish g'oyalari musulmonlar oldiga turli shubhalarni solib, sof Islom g'oyalarini inkor qilib, jamiyatda ixtilofli vaziyatni keltirib chiqarishga harakat qilmoqda.

Mavzu yuzasidan savollar

1. Mazhablarning yuzaga kelishida qanday omillar muhim rol oynagan?
2. Xanafiyluk mazhabi tarix togrisida nimalarni bilasiz?
3. Shialikda qanday mazhablar mavjud?
4. Markaziy Osiyo xalqlari hayotida mazhablarning roli qanaqa?

Mavzu yuzasidan testlar

1. Qur'on suralari qanday qismlarga bo'linadi?

- A. Katta va kichik
- B. Makka va Madina suralari
- C. Dastlabki va yangi
- D. Qadimiy va yangi
- E. Qonuniy va noqonuniy

2. Islom diniy marosimlarni olib boruvchi shaxs qanday ataladi?

- A. Xalifa
- B. Mulla
- C. Xanif
- D. Murshid
- E. Xo'ja

3. So'fiylarning eng asosiy maqsadi nima?

- A. Mistisizm
- B. Xudo bilan qo'shilish
- C. Asketizm (zoxidlik)
- D. Faqirlik
- E. Diniy odamlardan voz kechish

4. Islomni modernizasiya (isloh) qilishining mohiyati nima?

- A. Musulmon illohiyotining yo'nalishi
- B. Musulmonlar mafkurasi va diniy amaliyotni u yoki bu davr, mamlakat sharoitlariga moslashtirish
- C. Qur'on tafsiri.
- D. Islom marosimchiligining asosini tashkil qiluvchi kollektiv yoki individual an'anaviy hatti-harakatlar majmuasi
- E. Islomni o'zgarmas holda, ya'ni ijtimoiy, ilmiy-texnikaviy va madaniy taraqqiyotni inkor etuvchi feodal mafkurasi sifatida saqlashga intilish

5. Hadis ilmida buyuk obro'ga erishgan vatandoshlarimizni ko'rsating?

- A. Imom Buxoriy, at- Termiziy
- B. Imom Sharif, Imom Koshifiy
- C. Imom Husayn, Imom Hasan
- D. Imom Motrudiy, Imom Ahmadiy

6. Yer yuzida Oллоh yuborgan payg'ambarlar soni nechta?

- A. 124 ming
- B. 230 ming
- C. 250 ming
- D. 260 ming

7. "Dil ba yor, dast ba kor" – "Ko'ngil Oллоhda, qo'l ishda bo'lsin" shiorining muallifi ...

- A. Bahouddin Naqshband
- B. Sulaymon Boqirg'oniy
- C. Xoja Ahror Valiy
- D. Abu Homid G'azzoliy

ADABIYOTLAR:

1. Kamilov D. Dinshunoslik. O'quv qo'llanma. – Toshkent, Lesson Press, 2021. –128 b.
2. Muratov D., Alimova M., Karimov J. Dinshunoslik, darslik. – Toshkent, Navro'z nashriyoti, 2019. – 264 b.
3. RaximdjanoV D., Ernazarov O. Dinshunoslikka kirish. O'quv qo'llanma. – Toshkent, O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2018. – 304 b.

9-MAVZU. O'ZBEKISTONDA FAOLIYAT YURITUVCHI DINIY TASHKILOTLAR

REJA:

1. Sog'lom e'tiqod va diniy bag'rikenglik
2. Vijdon erkinligi – diniy e'tiqod erkinligi
3. "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida"gi Qonun, uning mazmuni va mohiyati
4. Mustaqillik va din. O'zbekistonda diniy tashkilotlar va dinlararo bag'rikenglik

Tayanch tushunchalar: diniy tashkilot, vijdon erkinligi, konfessiya, Din, jahon dinlari, milliy dinlar, va boshqalar.

Inson dunyoqarashining asosiy komponenti sifatida e'tiqod bilish, baholash, boshqarish kabi funksiyalarni bajaradi. Uning bilish funksiyasi asosida olamdagi turli hodisalar, voqealar, jarayonlar sodir bo'lishiga doir bilimlar yotsa, baholash funksiyasi o'zlashtirib olingan bilimlarga tayanib, sodir bo'layotgan o'zgarishlar ma'nosi va mohiyatini tushunib olish bilan bog'liq bo'ladi. Boshqarish funksiyasi esa, insonni o'z xulq-atvori, hatti-harakatiga ko'rsatayotgan ta'siri, uni aniq maqsad tomon yo'naltira olish qobiliyati, malakasi bilan aloqador bo'ladi. E'tiqod inson dunyoqarashining eng barqaror elementidir. Insonning hayotiy pozitsiyasi, turmush tarzining mazmuni xuddi shu komponentning mustahkamligiga, barqarorligiga bog'liq. Chin obektiv bilimga, turmush sinovlaridan o'tgan ilmiy g'oyaga, naz-yaga asoslanmagan e'tiqod g'ayriilmiy yoki nosog'lom e'tiqoddur. G'ayriilmiy qarashlarga tayanish ko'pincha kishilarni o'zi yoki yaqinlari manfaatiga zid ishlarga qo'l urishiga ham olib kelishi mumkin. Shu nuqtai-nazardan, g'ayriilmiylik bilan nosog'lom e'tiqod orasida aloqadorlik bor. Inson madaniyatining muhim elementi bo'lmish sog'lom e'tiqodning ahamiyati katta. Ko'plab odamlarning o'z mehnati yo'naltirilgan sohani sevishi, unga qadriyat sifatida qarashi sir emas. Shu ma'noda shaxsiy, ilmiy, diniy, siyosiy, iqtisodiy kabi e'tiqod turlari ham bor.

E'tiqod inson bilan birga tug'ilmaydi, balki uning jamiyatda voyaga yetishi jarayonida shakllanadi. E'tiqod kishi xulqini izchil, mantiqli, maqsadga intiluvchan bo'lishini ta'minlaydi, insonni bunyodkor, fidoyi bo'lishga undaydi. Sog'lom e'tiqodning

shakllanishida demokratik davlat, fuqarolik jamiyatida vijdon erkinligi masalasi alohida ahamiyat kasb etadi. Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar masalasi ijtimoiy hayotda har doim muhim va murakkab masala bo'lib kelgan. Binobarin, uning zahirida shaxsning huquqi, demokratiya, adolatparvarlik va insonparvarlik kabi katta ijtimoiy, siyosiy, huquqiy va axloqiy tushunchalar yotadi. Vijdon erkinligi kishilarning ruhiy olamiga, uning sog'lom va barkamolligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu bois bu masalaning ijtimoiy hayotdagi o'rni va bajaradigan vazifalari g'oyat muhim. Birlashgan Millatlar Tashkilotining ustavidan tortib barcha xalqaro hujjat va shartnomalarda, hamma mamlakatlarning konstitutsiya va qonunlarida vijdon erkinligi o'z ifodasini topgan.

Turli dunyoqarash, e'tiqodda bo'lgan kishilar o'rtasidagi, davlat bilan din, diniy tashkilotlar bilan davlat o'rtasidagi munosabatlarning amalda huquqiy ta'minlanishiga e'tibor qaratish zarur. Zero, odamlar doim turli dunyoqarash va e'tiqod bilan yashaganlar va yashaydilar. Har kimning o'z ichki dunyosi, o'z e'tiqodi bo'ladi.

Vijdon erkinligi ko'p qirrali tushuncha bo'lib, u quyidagilarni bildiradi; Har kimning o'z e'tiqodiga ko'ra, mazkur jamiyatdagi mavjud ijtimoiy me'yorlarni buzmaganda holda vijdoni buyurganicha yashash, ishlash imkoniyati. Bunda dinga munosabat masalaning bir tomoni hisoblanadi. Siyosiy jihatdan esa unga demokratiya ko'rinishlaridan biri sifatida qaraladi. Yuridik nuqtayi nazardan vijdon erkinligi insonning asosiy shaxsiy xuquqlari sirasiga kiradi va demokratik erkinliklardan biri hisoblanadi. Ko'rinadiki vijdon erkinligi zahirida shaxsning huquqi, demokratiya, adolatparvarlik va insonparvarlik kabi katta ijtimoiy-siyosiy, huquqiy va axloqiy tushunchalar yotadi. Hozirgi vaqtda vijdon erkinligi demokratiyaning ajralmas tarkibiy qismiga aylangan. Biz bu o'rinda vijdon erkinligini fuqarolarning din erkinligi nuqtayi nazaridan izohlashni maqsad qilib qo'yganmiz. Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar masalasi barcha davlatlarning ijtimoiy hayotida muhim va shu bilan birga murakkab masalalaridan biri bo'lib kelgan.

Bu masalada xalqaro me'yorlarga kelsak, BMTning Ustavidan tortib, barcha xalqaro hujjat va shartnomalarda, dunyoviy davlatlarning Konstitutsiya va qonunlarida vijdon erkinligi masalasi o'z ifodasini topgan. 1948-yil 10-dekabrda qabul qilingan «Inson huquqlari umumiy deklaratsiyasi»ga muvofiq har bir inson erkin fikrlash, vijdon va din

erkinligi xuquqiga ega. Bu huquq o'z dini va e'tiqodini o'zgartirish erkinligini, diniy ibodatlarni bajarishda va diniy marosimlarda yakka tartibda va odamlar bilan birgalikda qatnashish erkinligini o'z ichiga oladi. Din va vijdon erkinligi to'g'risida xalqaro hujjatlardagi yana bir muhim masala, turli dunyoqarash va e'tiqodda bo'lgan kishilar o'rtasidagi, davlat, din, diniy tashkilotlar bilan davlat o'rtasidagi munosabatlarning amalda xuquqiy ta'minlanishini ham nazarda tutadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi tegishli moddalarida aks etgan Vijdon erkinligi, shuningdek, «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida» qabul qilingan qonun xalqaro hujjatlardagi talablarga mos holda tuzilganidir. Din erkinligi nuqtayi nazaridan vijdon erkinligi - bu fuqarolarning u yoki bu dinga e'tiqod qilish yoxud hech qanday dinga e'tiqod qilmaslik xuquqidir. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 35-moddasida qayd etilganidek, «Hamma uchun vijdon erkinligi kafolatlanadi. Har bir inson xohlagan dinga e'tiqod qilish yoki heya qaysi dinga e'tiqod qilmaslik xuquqiga ega. Diniy qarashlarni majburan singdirishga yo'l qo'yilmaydi». Mazkur qonuniy kafolatga muvofiq, biron bir kishi boshqa odamlarga sen u dinga, sen bu dinga e'tiqod qilasan. Sening biror dinga e'tiqod qilishga haqqing yo'q, Sen bedinsan deb ayta olmaydi. Ayni paytda u yoki bu aqidaga bo'ysunishga majbur eta olmaydi. Hech kim dindor kishini "Diniy e'tiqodingizdan qayting" deb majbur ham qilolmaydi. Bunday xolatlarga qonun yo'l bermaydi. Dindor yoki daxriy bo'lish, o'zi hoxlagan dinga ishonish yoki hech qaysi dinga ishonmaslik har kimning shaxsiy ishi. Bu xuquq O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasining 35-moddasida qonun bilan mustahkamlangan.

Vijdon erkinligining kafolatlari ko'p qirralidir. Bu - avvalo dinlarning va diniy tashkilotlarning davlatdan ajratilganligi; barcha fuqarolar uchun ularning dinga e'tiqod qilish yoki qilmasligidan qat'i nazar maorif va madaniyat maskanlari eshiklarining ochiqligi; maktabning dindan va diniy tashkilotlardan ajratilganligi; dindorlarning diniy ehtiyojlarini qondirish uchun zarur bo'lgan sharoitlarning yaratib berilganligi va boshqalardan iborat.

Shu o'rinda diniy tashkilot nima, uning maqomlari qandayligini bilib olish ham foydadan holi emas. Diniy tashkilot - diniy ehtiyojlarni birgalikda qondirish yoki qondirishga ko'maklashish maqsadida tuziladigan va diniy marosimlarni ado etish asosida ish ko'radigan ixtiyoriy, teng huquqli va o'z-o'zini boshqaruvchi uyushma. U ayni

vaqtda fuqarolarning vijdon erkinligini kafolatlovchi tuzilmalardan biri sanaladi. Diniy tashkilotlarning eng muhim belgisi ularning o'z-o'zini boshqarishidir, ya'ni ular ma'muriy jihatdan davlat idoralaridan ajratilgan. Diniy tashkilotlar o'z Nizomlariga asosan mustaqil ish olib boradilar.

Yangi taxrirdagi qonunga binoan diniy tashkilot O'zbekiston Respublikasining 18 yoshga to'lgan va respublika xududida doimiy yashayotgan 100 kishidan kam bo'lmagan fuqarolar tashabbusi bilan tuzilishi mumkin. Tuzilgan uyushma va tashkilotlar Respublika Adliya vazirligi tomonidan, joylarda tegishli viloyat, tuman, shahar, qishloq xududida bo'lgan adliya boshqarmalari tomonidan ro'yhatga olinadi.

Qonunga muvofiq, diniy tashkilotlar biron bir siyosiy partiyalar faoliyatida qatnashish, siyosiy partiyalarga moliyaviy yordam ko'rsatish huquqiga ega emas. Shuningdek diniy-siyosiy partiyalar tuzish taqiqlangan. Diniy tashkilotlar, dindorlar va boshqa fuqarolarning dindan davlatga, Konstitutsiyaga qarshi targ'ibot olib borishiga, dindan o'z siyosiy maqsadlarini amalga oshirish uchun niqob sifatida foydalanishga davlat yo'l qo'ymaydi. "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida" qonunda belgilangan tartiblarni buzganlar qonunga binoan javobgarlikka tortiladi.

Qonunning yana bir muhim moddasi "Maktabni dindan va diniy tashkilotlardan ajratish" deb ataladi. Buni qanday tushunmoq va izohlamoq kerak? Mamlakatimizda davlat bilim yurtlari dunyoviy bilimlar beruvchi bilim yurtlaridir. Umumiy ta'lim, kollejlari, akademik litseylar, oliy o'quv yurtlari o'quv rejalariga diniy bilim berish dars sifatida kiritilmaydi. Biroq, bu fuqarolar diniy ta'lim olish huquqiga ega emas, degan gap emas.

Mamlakatimizda diniy ta'lim qanday tarzda amalga oshiriladi. Buni ham bilib qo'yish muhimdir. Qonunning 3-moddasi 2-qismida ko'rsatilganidek «Voyaga etmagan bolalarni diniy tashkilotlarga jalb etish, shuningdek ularning ixtiyoriga, ota-onalari yoki ularning o'rnini bosadigan shaxslar ixtiyoriga zid tarzda dinga o'qitishga yo'l qo'yilmaydi». Mazkur qonunga zid ravishda voyaga etmagan bolalarni dinga o'qitish O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 145-moddasiga muvofiq – eng kam ish haqining ellik barobaridan etmish besh baravarigacha jarima yoki ikki yildan uch yilgacha axloq tuzatish ishlari yohud uch yilgacha ozodlikdan maxrum etish bilan jazolanadi. Qonunga binoan diniy ta'lim maxsus diniy o'quv yurtlarida

amalga oshiriladi. Diniy tashkilotlarning markaziy boshqaruv organlari ruhoniylar va o'zlariga zarur bo'lgan diniy xodimlar tayyorlash uchun diniy o'quv yurtlari tashkil etishga haqlidirlar.

Dindan saboq beruvchilar, murabbiylar tegishli puxta bilimga va uni o'qitish haqidagi maxsus ruxsatnomaga ega bo'lishlari shart. Qonunda xususiy tartibda, ya'ni uyda diniy ta'lim berish man etilgan. Hozirda O'zbekistonda 16 ta diniy o'quv yurtlari faoliyat ko'rsatmoqda. Bular Toshkentdagi Imom al-Buxoriy nomli Islom instituti, O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi, "Ko'kaldosh", Buxorodagi "Mir Arab" oliy va o'rta maxsus madrasalari; shuningdek, Toshkentdagi "Xadichai Kubro", Buxorodagi "Jo'ybori Kalon" ayol-qizlar islom o'rta maxsus bilim yurtlari; Namangandagi "Hidoya", Urganchdagi "Faxriddin ar-Roziy", Andijondagi "Said Muxyiddin Maxdum", Termizdagi "Imom Termiziy" islom o'rta maxsus bilim yurtlari va boshqalar. O'zbekistonda din davlatdan ajratilgani uchun diniy o'quv yurtlari davlat xalq ta'limi tizimiga kirmaydi. Imom al-Buxoriy nomidagi Toshkent Islom instituti oliy diniy o'quv yurti bo'lib 1970-yilda tashkil etilgan va 1971-yil oktyabridan faoliyatini boshlagan. O'zbekiston musulmonlari idorasi tasarrufida bo'lgan. U dinlar tarixi va nazariyasini chuqur egallagan, islom dini asoslarini o'zlashtirgan, arab tilida so'zlasha oladigan mutaxassislar, imom xatiblar tayyorlaydi. O'qish muddati 4 yil. Toshkent Islom instituti O'zbekiston musulmonlar idorasi tomonidan tasdiqlangan qoidalar asosida o'rta umum ta'lim hamda o'rta maxsus diniy ma'lumotga ega bo'lgan 35 yoshgacha yoshlarni qabul qiladi. Bu yerda 130 talaba tahsil oladi. Bu ta'lim maskani mustaqilligimizga qadar sobiq Ittifoqda yagona oliy islom o'quv yurti bo'lgan.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Toshkent Islom universiteti O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1999-yil 7-apreldagi Farmoniga binoan tashkil etilgan. 2018-yildan xalqaro islom akademiyasiga aylantirilgan. Farmonda ta'kidlashicha bunday nufuzli ilm o'chog'ini tashkil etishdan maqsad: "Xalqimizning muqaddas e'tiqodi – islom diniga oid boy ma'naviy-madaniy merosimizni asrab-avaylash, diyorimizdan etishib chiqqan buyuk allomalarning ilmiy g'oyalari va asarlarini chuqur va har tomonlama o'rganish, tahlil etish va zamonaviy ruhda rivojlantirish, shu sohada ilmiy-nazariy tadqiqotlar olib borish, zamon talablari darajasida malakali mutaxassis kadrlar tayyorlashni ta'minlash, ularga lozim

bo'lgan shart-sharoitlar yaratish hamda ajdodlarimizdan qolgan noyob manbalar asosidagi tadqiq etilgan ma'lumotlar bilan xalqimizning diniy savodxonligini oshirish..." ekanligi ta'kidlangan. Mazkur universitetda hozirgi kunda 500 dan ziyod talaba dinshunoslik, islomshunoslik, islom falsafasi, islom huquqi, Sharq va G'arb tillari, jahon dinlarini qiyosiy o'rganish va boshqa fanlarni chuqur o'rganmoqda. Universitet tarkibida tashkil etilgan Islomshunoslik ilmiy-tadqiqot markazida: Qur'on, tafsirlarni o'rganish, islom tarixi va falsafasi, shariat, manbashunoslik, qo'lyozmalarni o'rganish kabi bo'limlar samarali faoliyat ko'rsatmoqda.

Mamlakatimizda malakali diniy mutaxassislar tayyorlaydigan bilim yurtlaridan yana biri Buxorodagi Mir Arab madrasasi sanaladi. U 1530-1536-yillarda qurilgan. Sobiq Sho'rolar davrida uning faoliyati vaqtincha to'xtatilgan va 1945-yilda yana qayta tiklangan. O'quv yurtiga 15 yoshdan 35 yoshgacha bo'lgan o'rta va to'liqsiz o'rta ma'lumotli kishilar qabul qilinadi. Dunyoviy umumta'lim maktablarida va boshqa bilim yurtlarida dinlar tarixi, jumladan Islom dini tarixi – dinshunoslik sifatida o'rganiladi. O'zbekiston mustaqillikka erishgach, dinga va diniy tashkilotlarga munosabat tubdan o'zgaradi. Bu o'zgarishlarning mohiyatini va ahamiyatini teran anglab etmoq uchun sobiq Sho'ro davrida dinga va diniy qadriyatlarga nisbatan bo'lgan salbiy munosabatni bilish bizni o'ylash va fikr yuritishga, mustaqillikning qadrini anglashga yo'llaydi.

Sobiq Sho'ro davrida "Din xalq uchun afyundir", "Din ma'naviy og'uning bir turidir" degan g'oya asosida dinga ateistik yondoshuv shakllangan edi. Bu esa amalda fuqarolarning vijdon erkinligini kamsitish, diniy qadriyatlarga nisbatan ma'lum ma'noda salbiy munosabatning shakllanishiga olib kelgan edi. Kommunistik mafkuraning yalovbardorlari deyarli 70 yil mobaynida daxriylikka asoslangan jamiyatni qurishga harakat qildilar. Oqibatda halqimizning ma'naviy boyligi bo'lgan diniy ruhdagi kitoblar xalq ko'zidan yashirildi, ko'plari yo'qotildi. Din ravnaqi yo'lida zahmat chekkan Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Bahouddin Naqshband, Moturudiy, Zamaxshariy kabi o'nlab buyuk bobokolonlarimiz yaratgan islom madaniyati reaksion madaniyat deb qoralandi.

Diniy-ma'muriy obidalar, ulug' allomalar mangu uyquga ketgan maqbaralar qarovsiz, tashlandiq holga kelib qoldi. Bunga istagancha misol topiladi. Mustaqillik tufayli O'zbekiston fuqarolari uchun tom

ma'nodagi vijdon erkinligi ta'minlandi. Milliy va diniy qadriyatlarimiz qayta tiklandi va tiklanmoqda. Jumladan Ramazon va Qurbon xayitlari har yili ommaviy ravishda, emin-erkin bayram sifatida nishonlanib kelinmoqda. Diniy-ma'rifiy sohada Imom Buxoriy, Imom Motrudiy, Imom at-Termiziy, Baxouddin Naqshband, Burxoniddin Marg'inoniy kabi ulug' mutafakkirlarimizning yubileylari o'tkazildi. Mustaqillik tufayli respublikamiz fuqarolari Haj safariga borish, muqaddas qadamjohlarni ziyorat qilish imkoniga ega bo'ldilar. Agar o'tmishda sobiq Sho'ro bo'yicha har yili 25-30 kishi hajga borgan bo'lsa, 1991-yilda O'zbekistondan 1500 kishi, 2017-yilda 7200 kishi Haj ibodatini bajarish imkoniga ega bo'ldi.

Mamlakatimizda diniy tashkilotlar hech qanday tazyiqlarsiz, cheklashlarsiz, emin-erkin faoliyat ko'rsatishlari uchun barcha sharoitlar yaratilganini ta'kidlash lozim. Shu bilan birga, diniy tashkilotlarning soni o'sganini ham qayd etish zarur. Xususan, 1990-yilda respublikamizda 119 ta diniy tashkilot (89 ta islomiy va 30 ta noislomiy) mavjud bo'lgan bo'lsa, 1991-yilda 179 taga (146 islomiy va 33 noislomiy) yetdi, 2007-yilning yanvariga kelib esa, ularning soni 2227 tani (2046 ta islomiy, 181 ta noislomiy) tashkil etdi. Ulardan eng yirigi O'zbekiston musulmonlari idorasi, Rus Pravoslav cherkovining Toshkent va O'rta Osiyo Yeparxiyasi, Yevangel xristian-baptistlar cherkovi, Rim-katolik cherkovi, To'liq Injil xristianlari cherkovi, O'zbekiston Bibliya jamiyati. Shuningdek, 1987 ta masjid, 163 ta xristian cherkovi, 8 ta yahudiy sinagogalari, 6 ta Bahoiylar jamoasi, 1 ta Krishnani anglash jamiyati, 1 ta Budda ibodatxonasida fuqarolar emin-erkin ibodat qilishlari uchun barcha sharoitlar yaratilgan.

O'tgan-yillar davomida xalqimizning ma'naviy boyligi bo'lgan noyob manbalarni tizimli o'rganish yo'lga qo'yildi. Ularning natijasi o'laroq Imom Buxoriyning xadislari to'plami 4 jildda, Burxoniddin Marg'inoniyning "Al-Hidoya"si, Imom at-Termiziyning "Sunan at-Termiziy" asarlari o'zbek tilida ilk bor nashr etildi. Muqaddas Qur'oni karim ma'nolarining tarjimai 2 marotaba nashr etildi.

Buyuk diniy ulamo va mutafakkirlarning yubileylari muntazam o'tkazilib kelinmoqda, maqbaralari ta'mirlanib xalqimizning ziyoratgohiga aylantirilmoqda. Chunonchi, 1993-yilda Baxouddin Naqshband tavalludining 675 yilligi; 1995-yilda Najmiddin Kubro tavalludining 850 yilligi; 1998-yilda Imom Buxoriyning 1225 yillik;

2000-yilda Imom Motrudiyning 1130 yilligi va Burxoniddin Marg'inoniyning 910 yilligi; 2001-yilda "Avesto" yaratilganligining 2700 yilligi; 2003-yilda Abduxoliq G'ijduvoniyni 900 yillik yubileyi nishonlangan bo'lsa, 2004-yilda Xoja Axror Valiy tavalludining 600 yilliklari nishonlanadi. Mana shularning hammasi mustaqillik yillari O'zbekistonda vijdon erkinligi, din, diniy tashkilotlar va dindorlarga nisbatan davlat siyosatida tub o'zgarishlar bo'lganligini isbotlovchi dalillardir. Mustaqillik yillari dinning jamiyatdagi mavqei tiklandi, barcha diniy uyushmalarga, mazhab va jamoalarga qonun doirasida ochiq va daxlsiz faoliyat imkoniyati yaratildi.

O'zbekiston ko'pmillatli, ko'p konfessiyali davlatdir. Yurtimizda 130 dan ortiq millat va elat vakillari yashab, ular turli dinlarga e'tiqod qiladilar. Bunday sharoitda diniy bag'rikenglik mamlakatimizda qurilayotgan demokratik jamiyatning asosiy tamoyillaridan biri bo'lib qolayotganligi tabiiy xoldir. "Diniy bag'rikenglik g'oyasi xilma-xil diniy e'tiqodga ega bo'lgan kishilarning bir zamin, bir Vatanda, olijanob g'oya va niyatlar yo'lida hamkor va hamjihat bo'lib yashashini anglatadi".

Azal-azaldan diyorumizda islom, nasroniylik, iudaizm kabi dinlar yonma-yon yashab kelgan. Tariximizning eng murakkab, og'ir damlarida ham ular o'rtasida diniy asosda majoro va ziddiyatlar bo'lmagan. Hozirda Vatanimizda turli dinlar va din vakillari o'rtasida umumbashariy qadriyatlar asosida birodarlikni mustahkamlashga muhim ahamiyat berilmoqda. Bunda respublikamizda mavjud bo'lgan 16 ta diniy konfessiya birlashmalari faoliyati katta ahamiyat kasb etayotir. Ularning o'z faoliyatini amalga oshirishi va mamlakat hayotida faol ishtirok etishi uchun hamma sharoitlar yaratilgan.

Bu boradagi huquqiy asoslar O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida, "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida" gi qonunda o'z ifodasini topgan. Diniy bag'rikenglik g'oyasining amaldagi tasdig'ini 1995-yilda musulmon va xristian ilohiyotchilari ishtirokida "Bir samo ostida" mavzuidagi xalqaro xristian-musulmon konferensiyasi; shuningdek Rus pravoslav cherkovi Toshkent va O'rta Osiyo eparxiyasining 125 yilligi hamda Evangel-Lyuteran jamoasining 100 yilligi nishonlanganligida; hamda 1998-yildan Toshkent Pravoslav diniy seminariyasi, Samarqand Protestant seminariyalari faoliyat ko'rsatib kelayotganligida ko'rishimiz mumkin.

Mavzu yuzasidan savollar

1. Konfessiya tushunchasining mazmun-mohiyatini izohlang
2. O'zbekistonda nechta diniy konfessiyalar mavjud?
3. Diniy tashkilotlar to'g'risida qanday qonunlar mavjud?
4. O'zbekistondan tashqari yana qaysi davlatlar diniy konfessiyaga oid hujjatlarni imzolagan?

Mavzu yuzasidan testlar

1. "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risidagi" qonunning yangi tahriri nechta moddadan iborat va qachondan e'tiboran amalga kiritilgan?

- A 23 moddadan, e'lon qilingan kundan boshlab
- B 33 moddadan, 1998-yil 1 sentyabrdan
- C 44 moddadan, 1998-yil 30 apreldan
- D 25 moddadan, e'lon qilingan kundan

2. Vijdon erkinligi nima?

A fuqarolarning dinga e'tiqod qilish yoki e'tiqod qilmaslikni o'zlari mustaqil hal qilish huquqi;

B fuqarolarning albatta biron bir jahon diniga e'tiqod qilish zarurligi;

C kishilarning o'z milliy diniga e'tiqod qilish huquqi;

D fuqarolarning dinga ishonmasligi va unga qarshi tashviqot olib borish huquqi.

3. O'zbekistondagi terroristik guruhlar xuruji qachon sodir bo'ldi?

- A 1999-yil fevral 2000-yil yoz oylarda
- B 1998-yil fevral 2002-yil sentyabr
- C 2000-yil fevral 2001-yil yoz oylarida
- D 2001-yil dekabr 2002-yil yoz oylarida

4. "Missionerlik" so'zining ma'nosini nimani anglatadi?

A bir dinga e'tiqod qiluvchi halqlar orasida boshqa bir dinni targ'ib qilish

B boshqa dinga bo'ysunish, taslim bo'lish

C bir din vakilini boshqa dinga kiritish

D o'z diniy e'tiqodini boshqa dindan ustun qo'yish

5. "Prozelitizm" so'zining ma'nosi?

- A bir din vakilini boshqa dinga olib kirish
- B boshqa diniy e'tiqodni targ'ib qilish
- C dinlar aro targ'ibot olib borish
- D jamiyatda beqarorlikni keltirib chiqarish

6. Vijdon erkinligining kafolatlari nimalardan iborat?

- A Barcha javoblar to'g'ri
- B Dinlarning va diniy tashkilotlarning davlatdan ajratilganligi
- C Ta'lim tizimi o'quv dasturlarida diniy fanlar kiritilishiga yo'l qo'yilmasligi
- D Dinlarning diniy ehtiyojlarini qondirish uchun zarur bo'lgan muayyan sharoitlarning yaratib berilganligi

7. "Vijdon erkinligi" qoidalarini buzganda qanday jazo beriladi.

- A Jinoyat Kodeksining 145 moddasiga ko'ra, eng kam ish haqining 75- 100 baravarigacha jarima solinadi yoxud 6 oygacha qamoq, 3 yildan 5 yilgacha ozodlikdan mahrum etiladi
- B jarima solinadi
- C egallab turgan lavozimidan chetlashtirish
- D O'zbekiston Respublikasi fuqaroligidan vaqtinchalik mahrum etiladi

8. Dinni davlatdan ajratilganligi qaysi hujjatlarda qayd etilgan?

- A O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi, "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida"gi qonunda
- B Jinoyat huquqi, Jamoat Tashkilotlari haqidagi qonunlarda
- C O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi, Inson huquqlari bo'yicha Xalqaro Paktda
- D Barchasi noto'g'ri

9. Ateizm nima?

- A xudoga va dinga ishonishni inkor etuvchi ilmiy qarashlar tizimi
- B xudoga ishonmaslik
- C xudoni inkor etish
- D dinni ta'qib qilish

10. O'zbekiston Respublikasining fuqarosi necha yoshda diniy jamiyatga a'zo bo'lishi mumkin?

- A 18 yosh
- B 16 yosh
- C 14 yosh
- D 25 yosh

Adabiyotlar:

1. Jalilov B. Dinshunoslik. O'quv qo'llanma. – Toshkent, Noshir, 2019. –148 b.
2. Isoqjonov R. Qiyosiy dinshunoslik. O'quv qo'llanma. – Toshkent, OOO Komplex print, 2020. – 198 b.
3. Kamilov D. Dinshunoslik. O'quv qo'llanma. – Toshkent, Lesson Press, 2021. –128 b.
4. Muratov D., Alimova M., Karimov J. Dinshunoslik, darslik. – Toshkent, Navro'z nashriyoti, 2019. – 264 b.

10. MAVZU. ZAMONAVIY DINIY HARAKATLAR VA SEKTALAR

Reja:

1. Dunyoning konfessional manzarasi.
2. Xristianlik doirasida yuzaga kelgan noan'anaviy oqimlar.
3. Islom dini doirasida yuzadagi diniy harakat va oqimlar.
4. Hinduiylik zamirida yuzaga kelgan oqimlar.

Tayanch tushunchalar: Sekta, Noviy eydj, "Iyegovo shohidlari", "Bogorodichiy sentr", "Serkov ob'edineniya", "Serkov Isusa", "Serkov Novogo Zaveta", "Beloye bratstvo", "Bojestvenniy orden Pervogo Angela" va boshqalar.

Sekta so'zi, eng umumiy ma'noda, muayyan diniy, siyosiy yoki falsafiy qarashlarga ergashuvchilar guruhini anglatadi. Diniy sekta deganda ma'lum bir dindagi rasmiy aqidalarga zid ravishda ajralib chiqqan yoki mavjud dinlar va konfessiyalarga umuman aloqasi bo'lmagan holda din bayrog'i ostida faoliyat ko'rsatadigan guruhlar tushuniladi. Bugungi kunda har ikkala yo'nalishga mansub bo'lgan ko'plab sektalar faoliyat ko'rsatmoqda. Mutaxassislar ularning sonini taxminan 5000 atrofida, deb baholaydilar. Diniy-ekstremistik xarakterdagi sektalarning inson ongi va qalbi uchun kurash yo'lidagi faoliyatining jonlanishi kuzatilmoqda. Xususan, ma'lumotlarga ko'ra, bizga qo'shni bo'lgan davlatlarda "Bogorodichiy sentr", "Serkov ob'edineniya", "Serkov Isusa", "Serkov Novogo Zaveta", "Beloye bratstvo", "Bojestvenniy orden Pervogo Angela" kabi o'nlab diniy sektalar noqonuniy ravishda faoliyat olib bormoqda. «Satanizm» deb ataladigan sekta ham keng tarqalgan. Ayrim ma'lumotlarga ko'ra, o'ta xavfli bo'lgan bu sektaning Rossiyada 100 ming, Yer yuzida 5 milliondan ortiq tarafdorlari bor.

Ular aholining diniy bilimlari pastligidan foydalanib, oxiratning yaqinligi bilan qo'rqitish hamda asosan yoshlar va moddiy ahvoli nochor bo'lganlar ichida ish olib borish yo'li bilan o'z tarafdorlarini ko'paytirishga harakat qilmoqdalar. Bunday sektalarga asos solgan "avliyo"lar o'z izdoshlarini aldash yo'li bilan ularning mol-mulklariga egalik qilishga urinmoqdalar. Yashirin faoliyat olib borishi, sekta ichida bo'layotgan voqealarning ko'pchilikka ma'lum bo'lib qolmasligining

gattiq nazorat qilinishi, ular faoliyatidan jamoatchilikning bexabar qolishini keltirib chiqarmoqda.

Ugandadagi "Oxirat kuni" sektasi boshliqlarining faoliyati bunga misol bo'ladi. Oxiratni 1999-yilning 31-dekabriga "belgilagan" ushbu sekta rahbarlari o'z tarafdorlarini mol-mulkларini sotish, tushgan mablag'ni ularga berishga va shu yo'l bilan gunohlardan forig' bo'lishga chaqirgan. Qiyomatning 2001-yil 1-yanvarga "ko'chirilishi" sekta rahbarlariga nisbatan shubha uyg'onishiga olib kelgan. Shundan so'ng rahbarlar Kanungu qishlog'ida 500 dan ortiq o'z tarafdorlarini aldab bir joyga to'plab, ustlaridan yopib binoga o't qo'yib yuborishgan. Ommaviy axborot vositalari xabarlariga ko'ra, tezkor tadbirlarni o'tkazgan politsiya yana to'rt joyda ommaviy qabrlarni topgan. Umuman bu sektaning qurbonlari 1000 ortiq bo'lgani qayd qilingan. Jahon xristianlarini birlashtirish yo'lidagi Muqaddas Ruh assotsiatsiyasi bo'lib, Mun San Men birlashtirish cherkovi (BCH), Birlashtirish harakati, munchilar (munisti) kabi nomlar bilan ham ataladi. Tarixi: Birlashtirish cherkovi asoschisi Sun Myung Men 1920-yilda Shimoliy Koreyada mahalliy presviterian cherkoviga e'tiqod qiluvchi dehqon oilasida tug'ilgan. Maktabda o'qish davrida u pyatidesyatniklar yig'inlarida qatnashardi. 1936-yili Pasxa bayramida unga "vahiy" keladi. Iso Masih unga ko'rinib, uni taxminan 2000-yil avval boshlagan missiyasini yakunlash uchun "tanlangan"ini aytgan. Ma'lumotlarga ko'ra, bu voqea sodir bo'lganda osmondan: "Sen insonlarni halokatdan qutqarasan, sen Masihning ikkinchi bor zoxir bo'lishisan!». Shu voqea sabab u o'z ismining birinchi bo'lagi - Sun (ajdarho)ni -San (nur taratuvchi (svetyashiysya)ga o'zgartirdi va bu bilan u o'zini "ilohiy" kelib chiqishini bildirdi. Shu yo'l bilan yangi "payg'ambar"- Mun San Men vujudga keldi.

Munchilarning ta'kidlashlaricha, bo'lg'usi payg'ambar Yaponiyada elektrik kasbini egallagan, ammo u o'z iste'dodi bilan muhandis diplomini olishi ham mumkin edi. Biroq u "ilohiy yo'l"ni tanlashni afzal bilgan. Ikkinchi jahon urushi tugagandan keyin Mun 1948-yilda ma'naviy buzuqligi, "jamoat tartibini buzganligi" uchun 100 kunga, keyinroq esa ikki xotinga ega bo'lganligi uchun 5 yilga qamalgan. 1950-yil kuzda u Janubiy Koreyaga o'tadi va 1954-yilda o'z tashkilotiga asos soladi. 1957-yilda uning muallifligida Muqaddas kitoblarga "Bibliya"ga qo'shimcha ravishda "Ilohiy prinsiplar" ("Bojestvennie Prinsipi") nomli kitobini chop etadi.

Aum sinrikyo (sanskritcha "olam haqiqati") ta'limoti; ingliz tilida "Supreme truth", ya'ni "oliy haqiqat» deb tarjima qilingan (2000-yildan boshlab Alef nomi bilan faoliyat yuritmoqda (somiylar alifbosidagi 1 harfi bo'yicha)) — yangi diniy, sinkretik, terroristik, ekstremistik, totalitar, destruktiv sekta bo'lib, vadjrayana buddizmi asosida Yaponiyada vujudga kelgan. Sektaga yaponiyalik Syoko Asaxara 1987-yili asos solgan, u 1995-yilda Tokio metrosidagi zaharli gazlar portlatishni uyushtirgandan so'ng mashhur bo'lib ketgan. Hozirda sekta terroristik tashkilotlar ro'yxatiga kiritilgan. Yevropa Ittifoqi, Kanada, Moldaviya, Rossiya, AQSH va boshqa davlatlarda faoliyati ta'qiqlangan. Aum sinrikyodan Rossiyada 24000, Yaponiyada 6600 kishi jabrlangan. 1990-yillarda Aum Sinrikyoning Nyu York, Bonn, Shri Lankada markazlari faoliyat yuritgan. 1986-yilda uning tashkilotiga diniy tus berildi va u "AUM Sinsen-no-kay" ("Ma'naviy rivojlangan va notabiiy kuch quvvatga ega kishilar jamiyati") deb ataldi. Shu yili Asaxara Ximolayda "butunlay azoblardan qutilib, Nurlanishga erishdi", tashkiloti 1987-yilning iyulidan Aum sinrikyo degan nom oldi va butun mamlakat bo'ylab bo'linmalariga ega bo'ldi. 1989-yil avgustidan sekta diniy tashkilot sifatida tanildi. U Yaponiyaning oliy tabaqadagi universitetining talabalarini o'ziga jalb qilib, ikkinchi nom - « elita vakillari dini» oldi. 1995-yil 20-martda "Aum sinrikyo"ning 10 ta a'zosi tomonidan terroristik akt sodir etilgan. Ular Tokio metrosida zarin zaharli gazi yordamida gazli portlatish sodir etishgan. Natijada 12 kishi vafot etgan, o'nlab kishilar zaharlangan, 1000 kishining ko'rish qobiliyati pasaygan. Yaralanganlarda tananing ayrim a'zolarida paralich, so'zlash qobiliyatining yo'qolishi, tayanch harakat a'zolarining shikastlanishi, ko'r bo'lib qolish holatlari ham uchragan. Ushbu aktga Asaxara o'zi buyruq bergan.

Ularning fikricha, Oxirzamon kelishi va Yaxshilik va Yomonlik o'rtasidagi oxirgi urush kutilmoqda va urushda barcha "gunohkorlar" qirib tashlanadi. Politsiyachilar tomonidan sekta markazlari tekshirilganda kimyoviy va biologik qurollarning komponentlari (sibir yarasi (sibirskaya azva) va Yebola virusi) topilgan. Bundan tashqari Mi 17 harbiy vertolyoti bo'lgan. Kimyoviy zarin tayyorlash orqali 4 million kishini o'ldirishga yetadigan zaxira bo'lgan. Oq birodarlik tashkiloti (OBT) eng janjalkash sektalardan biri bo'lib, Nyu Eyj harakati bilan o'zaro bog'liq. Uning g'oyalarida ham Baliq erasi (Iso Masih davri) yakunlanib, Vodokey erasi, ya'ni yer yuzida ilohiy

boshqaruv davri boshlanishini da'vo qiladilar. Asoschisi va yaqin yillarga qadar rahbari Yuriy Krivonogov texnika fanlari nomzodi. Kiyevning nevrologiya va psixiatriya institutida ishlagan, ko'plab yangi g'oyalar muallifi, inson shaxsiyatiga ta'sir o'tkazish masalalariga qiziqqan (KGB bilan aloqa bo'lgan). O'z qiziqishlari o'laroq biroz muddat Krishnani anglash jamiyatiga a'zo bo'ladi va turli uslublarni o'rganadi. U "Atma" nomli "Qalb instituti"ni ochadi va "Znaniye" nashriyoti orqali ko'plab risolalar chop etadi. Krivonogov ko'p shaharlarda ma'ruzalar o'qib yuradi va Dnepropetrovskda bo'lg'usi xotini Mariya Svirgunni uchratadi va to'y arafasi uni yerdagi "Xudo" deb e'lon qiladi. Krivonogov o'zini turli avliyolar nomi bilan atab chiqqan (Ioann Predtech, Payg'ambarlar Yoqub, Nuh, Ioann Krestitetl, Tutanxamon, knyaz Vladimir, v.h) va oxiri Yuoann Svami ismida to'xtagan. Mariya ham dastlab Xudoning onasi, keyin Ota Xudo, O'g'il Xudo, Muqaddas Ruhga aylangan, nihoyat Mariya Devi Xristos nomini olgan. Mariya o'zini erkak jinsiga nisbatan ishlatiladigan "on" so'zi bilan murojaat qilgan. U yer yuzida uch yarim yil yashab 144 ming eng e'tiqodli kishilarni "haqiqiy e'tiqodlilar"ni jamlashi kerak bo'lgan.

Bu kishilar yusmalianning yangi xalqi bo'lishi kerak edi. (YUSMALOS bu "Yuoann Svami Mariya Logos" abriviatursasi, shuningdek Jus malos "yovuzlik qonuni" ma'nosi bor). Yusmalos "olamni qutqarish" missiyasi 1990-yil 1 iyuldan 1993-yil 24-noyabrga qilib belgilangandi. Yerdan oxirgi bo'lib bu er xotin ketishi, ularni chormixlashlari lozim bo'lgan. Jasadlar uch kun ko'chada turib, uchinchi kuni qayta tirilishlari va osmonga ko'tarilishlari kerak edi. O'sha kuni Oxir zamon bo'lib, yer yuzi vayron bo'lishi, insoniyat halokatga uchrashi, keyin esa yusmalos xalqi yerda yangi hayotni boshlashi, ular jannatda qolganlar do'xaxda bo'lishi ta'kidlangan. Belgilangan sanada Kiyevda bir necha ming tarafdorlar yig'iladilar. Albatta, Oxir zamon bo'lmaydi. Kiyevdagi muqaddas Sofiya ibodatxonasi oldida to'polon uyushtiriladi. Ijtimoiy-iqtisodiy muammolarning keskinlashib ketishi, ochlik, fuqarolar urushlari, ommaviy epidemiyalar, spidning tarqalishi yuqoridagi kabi sektalarning keng yoyilishiga olib kelmoqda.

Umuman olganda, bunday sektalarning barchasi insonning ojizligi, ma'naviy va jismoniy kamolotga erishishga bo'lgan intilishi, kishilar hayotda duch keladigan qiyinchiliklardan o'zlarining g'arazli maqsadlari yo'lida shaxsiy boylik orttirish niyatida foydalanadilar.

Mavjud diniy ta'limotlar, ulardagi muayyan qoidalarni davr talabiga moslashtirish, boshqacha aytganda, modernizatsiya qilish jarayoni ham davom etmoqda. Masalan, xristianlar amalga oshirgan inkvizitsiya va salb yurishlari xato bo'lganini tan olib, Rim Papasi hatto, rasman kechirim ham so'radi. 1992-yilda Papa Ioann Pavel II o'z paytida Yerning Quyosh atrofida aylanishi haqidagi qarashlarni yoqlagani uchun cherkov tribunali tomonidan tavba qildirilib, o'z qarashlaridan voz kechishga majbur qilingan Galileo Galileyning haq bo'lganini tan olib, barchadan uzr so'ragani ham bunga misol bo'la oladi.

Shuningdek, mavjud dinlarning tarqalish hududida jiddiy o'zgarishlar sodir bo'layotganini ta'kidlash zarur. Masalan, o'tgan asrda asosan xristianlar yashab kelgan Yevropada bugungi kunda 20-25 million atrofida musulmonlar istiqomat qilmoqdalar. Jumladan, Buyuk Britaniyada 3 million, Germaniyada 5 million, Fransiya 6-7 million islomga e'tiqod qiluvchi fuqarolar yashamoqda. Tadqiqotchilar fikriga ko'ra, hozirda aynan islom e'tiqodchilari soni eng tez ko'payib borayotgan din hisoblanadi. Birlashgan Millatlar

Tashkiloti

ma'lumotlariga ko'ra, islomning yillik o'sish sur'ati 6,4 foizni, xristianlikning o'sish ko'rsatkichi esa yiliga 1,46 foizni tashkil etmoqda. Qayd etilgan mulohazalar bugungi kunda ham dunyoning diniy manzarasida jiddiy o'zgarishlar sodir bo'layotganidan dalolat

beradi. Diniy konfessiyalar manzarasi rang-barangligini O'zbekistonda rasman ro'yxatdan o'tib faoliyat yuritayotgan diniy konfessiyalar misolida ham ko'rish mumkin. Noan'anaviy diniy tashkilot yoki oqim deganda bir mintaq, hudud aholisi uchun begona bo'lgan, muayyan tarixiy sharoit yoki ijtimoiy vaziyat sababli o'sha yerga kirib kelgan yoki kirishga harakat qiladigan dinlar tushuniladi. "Iyegovo shohidlari" Uchlik haqidagi aqidani rad etishadi, lekin boshqa yo'nalishtirishlar kabi uning barcha ko'rinishlarini izohlashadi. Ular xudoning o'z shaxsiy

ismi bor, bu ism "Iyegovo"dir va u barcha narsalarning asosi va yaratuvchisi, deb hisoblaydilar. Iyegovochilar Iso Xudoning O'g'li bo'lgan deb e'tiqod qilsa-da, uning Xudo bo'lganini inkor qilishadi. Ularning ta'limotiga ko'ra, Iso Iyegovo tomonidan yaratilgan yagona insondir, qolgan barcha insonlar Masih orqali yaratilgan. Muqaddas Ruh - Xudoning ko'rinmas kuchi bo'lib, u dunyo yaratilishida qatnashgan. Iso Golgofa tog'ida xochga emas, balki ustunga mixlangan deb hisoblaganlari sababli bu ramz ishlatilmaydi. Iyegovo butun insoniyat tarixida 144 ming kishini tanlab olgan, ular o'lgandan so'ng to'g'ridan to'g'ri tiriladi va osmon podshohligiga o'tib ketishadi. Hozirgi kunda o'sha tanlangan 144 ming kishi, ya'ni "kichik poda" dan (imoni mustahkam va din yo'lida ko'p xizmat qilgan) 11 mingtasi tirik, deb e'tiqod qilinadi. Qolgan imonlilar, ya'ni Iyegovo shohidlariga qo'shilgan" qo'ylar»ga (oddiy dindorlar) Yer yuzida abadiy jannatda yashashlari va'da qilinadi.

"Iyegovo shohidlari" faqatgina Iso Masih o'limini eslash kechalari bilan bog'liq bayramni nishonlaydilar. Shu kuni jamoa a'zolari qarindosh va tanishlarini uylariga taklif qilishadi. Dasturxonda Isoning tana va qonining ifodasi deb bilinadigan xamirturishsiz non va qizil, quruq vino bo'lishi shart. "Iyegovo shohidlari" diniy tashkiloti qat'iy markazlashgan xarakterga ega. Uning diniy-ma'muriy markazi - Boshqaruv korporatsiyasi hisoblanadi. U 15 kishidan iborat bo'lib, Bruklinda (AQSH, Nyu-York) joylashgan. Boshqaruv korporatsiyasining 90 dan ortiq filiallari dunyoning turli mamlakatlarida targ'ibot ishlarini olib boradi. Xristianlikning ko'zga ko'ringan vakillari iyegovochilarning xristianlik bilan hech qanday umumiyliги yo'q, degan fikrdalar. Markaziy Osiyoda "Iyegovo shohidlari" diniy tashkilotining birinchi jamiyatlari 1950-yillarda paydo bo'lgan va norasmiy ravishda faoliyat ko'rsatib kelgan. Bugungi kunda respublikamizda "Iyegovo shohidlari"ning 1 ta tashkiloti rasman ro'yxatga olingan. "Iyegovo shohidlari" missionerlikka katta e'tibor beradi. Jamoa paydo bo'lgan davrdan boshlab, asosan uy-ma-uy yurish va adabiyotlar tarqatish bilan o'z izdoshlarini ko'paytirishga harakat qiladi. Ayrim ma'lumotlarga ko'ra, hozirgi kunda iyegovochi missionerlarning soni 700 mingdan ortiq kishini tashkil etadi. Jamoa rahbariyati tomonidan missionerlarni tayyorlash ishlariga katta ahamiyat beriladi. AQSHning Nyu-York shahrida, jamoaning bosh ofisi bilan bir joyda "Galaad" nomli missionerlar tayyorlash markazi

mavjud. Ushbu markazda tashkil etilgan besh oylik kurslarda butun dunyodan kelgan missionerlar tahsil olishadi.

Missionerlik faoliyatini moliyaviy qo'llab-quvvatlash va adabiyotlarni nashr etish uchun "Qo'riqchi minora", "Bibliya" va "Risolalar jamiyati" tuzilgan. Hozirgi kunda "Iyegovo shohidlari" 230 dan ortiq mamlakatda faoliyat olib boradi va dunyo bo'yicha 111 ta mintaqaviy vakolatxonalarga ega. Iyegovochilar missionerlikni o'ziga xos tarzda va tizimli tashkil etganlar. Mutaxassislar fikricha, "Iyegovo shohidlari" o'z tarafdorlarini shakllantirishda jalb etishning 80 dan ortiq usulidan foydalanadilar. Jumladan, ular o'z da'vatchilarining ovoz ohanglarida tinchlantirish va mehr tuyg'ulari bo'lishiga alohida e'tibor beradilar. Iyegovochilar missionerlikni:

- o'z qarashlariga zarracha bo'lsa ham qiziqish bildirgan odamlarni qidirib topish va so'ng ularni ta'limotni qabul qilishga tayyorlash;

- da'vat qilinayotgan odamning ongiga "Bibliya" kurslari va uning matnini o'rganish orqali diniy ta'limotni singdirish;

- prozelitlarni suv bilan cho'qintirish;

- ularni missionerlik faoliyatiga tayyorlash kabi to'rt bosqichda amalga oshiradilar.

Iyegovochilikning o'ziga xos jihatlaridan yana biri shuki, unda har bir a'zo missionerlik faoliyatida qatnashishi shart. Jumladan, jamoa rahbariyati tomonidan har bir a'zo oyiga 10 soatdan 150 soatgacha missionerlik faoliyatiga sarflashlari talab qilinadi. Jamoa a'zolari qancha ko'p vaqtlarini missionerlikka sarflaganlariga qarab tashkilot iyerarxiyasida ko'tarilib boradi. So'nggi paytlarda iyegovochilar maktab o'quvchilari va yoshlar orasida targ'ibot ishlarini olib borishga intilish kuchli namoyon bo'layotganini ta'kidlash zarur. Ana shunday maqsadli faoliyat natijasida iyegovochilar soni yildan yilga ortib bormoqda. Ma'lumotlarga ko'ra, hozirda iyegovochilar soni dunyo bo'yicha qariyb 7 millionni tashkil etadi. Ularning bosh tashkiloti tomonidan adabiyotlar nashr etish, cherkovlar faoliyatini ta'minlashga ketadigan sarf-xarajatlardan tashqari missionerlarning kundalik xarajatlariga yiliga 100 million AQSH dollariga yaqin mablag' sarflanadi. Mormonlar. Mazkur oqimga 1830-yili Nyu-York (AQSH) shahrida Jozef Smit (1805-1844) ismli shaxs tomonidan asos solingan. Smit 1823-yilda Vermont shahridagi Sheron o'rmonida kambag'al va bechora tarafdorlariga Moroni nomli bir farishtaning o'ziga vahiy olib kelganini da'vo qiladi. Unga ko'ra Moroni, Smitga

Nyu-Yorkdagi Kumora tepaligiga ko'milgan, qadimgi Misr tilida yozilgan oltin lavhlar va ularni tarjima qilish uchun Urim va Thummin toshlarini keltirib bergan.

Jozef Smit matnlarni o'qigani va farishta yordamida tarjima qilganini e'lon qiladi va uni nashr ettiradi. Shunday qilib, 1830-yilda "Mormon kitobi" bosib chiqarilgan. Kitobdagi buyruqqa binoan yangi bir cherkov qurilgan. Bu cherkov, "Iso Masihning oxirgi kun azizlari cherkovi" deb nomlangan. Uning tarafdorlari esa shundan so'ng "Mormonlar" deyila boshlangan. Mormonlar e'tiqodiga ko'ra, amerikaliklar isroil qabilalaridan kelib chiqqan va qizil oq tanlilardan tashkil topgan. Iso tirilganidan keyin oq tanlilar orasida faoliyat olib borgan, lekin uning cherkovi qizil tanlilar tomonidan vayron qilingan. Oxirgi oqtanlilar XVasrda yashagan Mormon bilan uning o'g'li Moronidir. Lavhlarni ana o'shalar ko'mgan va ularni Smit topib olgan. Smit 1831-yilda yangi Quddusning Kirtlandda (Ogayo shatati, AQSH) qurilishiga doir vahiy olganini aytgan. Tarafdorlar sonini orttirish maqsadida mormonlar faol ravishda missionerlik bilan shug'ullanganlar. Siquvga olingan Mormonlar, Kirtlandni tashlab Missuriga; u yerda ham ayni holga duch kelgach esa Illinoisga ko'chishga majbur bo'lishadi. 1840-yilda botqoqzor o'rnida Navu shahrini qurib o'z markazlarini shu yerda tashkil etadilar.

Omadli kechgan bir-ikki yildan keyin Smit "Mormon kitobi"da aksi yozilgan bo'lishiga qaramasdan, yangi bir "vahiy"ga asoslanib, ko'pxotinlilikni targ'ib qilgan va o'zi bu ishni boshlab bergan. Uning bu fikriga jiddiy qarshiliklar bo'lgan, natijada Smit ukasi va taraforlari bilan qamoqxonaga tashlangan. Qisqa bir muddatdan keyin ular mahbuslar tomonidan o'ldirilgan. Smitdan keyin mormonlarga Brijman Yang boshchilik qildi. U o'limi ortidan 178 ta xotin va 49 ta bolani qoldirib ketdi. Mormonlar Yutada "Buyuk tuz ko'li" qirg'og'ida, «Tuz ko'li shahri» hozirgi Solt Leyk Siti shahrini qurganlar. Ular bu yerda juda ham kuchayib ketganlar va ulkan mormon ibodatxonasini barpo etishgan. "Iso Masihning oxirgi kun azizlari" sifatida o'zlariga baho beruvchi mormonlarning e'tiqod asoslari J. Smit tomonidan tartibga solingan. Cherkov boshlig'i "rais" deb nomlanadi. Mormonlar Ota-Xudo, Iso Masih va Muqaddas Ruh bilan bog'liq e'tiqodni tan oladilar. Ularga ko'ra, Injil Xudoning so'zidir, uni, xato qilmaslik sharti bilan tarjima qilish mumkin. Mormon kitobi ham Xudoning so'zidir. Iso Masihning qayta tirilish joyi Amerika qit'asidir. Yangi Quddus

Amerikada quriladi; shaxsan Isoning o'zi uni boshqaradi, dunyo yangilanadi va xuddi jannatdek ko'rinish oladi. Iso ming yillik saltanat quradi va unga imon keltirganlar, yordamchi bo'lgan (mormon) lar najot topadilar.

Ular cho'qintirishda suvga bo'ktirish usulini qabul qilganlar. Ulug'likda oldinga siljishni va hatto, ilohiylikkacha yuksalishni e'tirof qiladilar. E'tiqod asoslari orasida joy olgan ko'p xotinga uylanish 1895-yilda V.Vudraft tomonidan bekor qilingan. Prichasheniye ya'ni "Poklanish" marosimi, sigaret va aroq harom bo'lgani sababli faqatgina non va suv bilan amalga oshiriladi. Mormonlar missionerlik faoliyatini olib boradilar va ushbu faoliyat butun dunyoga tarqalganligini ham aytib o'tish joiz. Mormonlar nazdida har bir a'zo ikki yil missonerlik qilishi kerak. Missionerlik faoliyati bugungi kunda 4000 dan ortiq ayol va erkak mormon tomonidan olib borilmoqda. Ularning aksariyatini yoshlar tashkil qiladi va ular o'z hayotlarini missionerlik uchun bag'ishlagan. Bahoiylik – XIX asrda Eronda bobiylik yo'nalishi zahirida vujudga kelgan diniy yo'nalish. Sherozlik Sayid Ali Muhammad (1819-1850) 1844-yilda Bob (arabcha "eshik"), ya'ni yangi davrga "eshik" nomini olib, yaqin orada "Xudo elchisi"ning namoyon bo'lishi, kishilarga yangi davrning asosiy qonunlari va nizomlarini in'om etishini targ'ib qila boshlagan.

Bobning yirik izdoshlaridan biri Mirza Husayn Ali Nuriy (1817-1892) 1863-yilda Bob bashorat etib ketgan xudoning elchisi uning o'zi ekanini e'lon qiladi va Bahoulloh, ya'ni "Allohning jilosi" nomini oladi. Ushbu yo'nalishning nomi ham Bahoullohnin nomidan olingan. Bahoullohnin "Kitobi Aqdas" ("Eng muqaddas kitob") va "Kitobi Iqon" ("Mustahkam ishonch kitobi") asarlari bahoiylik ta'limotining asoslarini tashkil etadi. Yo'nalish asoschisi o'ziga islom dini e'tiqodiga ko'ra, olamlarning Yaratuvchisi bo'lgan "Allohnin jilosi" nomini qabul qilgan bo'lsa-da, bahoiylar aqidasiiga ko'ra, bahoiylik mustaqil din, u biror bir dindan ajralib chiqqan sekta ham, mazhab ham emas, deb hisoblanadi. Bahoiylik Hindiston, Uganda, Keniya, Eron, Misr, AQSH, Kanada kabi qator mamlakatlarda tarqalgan. Hozirgi vaqtda dunyoda bahoiylarning 9 ta ibodat uyi, 200 ga yaqin milliy hamda bir qancha mahalliy diniy majlislari mavjud. Bahoiylarning umumiy miqdori taxminan 6 million kishini tashkil etadi.

Bahoiylik ta'limotiga ko'ra:

-barcha dinlar bir ildizdan paydo bo'lgan va payg'ambarlar birodar hisoblanadi;

-Ibrohim, Muso, Iso va Muhammad payg'ambarlardan tashqari Budda, Zardusht, Krishna, Bob va Bahoulloh ham payg'ambar hisoblanadi. Bahoiylikda ular eng buyuk 9 ta payg'ambar sifatida e'tirof etiladi;

-xudo har ming yilda Yer yuziga yangi payg'ambar tushiradi;

-jannat va do'zax, oxirat, shayton va farishtalar inkor qilinadi;

-hozirgi barcha dinlar bir-birini inkor qiladi, shuning uchun ham, ularni birlashtirish va insonlar orasidagi turli farqlarni yo'qotish lozim. Bahoiylar da'vosiga ko'ra, bunday birlashtiruvchilik vazifasini bahoiylik bajarishi lozim.

-Vatan, millat degan tushunchalar ma'nisiz hisoblanadi. Zero, ularning fikricha, Yer yuzining hamma joyi Vatan hisoblanadi.

Bahoiylikda ruhoniylar yo'q. Mahalliy jamoalarni yilda bir marotaba 21-aprel kuni yashirin ovoz berish yo'li bilan saylanadigan 9 kishidan iborat Mahalliy diniy majlis boshqaradi. Bahoiylar yirik jamoasi mavjud bo'lgan har bir davlatda Milliy diniy majlis saylanadi. O'z navbatida Milliy diniy majlis vakillari 9 kishidan iborat bo'lgan Umumjahon Adolat Uyi a'zolarini saylaydilar. Har besh yilda saylanadigan Umumjahon Adolat Uyi umumjahon bahoiylar jamiyatining faoliyatini boshqarib boradi. Bahoiylikda har biri 19 kunlik 19 oydan iborat bo'lgan diniy taqvim qabul qilingan. Har 19 kunda jamoaning barcha a'zolari ibodat qilish, jamoa bilan bog'liq ishlarni muhokama qilish, o'zaro birodarlik aloqalarini mustahkamlash uchun yig'iladilar. Kuniga uch marta Isroilning Akka shahriga qarab ibodat qilinadi. Umumiy ibodat duo o'qish, meditatsiya hamda bahoiylikning asosiy kitoblari va jahon dinlari muqaddas kitoblaridan matnlar o'qish orqali amalga oshiriladi. Har yili 2-martdan 20-martgacha bahoiylar kun chiqardan kun botgunga qadar ovqat va suvdan o'zlarini tiyib, ro'za tutadilar. Bahoiylarning muqaddas ibodatxonasi Akka shahrida joylashgan. Xayfa shahri muqaddas shahar hisoblanib, dunyo bahoiylarining ziyoratgohi hisoblanadi. Bu yerda Bob ibodatxonasi, 1957-yilda bahoiylikning rahbarlik organi sifatida tashkil etilgan Umumjahon Adolat Uyining qarorgohi joylashgan.

Ahmadiya (Qodiyoniya). Mazkur oqim XIX asrning oxirlarida Mirzo G'ulom Ahmad Qodiyoniy tomonidan tuzilgan. Dastlab u asoschisining nomi bilan — "Mirzoiya", keyinchalik esa vujudga kelgan

joyga nisbatan – “Qodiyoniya” deb nomlangan. Mirzo G‘ulomning 1900-yil 4-noyabrdagi bayonotiga binoan oxir-oqibat “Ahmadiya” nomini olgan. Mirzo G‘ulom Ahmad 1840-yilda hozirgi Pokiston hududidagi Panjob viloyatining Qodiyon qishlog‘ida tug‘ilgan. Otasining xohishiga binoan 1864-yilda Sialkot shahriga borgan va o‘sha yerda bir muddat ishlagan. Shu paytda, u kundalik ishidan tashqari islom ilmlari hamda boshqa dinlar haqida va o‘zi bilan yaqindan munosabatda bo‘lgan missionerlardan xristianlik haqida ko‘pgina ma’lumotlar olgan, hinduiylar bilan munozaralarga kirishgan. 1876-yilda G‘ulom Ahmad Allohning huzuriga chiqqani va vahiy ola boshlaganini da’vo qilib chiqadi. 1880-yilda u o‘z ta’limoti asoslariga bag‘ishlangan “Barohini Ahmadiya” (Ahmad dalillari) nomli kitobining ilk ikki jildini nashrdan chiqarishga erishadi. Unda u islomni boshqa dinlardan himoya qilgan. Shu tufayli musulmonlar kitobdagi “ilohiy ilhomlar”, karomatlar, o‘z-o‘zini maqtashlarga, dastlab, uncha e’tibor bermaganlar. Uchinchi va to‘rtinchi jildlarda esa G‘ulom Ahmad o‘ziga vahiy tushayotgani va payg‘ambar ekanini da’vo qilgan. Shuningdek, ingliz hukumatini maqtab, hozirgi paytgacha kelib “jihod” tushinchasining o‘rinsiz, hukmsiz holga kelib qolganini aytgan. Boshlanishda 50 jild bo‘lishi rejalashtirilgan “Barohini Ahmadiya”ning 5 jildigina nashr qilingan. 1885-yili Mirzo G‘ulom Ahmad o‘zini o‘zi yashab turgan davr (hijriy XIV asr) “mujaddidi” ekanini, 1888-yilga kelib esa insonlardan “bay’at” olib, alohida “jamoat” tashkil qilish haqida buyruq olganini e’lon qiladi. 1891-yilda u Iso ibn Maryamning tabiiy yo‘l bilan o‘lganini aytib va shundan kelib chiqib o‘zini musulmonlar kutayotgan “Masih” va “Mahdiy” deb da’vo qilgan. 1904-yilning noyabr oyidan boshlab esa ochiqdan-ochiq o‘zini musulmonlar uchun “mahdiy”, xristianlar uchun “masih” va hindular uchun “krishna” deb e’lon qilgan. Mirzo G‘ulom Ahmad 1908-yil 26-mayda Lahorda vafot etgan. Qabri Qodiyonga olib ketilgan va tarafdorlari uchun ziyoratgohga aylangan. Mirzo G‘ulom Ahmadning o‘limidan keyin shogirdlari uning fikrlarini yig‘ishda davom etdilar va natijada «Sinkretik Qodiyoniya-Ahmadiya harakati» yuzaga kelgan. Keyinchalik oqim “Qodiyon ahmadiylari” va “Lahor ahmadiylari” nomli ikki jamoaga bo‘linib ketdi.

Dastlab, payg‘ambarlikning Muhammad (s.a.v) bilan tugagani va qiyomatgacha undan boshqa payg‘ambar kelmasligini tan olishini ta’kidlagan Mirzo G‘ulom, 1901-yildagi “Juma xutbasi”da uning

izdoshi bo'lgan Mavlaviy Abdulkarim Mirzo G'ulom Ahmadga nisbatan "nabiy" va "rasul" sifatlarining ishlatish mumkin deb e'lon qilgan. Avvalroq, «Muhaddas» (xitob qilinib, gaplashilgan) deb nomlangan Mirzo G'ulom keyinchalik muhaddaslikni bir ma'noda juz'iy nabiylik sifatida baholagan; payg'ambarlikning butunlay tugaganini, lekin juz'iy nabiylikning qolganligini ochiq va oshkora aytgan.

Xalqaro Krishnani anglash jamiyati Shrila Bxaktivedanta Svami Prabxupada nomi bilan tanilgan asli hindistonlik Abxay Charan De (1896-1977) tomonidan tashkil etilgan. U 1947-yilda "Veda" falsafasi bilimdoni sifatida "Bxaktivedanta" (sanskrit. "sodiqlik", "fidokorona xizmat") unvoniga sazovor bo'ladi. Sanskrit tilidan ingliz tiliga ko'pgina "Veda" matnlari, jumladan, "Bxagavadgita" ("Xudo qo'shiqlari")ni sharhlar bilan tarjima qildi. 1959-yilda 63 yoshida dunyodan voz kechishga ahd qiladi va Svami («Aql va hissiyotlar egasi») unvoniga erishadi. 1965-yilda A.Ch.Bxaktivedanta Svami AQSHga ko'chib o'tdi va "Xalqaro Krishnani anglash jamiyati"ga asos soldi. Bu davrda Sharq mistik ta'limotiga nisbatan katta qiziqish Krishnani anglash falsafasini targ'ib qilish uchun qulay shart-sharoit yaratdi va harakat tez rivoj topdi. Ma'lumotlarga ko'ra, bugungi kunda dunyoning turli burchaklarida ularning 150 dan ortiq ibodatxonalari mavjud.

Krishnachilik (vayshnavizm) odam qiyofasidagi xudo Krishna (Vishnu)ga e'tiqod qilishga asoslangan hinduiylikning ikki asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Krishnachilikning muqaddas yozuvlariga "Bxagavatgita"dan tashqari boshqa "Veda" matnlari ham kiradi.

Krishnachilik yakkaxudolikka, ya'ni yagona va mutloq xudo – Krishnani tan olishga asoslanadi. U abadiy, yaratilmagan va cheksiz shakllarga kirish qobiliyatiga ega. Krishnachilik ta'limotiga ko'ra, olam ruhiy va moddiy dunyoga bo'linadi. Insonning ruhi tanasiga nisbatan birlamchidir. Krishnachilar ruhni rivojlantirib ichki komillikka erishish va shu yo'l bilan xudoga qo'shilishni oliy maqsad, deb biladilar.

Krishnachilikda meditatsiya deb ataluvchi, ibodatxonada o'tkaziladigan diniy marosimlar har kuni soatlab bajariladi. U maxsus harakatlar, Sankirtana – birgalikda xudo Krishnani "Xare Krishna, Xare Krishna, Krishna Xare, Xare, Xare Rama, Xare Rama, Rama, Rama, Xare, Xare" degan, maxamantra ("ozod bo'lishning buyuk

qo'shig'I")ni kuylash bilan sharaflash amaliyotini qamrab oladi. Bularning hammasi, ularning ta'biricha, aqlni tozalash, fikrni tashqi dunyodan xalos etish, butun diqqat-e'tiborni xudoga nisbatan muhabbatga yo'naltirish uchun bajariladi."Xalqaro Krishnani anglash jamiyati"da o'z ergashuvchilarining mol-mulklarini jamiyat hisobiga xayr-ehson qilishlari hamda ibodatxonada ruhoniylilik vazifasiga o'tishlari rag'batlantiriladi. Bu ta'limotni qabul qilgan har bir kishiga yangi - sanskritcha nom beriladi. Jamoa a'zolari sari, dxoti va boshqa hind milliy liboslarini kiyadilar. Krishnachilar tomonidan missionerlik faoliyati o'tgan asrning 70-yillarida boshlangan. Ular tomonidan amalga oshiriladigan targ'ibotchilik harakatining o'ziga xos xususiyatlari qatorida ko'chalarda ibodat kiyimlarida yurib qo'shiqlar aytish va adabiyotlarini tarqatish, "Hayot uchun ozuqa" deb nomlanadigan, bepul oziq-ovqat tarqatish aksiyalari o'tkazilishini ko'rsatish mumkin.

Mavzu yuzasidan savollar

1. «Sekta» so'zining mohiyati nimada?
2. Noan'anaviy diniy tashkilotlarning qanday xususiyatlari mavjud?
3. Yangi diniy harakatlarning yuzaga kelishiga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?
4. Iegovo shohidlari qanday tashkilot?
5. Mormonlarning boshqa xristian yo'nalishlaridan asosiy farqi nimada?
6. Bahoiylarning qiblasini qaysi shahar hisoblanadi?
7. Krishnani anglash jamiyatiga qachon va kim tomondan asos solingan?
8. Kibermakon tushunchasining mazmun-mohiyati haqida ma'lumot bering.

Mavzu yuzasidan testlar

1. "Sekta" so'zining lug'aviy ma'nosi nima?

- a lotin- fikrlash, faoliyat, hayot, yo'nalish shakli
- b lotin – dunyoviy
- c lotin – sir, muqaddas
- d lotin – yuborish, vazifa topshirish

2. Buddaviylik dini vujudga kelishining birinchi asridayoq nechta bo'linib ketgan?

- a 18 ta sektaga
- b 16 ta sektaga
- c 15 ta sektaga
- d 20 ta sektaga

3. Buddaviylik diniga e'tiqod qiluvchilar yer aholisining nechta foizi (%)ni tashkil etadi?

- a 7 foiz(%)ni
- b 15 foiz(%)ni
- c 1 foiz(%)ni
- d 23 foiz(%)ni

4. "E'tiqod" so'zining ma'nosini aniqlang?

- a chuqur, mustahkam ishonch
- b dunyoqarash, ongililik
- c vazifa, qoida
- d ongililik, ishonch

5. Diniy ongning tuzilishini to'g'ri ko'rsating?

- a Diniy psixologiya, diniy ideologiya
- b Diniy ruhiyat, diniy harakat
- c Diniy mafkura, diniy g'oya
- d Dindorlik, dahriylik g'oyasi

6. Fransuz olimi E. Dyurkgeym dinlarga qanday baho bergan?

- a Din - bu "jamoang"
- b Din - bu axloqiy ta'limot
- c Din - bu ilmiy nasihatdir
- d Din - inson falsafasidir

Adabiyotlar:

1. Isoqjonov R. Qiyosiy dinshunoslik. O'quv qo'llanma. - Toshkent, OOO Komplex print, 2020. - 198 b.
2. Kamilov D. Dinshunoslik. O'quv qo'llanma. - Toshkent, Lesson Press, 2021. - 128 b.
3. Muratov D., Alimova M., Karimov J. Dinshunoslik, darslik. - Toshkent, Navro'z nashriyoti, 2019. - 264 b.
4. Raximdjano D., Ernazarov O. Dinshunoslikka kirish. O'quv qo'llanma. - Toshkent, O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2018. - 304 b.

11-MAVZU. KIBER MAKONDA DINIY E'TIQOD TARG'IBOTINING IJTIMOIIY XAVFI

REJA:

1. Kiber makon, kiber terrorizm, kiber zo'ravonlik tushunchalarining mohiyati.
2. Internet saytlari va ijtimoiy tarmoqlarda diniy targ'ibot usullari.
3. Ijtimoiy tarmoqlarda diniy axborot ist'emoli madaniyatini tarbiyalashning zarurati.
4. Hozirgi davrda virtual diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashda xalqaro kuchlarni birlashtirishning ahamiyati.

Tayanch tushunchalar: Internet, Vizual olam, Kibermakon tushunchasi, kompyuter o'yinlari, virtuallik, axborot urushi va boshqalar.

Ijtimoiy nuqtayi nazardan kibermakon deganda kompyuter tarmog'i orqali bir-biri bilan bog'langan va bir vaqtning o'zida turli geografik nuqtada kesishuvchi har qanday mavjud kompyuterning grafik sifatidagi ma'lumotlariga o'ralashib qolgan kishilar jamoasi tushuniladi. Kibermakon kompyuter tarmoqlari orqali amalga oshiriladigan muloqot maydonini ifodalovchi voqelik sifatida 1990-yildan boshlab keng miqyosida rivojlanib, takomillashib kelmoqda. Kibermakon tushunchasini dastlab kanadalik yozuvchi Uilyam Gibson 1982-yil "Sojjenie Xrom" ("Burning Chrome") nomli hikoyasida yozadi. Keyinchalik, Gibsonning 1990-yilda yozib tugatgan "Neuromancer" (o'zbek tilida tarjimai "Asabli manzaralar tasvirllovchisi", rus tilida "Nervo-sochinitel") nomli texno-utopik fantastik trilogiyasida qo'llagan. Bu asardagi kibermakon tushunchasi millionlab odamlarning jamoaviy sarob, xayolparastlikning o'ziga xos ko'rinishi sifatida tasvirlangan. Bu yerda jamoaviy sarob yoki xayolparastlik inson ongida sub'ektiv psixologik holat sifatida namoyon bo'ladi.

Kiberterrorchilik – bu tahdid yoki qo'rqitish orqali, internetdan foydalangan holda, siyosiy yoki mafkuraviy muvaffaqiyatga erishish maqsadida uyushtiriluvchi kiberhujumlardir. Kompyuter viruslari, kompyuter qurtlari, fishing, zararli dasturlar, apparat usullari, dasturlash skriptlari kabi vositalar yordamida kompyuter tarmoqlarini,

xususan, Internetga ulangan shaxsiy kompyuterlarni qasddan, keng miqyosda buzish harakatlari internet terrorizmining ko'rinishi bo'lishi mumkin. Kiberterrorizm munozarali atamadir. Ba'zi mualliflar ma'lum terroristik tashkilotlar tomonidan signalizatsiya, vahima yoki jismoniy buzilishlarni yaratish maqsadida axborot tizimlariga qarshi hujumlarni buzish bilan bog'liq juda tor ta'rifni tanlaydilar. Boshqa mualliflar esa kiberjinoyatni o'z ichiga olgan kengroq ta'rifni afzal ko'rishadi. Kiberhujumda ishtirok etish, hatto zo'ravonlik bilan amalga oshirilmagan bo'lsa ham, terror tahdidi idrokiga ta'sir qiladi. Ba'zi ta'riflarga ko'ra, onlayn faoliyatning qaysi holatlari kiberterrorizm yoki kiberjinoyat ekanligini farqlash qiyin bo'lishi mumkin.

Kiberterrorizmni shaxsiy maqsadlar yo'lida vayron qilish va zarar yetkazish uchun kompyuterlar, tarmoqlar va ommaviy internetdan qasddan foydalanish sifatida ham e'tirof etish mumkin. Tajribali kiberterrorchilar, buzg'unchilik bo'yicha juda malakali bo'lganlar hukumat tizimlariga katta zarar yetkazishi va keyingi hujumlardan qo'rqib, mamlakatni tark etishi mumkin. Bunday terrorchilarning maqsadlari siyosiy yoki mafkuraviy bo'lishi, bu esa terrorning bir ko'rinishi deb hisoblanishi mumkin.

Hukumat va ommaviy axborot vositalarida kiberterrorizm yetkazilishi mumkin bo'lgan ziyon haqida xavotirlar talaygina. Bu esa Federal Qidiruv Byurosi (FQB) va Markaziy Razvedka Boshqarmasi (CIA) kabi davlat idoralarini kiberhujumlar va kiberterrorizmga chek qo'yishga unday boshladi. Kiberterrorizmning bir necha asosiy va kichik holatlari bo'lgan. Al-Qoida internetdan tarafdorlari bilan muloqot qilish va hatto yangi a'zolari yollash uchun foydalangan. Estoniya, Boltiqbo'yi mamlakati, texnologiya jihatidan rivojlanib borishmoqda, 2007-yil aprel oyida Estoniya poytaxti Tallinda joylashgan Ikkinchi Jahon urushi davridagi sovet haykali ko'chirilishi bilan bog'liq tortishuvlardan so'ng kiberterror uchun kurash maydoniga aylanib qoladi.

Kiberterrorizm ko'lamining asosiy ta'rfi bo'yicha munozaralar mavjud. Ushbu ta'riflar tor bo'lishi mumkin, masalan, Internetdagi boshqa tizimlarga hujum qilish uchun Internetdan foydalanish, bu odamlar yoki mulkka nisbatan zo'ravonlikka olib keladi. Ular, shuningdek, axborot texnologiyalari infratuzilmalariga odatiy hujumlar uchun terrorchilar tomonidan Internetdan foydalanishning har qanday shaklini o'z ichiga olgan keng bo'lishi mumkin. Ishda motivatsiya,

maqsadlar, usullar va kompyutyerdan foydalanishning markaziyligi bo'yicha malakaning o'zgarishi mavjud. AQSh davlat idoralari ham turli xil ta'riflardan foydalanadilar va ularning hech biri hozirgacha o'z ta'sir doirasidan tashqarida majburiy bo'lgan standartni joriy etishga urinmagan.

Kontekstga qarab, kiberterrorizm kiberjinoyat, kiberurush yoki oddiy terrorizm bilan sezilarli darajada mos kelishi mumkin. Kasperskiy laboratoriyasi asoschisi Yevgeniy Kasperskiy hozirda "kiberterrorizm", "kiberurush" dan ko'ra aniqroq atama ekanligini his qilmoqda. Uning ta'kidlashicha, bugungi hujumlar bilan siz buni kim qilgani yoki ular yana qachon zarba berishini bilmaysiz. Bu kiber-urush emas, balki kiberterrorizmdir". U, shuningdek, o'z kompaniyasi kashf etgan Flame Virus va NetTraveler Virus kabi keng ko'lamli kiber qurollarni biologik qurollarga tenglashtirib, bir-biriga bog'langan dunyoda ular bir xil darajada halokatli bo'lish potentsialiga ega ekanligini ta'kidlaydi.

Agar kiberterrorizmga an'anaviy terrorizmga o'xshash munosabatda bo'lsa, u faqat mulk yoki hayotga tahdid soladigan hujumlarni o'z ichiga oladi va jismoniy, haqiqiy zarar yoki jiddiy buzilishlarni keltirib chiqarish uchun maqsadli kompyuterlar va ma'lumotlardan, xususan, Internet orqali foydalanish infratuzilmasi sifatida ta'riflanishi mumkin.

Terrorizmi o'rganish bo'yicha ixtisoslashgan ko'plab akademiklar va tadqiqotchilar kiberterrorizm mavjud emasligini va haqiqatan ham xakerlik yoki axborot urushi masalasi ekanligini ta'kidlamoqda. Hozirgi hujum va himoya texnologiyalarini hisobga olgan holda, elektron vositalardan foydalangan holda aholida qo'rquv, jiddiy jismoniy zarar yoki o'lim paydo bo'lishi ehtimoli yo'qligi sababli uni terrorizm deb belgilashga rozi emaslar.

Umuman kiberjinoyatda bo'lgani kabi, kiberterrorizm aktlarini amalga oshirish uchun talab qilinadigan bilim va ko'nikmalar chegarasi erkin foydalanish mumkin bo'lgan xakerlik to'plamlari va onlayn kurslar tufayli doimiy ravishda pasayib bormoqda. Bundan tashqari, jismoniy va virtual olamlar jadal sur'atlar bilan birlashib, yana ko'plab imkoniyatlar maqsadlariga erishmoqda, buni Stuxnet, 2018-yildagi Saudiya neft-kimyosi sabotaj urinishi va boshqalar kabi e'tiborga molik kiberhujumlar tasdiqlaydi.

Hozirgi davrda fan, texnika va asosan kompyuter taraqqiyoti mahsuli bo'lgan kibermakon va uning boshqaruvchi qiyofasi "superkorporatsiya" texnologiyalarning insoniylikdan begonalashuvi natijasida din niqobidagi ijtimoiy va madaniy buzg'unchilikni sodir etishga bo'lgan urinishlar tobora kuchayib bormoqda. Jumladan, bugungi kunda kiberterrorchilik tuzilmalari o'z g'arazli maqsadlari yo'lida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan keng foydalanishga urinmoqda.

Bu borada O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A.Karimovning "Yuksak ma'naviyat-engilmas kuch" asarida quyidagicha ta'kidlaangan: "Taassufki, ba'zan islom dini va diniy aqidaparastlik tushunchalarini bir-biridan farqlay olmaslik yoki g'arazli maqsadda ularni teng qo'yish kabi holatlar ham ko'zga tashlanmoqda. Shu bilan birga, islom dinini niqob qilib, manfur ishlarni amalga oshirayotgan mutaassib kuchlar hali ongi shakllanib ulgurmagan, tajribasiz, g'o'r yoshlarni o'z tuzog'iga ilintirib, bosh-ko'zini aylantirib, ulardan o'zining nopok maqsadlari yo'lida foydalanmoqda. Bunday nojo'ya harakatlar avvalo muqaddas dinimizning sha'niga dog' bo'lishini, oxir-oqibatda esa ma'naviy hayotimizga salbiy ta'sir ko'rsatishini barchamiz chuqur anglab olishimiz va shundan xulosa chiqarishimiz zarur"⁶.

Bu xususida Xalqaro press-klubda Mintaqaviy aksilterror tuzilma (MAAT) Ijroiya qo'mitasi direktori Evgeniy Sisoevning so'zlariga ko'ra, MAAT O'zbekiston bilan o'zaro ishonch va yordamga asoslangan aloqalarni o'rnatgan. Xalqaro Press-klubda bo'lib o'tgan ko'p tomonlama hamkorlik masalalariga bag'ishlangan navbatdagi yig'ilish zamonaviy tahdidlar sharoitida asosiy masalalardan biri axborot xavfsizligi, kiberxavfsizlik masalasi ekanini ta'kidladi.

"Kibermaydonlar xalqaro terrorchi tashkilotlar a'zolarining o'z maqsadlariga erishish uchun qulay imkoniyatlar yaratmoqda. Bu yo'nalishda ko'p ishlarni amalga oshiryapmiz, bu borada hamkorlik chora-tadbirlari ishlab chiqilgan. Biz terrorchilikka qarshilik qilish maqsadida aksilterror o'quv mashqlarini o'tkazyapmiz. Xitoy tomon bu masalalarga katta e'tibor qaratmoqda va ko'plab qiziq takliflar kiritmoqda. Aprel oyida Shanxayda ajoyib seminar bo'lib o'tdi. Unda kiberterrorizm masalasiga bag'ishlangan uchrashuvlar o'tkazildi. Bu

⁶ Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T.: Ma'naviyat, 2008.

mazmunda janob Mirziyoyevning takliflari juda o'rinli"⁷, qo'shimcha qiladi E.Sisoev.

"Kibermakon"da din niqobidagi "kiberhujum"lar tahdidi: din niqobi ostidagi ekstremistik saytlarda asosan davlat to'ntarilishi va xunrezlik urushlari haqida gap boradi. Bugungi kunda dunyoda eng katta xavf solib turgan ISHID guruhining internet kibermakonidagi axborot hujumi va tahdidi to'g'risida Aydarbek Tulepov o'zining "ISHID fitnasi" kitobida quyidagi ma'lumotlarni beradi. ISHID o'zining internet orqali go'yo Islom yo'lida "qurbon" bo'layotgani aks etgan videolavhalari va fotosuratlari "al-Hayot" media studiyasida tayyorlanadi va internetga joylashtiriladi.

Terrorchilarning targ'ibot-tashviqotlari kun sayin avj olib bormoqda. Jumladan, "Odnoklassniki", "Facyebook", "Instagram", "Twitter", "V Kontakte" ijtimoiy tarmoqlarida buzg'unchilik va yot g'oyalarni targ'ib qiluvchi yuzlab guruhlar mavjudligi fikrimizning yaqqol dalilidir. Shuningdek, Islom dinini noto'g'ri, qabih maqsadlarda talqin etish, dinga siyosiy tus berib, hokimiyatni qo'lga kiritishdir. Kitobda din niqobi ostidagi "rahnamolalar" haqida ham yoziladi. Bular, Muhammad ibn Abdulvahhob, Hasan al-Banno, Sayyid Qutb, Muhammad Ilyos Kandehlaviy, Taqiyuddin Nabahoniy, Abdul Qadim Zallumlarning yoshlar ongiga kuchli ta'sir o'tkazadigan: "Xudo-idealimiz, payg'ambar-dohiyimiz, Qur'on-konstitutsiyamiz, jihod-vositamiz, din va Xudo yo'lida qurbon bo'lish-ezgu orzuimiz", - kabi jarangdor shiorlari aslida soxta bo'lib, g'arazli maqsadga erishish yo'lidagi niqobdan boshqa narsa emas. Bu xususda 2017-yil 28-iyun kun.uz saytida bergan ma'lumotga ko'ra: Ukraina hukumatining barcha kompyuterlari xakerlik hujumiga uchradi. Bu haqda mamlakat bosh vaziri o'rinbosari Pavel Rozenko Facyebook'dagi sahifasida xabar berdi.

Tabiiyki, tarmoqning barcha foydalanuvchilari kabi ekstremistlar ham turli xil saytlar va forumlarga kirib ko'radi. Mudom shakllantirilib boriladigan dasturli ta'minotdan foydalanadi, tarmoqli ta'minot shu jumladan internet orqali maxfiy muloqot tarqatmoqda. "Al-Qoida"ning birinchi rasmiy sayti 2001-yil 11-sentyabr voqealarigacha ham mavjud bo'lgan. "Al-Qoida" sayti o'sha vaqtlardagi veb-resurslardan farq

---

⁷ www.edu.uz

qilmagan, uning katta qismini statik (turg'un, muvozanat holatidagi) tasvirlar va turlicha matn, e'lonlar (asosan arab tilida), shuningdek, bir nechta qisqa videoroliklar tashkil qilgan.

"Al-Qoida"ning rasmiy tashkiloti paydo bo'lishi, saytda boshqa din niqobidagi "dindor"larning o'zini oshkor qilishi tezlik bilan kengayib bordi. Yomg'irdan keyingi qo'ziqorinlar kabi, ularni qo'llab-quvvatlovchi ko'plab sahifalar, turli xil ko'rinishdagi forum va ijtimoiy tarmoqlar "bolalab" ketdi. Ammo uning din niqobi ostidagi ekstremistlarning diniy mafkurasi bilan tanish bo'lgan har qanday odam, kichik detallar vositasida go'yoki "hamfikir birodarlar"i orasida ekanligi — bugungi kunning xavfidir. Bu o'z vaqtida "Al-Qoida" tomonidan emas, balki uning tarafdorlari tomonidan yaratilgan edi va o'z navbatida, to'laqonli ijtimoiy tarmoqlarni yaratishda "asqotadigan" zamonaviy texnologiyalar dunyosida bilim darajasini namoyish etib, bu guruhning haqiqiy a'zolari diqqatini o'ziga jalb qilgan.

"Kiber hujum mexanizmi"ga qarshi "Kiberhimoya mexanizmi" quyidagilardan iborat: hammamizga ma'lum bola tarbiyasi ota-ona, mahalla, maktab gardaniga tushadi. Bunda yoshlarni keskinlik yoki tazyiq o'tkazib to'g'ri yo'lga solib bo'lmaydi. Hech bir zo'ravonliksiz va asosli fikr-mulohazalar bilan tushuntirish ishlari olib borilishi zarur. "Kontrpropaganda" ishlari bosh tezisi — inson olamni o'zgartirish uchun mukammal bilim va chuqur mulohaza yuritsa, jamiyatda mutaxassis va avtoritetga aylansa, uning ergashuvchilari tabiiyki ko'proq bo'ladi. Shunda yaxshi maqsadlarga erishishi muqarrarligi ta'minlangan bo'ladi, deb bosim o'tkazmay, qalban yondashib bolaning ongiga "etkazish" lozim. Bolaning xatti-harakatlarini mutlaqo qoralash kerak emas. Bu uning qarshi reaksiya - himoya pozitsiyasini qo'llashiga olib keladi.

Hech qachon ekstremizm — ijtimoiy xastalik ekanligini unutmaslik lozim. Shuning uchun unga jarrohning emas, psixolog qurollari bilan yondashish kerak. Bunday "romantika"ga asosan yoshlar ishonib, bu ular energiyasini destruktiv yo'nalishga burib yuboradi. Shunday targ'ibot va tashviqot asosida shakllanish bosqichidagi yoshlar va ta'sirchan ijtimoiy qatlam vakillarida tabiiy ravishda olamni adolatliroq qilish (masalan elitalar shakllanishi, nochorlik, mehnat haqqi va karera o'sishidagi adolatsizlik, jinoyatchilikning yuqori darajadali, oddiy fuqaro huquqini himoyalashda adolatsizlik, ishsizlik, qonuniy idoralar tomonidan siyosiy tizimga ta'sir sustligi kabi masalalar yuzasidan)

xohishi yuzaga kelib, umuminsoniy qadriyatlarni rad qila boshlaydi, o'zini ijtimoiy fikrga qarshi tuta boshlaydi, ta'lim olishda mutaxassis sifatida shakllanish o'rniga, kelajagi yo'q yo'nalishga tushib qoladilar.

Internetda ekstremizm bu avvalo targ'ibot-tashviqotdir. Ekstremistlar e'tiqod qiladigan bir qator maqsad va qarashlar, qadriyatlar targ'ib qilinadi, ularning "ilg'or", "muqarrar"ligi isboti keltiriladi, qarshilar va dushmanlar aniqlanadi. Agarda tashkilot ma'lum bir submadaniyatga e'tiqod qilsa, o'zlarining targ'ibot va tashviqotida "kiberhujum mexanizmi"ni ishga soladi. Bularga quyidagilarni misol keltirish mumkin:

- ✓ kiyinish uslubi, xatti-harakat, tashqi ko'rinish va hokazolar kabi masalalar bo'yicha maslahatlar beriladi;

- ✓ kundalik hayotga oid nima qilish mumkin-u, nima mumkin emas;

- ✓ "to'g'ri" narsani to'g'ri bajarishni, u yoki bu ko'rinishda "qo'shilish" yoki "kurash"ga chaqiriladi.

Biz bu kabi din niqobi ostidagi yoshlarda internet orqali salbiy xarakter shakllantirishga harakat qilayotganlarning "kiberhujum mexanizmi"ga qarshi yosh avlodni asrashimiz uchun "kiberhimoya mexanizmi"ni quyidagicha qo'llash mumkin:

- ✓ birinchidan, internetda berilayotgan ma'lumotlarni "filtrlash" yoki yoshlarda "filtrlay" olish qobiliyatini shakllantirish;

- ✓ ikkinchidan, internet ma'lumotlarga yoki kompyuterga qiziquvchi yoshlarga doimiy ravishda salbiy saytlar va ularning oqibatlarini to'g'risida kerakli ko'rsatmalar berib boish;

- ✓ uchinchidan, joylarda ota-onalar uchun doimiy ravishda tushuntirish ishlarini olib borish;

- ✓ to'rtinchidan, maktab, litsey, kollej va oliy o'quv yurti pedagog jamoasi, o'quvchi va talabalar orasida internet hujumlari va internet savodxonligi bo'yicha targ'ibot va tashviqot ishlarini tashkil qilish;

- ✓ beshinchidan, maktab, litsey, kollej va oliy o'quv yurtlarida internet savodxonligi bo'yicha maxsus kurslar o'qitilishi, shuningdek, oliy ta'lim muassasalarida maktab, litsey, kollejlarda va oliy ta'lim muassasalari uchun o'qituvchilar tayyorlanishini hisobga olib, fanlarining xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, "Kibermakondagi diniy ma'lumotlar va kiberterrorizm" maxsus kurs yoki fanlarning ishchi fan dasturlariga alohida mavzu shakllantirib kirgizish maqsadga muvofiqdir.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 28-sentyabrdagi "O'zbekiston Respublikasining jamoat ta'lim axborot tarmog'ini tashkil etish to'g'risida"gi qaroriga muvofiq ta'lim va yoshlar bo'yicha yaratilayotgan axborot resurslari yagona "ZiyoNET" milliy ta'lim tarmog'i tashkil etilganligi axborot xurujlariga qarshi turishda bir "mexanizm" ekanligi, "Kiber jinoyatlar to'g'risida" Konvensiya, "Voyaga etmaganlar uchun xavfsiz Internet va onlayn resurslarni joriy qilish to'g'risida" Yevropa Ittifoqi Parlamenti Assambleyasining tavsiyalari, "Bola huquqlari to'g'risida" BMT Konvensiyasi kabi qonunlar va Xalqaro Konvensiyalarniyuqorida ko'rsatilgan ta'lim muassasalariga fan sohalarining mazmunlaridan kelib chiqib o'rgatishimiz lozim deb hisoblaymiz.

Rossiyalik yetakchi mutaxassislar yozishicha, axborot urushi (information war) – strategik maqsadlarni amalga oshirish uchun raqibning axborot maydoniga informatsion ta'sir ko'rsatish harakatidir. Axborot urushi "targ'ibot" (propaganda) atamasiga bevosita bog'liq. «Targ'ibot» atamasini Rim Papasi 1622-yili, katoliklar va protestantlar o'rtasidagi o'ttiz yillik urushda ilk bor qo'llagan. Papa mag'lub bo'layotgan katoliklarning jangovor ruhini ko'tarish maqsadida maxsus kongregatsiya – iymon targ'iboti bo'limini ishga tushirgan.

1622-yildan birinchi Jahon urushigacha targ'ibot atamasi diniy ma'noda qo'llanilgan. Dushman qo'shinlari va kuchlariga ta'sir qilish uchun maxsus bo'linmalar ilk bor ana shu urushlar davomida paydo bo'ldi. "Axborot urushi" atamasi ilk bor 1967-yili tilga olingan bo'lib, bu iboraning muallifi sobiq Sovet ittifoqiga qarshi boshlangan axborot urushining asoschilaridan biri Allen Dallesdir. 1985-yili axborot urushi atamasi Xitoyda ham qo'llangan.

1992-yili AQSh harbiy qo'mondonligi Fors ko'rfazida amalga oshirilgan «Sahrodagi bo'ron» amaliyoti uchun «Axborot urushi» deb nomlagan alohida hujjat ham ishlab chiqqan. «Axborot urushi» atamasi 1995-yilda Rossiyada ham paydo bo'ldi. Axborot urushi – raqib sanalgan mamlakat rahbariyatiga, uning jamoatchilik yoki diniy tashkilotlariga va ular qabul qiladigan qarorlarga ta'sir ko'rsatish, ijtimoiy fikr va jamoatchilik ongini o'ziga kerakli yo'nalishda shakllantirishga urinishdir. Ta'sir qilishning asosiy dastaklari – kitoblar, kinofilmlar, televideniye, internet, OAV nashrlari.

Axborot urushining muhim jihati – raqibning rahbariga psixologik bosim o'tkazib, uni "kerakli" qarorlarni qabul qilishga majbur qila

bilishdir. Misol uchun, kerakli laqablar o'ylab topiladi (kofir, tog'ut, munofiq, vahhobiy va hokazo), turli xil dezinformatsiya, ya'ni haqiqatdan yiroq axborotlar tarqatiladi. Yolg'on maqsadlar sari yo'nalishga majbur qiluvchi xatti-harakatlar va vahima uyg'otuvchi uslublar qo'llaniladi.

Axborot ta'siri – dalillarni (faktlarni) buzib ko'rsatish yoki raqibning tabiiy idrok qilish qobiliyatini so'ndirish, uning fikrini histuyg'ular (emotsiyalar), kuchli hissiyotlar ta'sirida ushlab turish, ya'ni "jahl chiqsa, aql ketadi" degan holatga olib kelish.

Misol uchun, G'arb ommaviy axborot vositalari (OAV) va «Al-Jazira» telekanalining Qaddofiy samolyotlari «tinch» namoyishchilarni «bombardimon qilgani» oqibatida Liviya ko'chalarida yuzlab o'liklar yotgani, begunoh xalq ayovsiz qirilayotgani haqidagi axborotlardan so'ng BMT maxsus rezolyutsiya qabul qilishga «majbur» bo'ldi. Haqiqatdan yiroq bu axborotlar ta'siri ostida NATO Liviyani bombardimon qilishi va yaqin kelajakda bu mamlakat Afg'oniston va Iroq kabi bosib olinishi mumkin bo'lib qoldi.

Vaholanki, Liviyada yashayotganlar telefon orqali hech qanday bombardimonlar bo'lmaganini, o'liklar ham yo'qligini, bolalar maktablariga, kattalar esa ishlariga borib kelayotganini aytib turdilar. Haqiqiy bombardimonlar esa BMT qabul qilgan rezolyutsiyadan keyin, G'arb koalitsiyasi tomonidan amalga oshirildi. Bu elektron OAVlaridagi yolg'on va soxta axborotning (dezinformatsiya) yopirilishi va uning oqibatiga bir misoldir.

Axborot urushlari turli xil aloqa (kommunikatsiya) vositalari yordamida amalga oshiriladi. Vositalar navi (assortimenti) juda boy bo'lib, unga mashhur OAVlardan boshlab mish-mishlar, g'iybatlar va hatto latifalargacha (anekdot) kiritish mumkin.

Kechagi axborot urushlari bugungisidan batamom farq qiladi. Yangi zamonaviy axborot texnologiyalarining rivojlanib ketishi, sun'iy yo'ldosh televideniylar, internet tarmoqlar boshqalar uchun yopiq bo'lgan ma'lum hudud, ya'ni lokal konfliktlarning zudlik bilan tarqalishi ularga olamshumul ahamiyat berilishiga sabab bo'ldi.

Bugungi kunda Xitoyda 800 million, Rossiyada esa 90 millionga yaqin internetdan foydalanuvchilar ro'yxatdan o'tgan. Endilikda ijobiy yoki salbiy mazmundagi axborotlarning global tarmoqqa chiqishi uchun bir soniya kifoya. Bu axborotlarning nafaqat milliy manfaatlar, xavfsizlik va mamlakat suverenitetiga, balki shu mamlakatda

yashayotgan musulmonlarga ham aloqasi bor. «Islomiy omil» esa bugungi kun axborot urushida yetakchi o'rinni egallab oldi.

Axborot urushini oddiy reklamadan farqlaydigan jiddiy belgi shuki, bunda asosiy maqsad qarshi tarafga nisbatan uning maqsadi va unga yetishish vositalaridan to'liq foydalanishiga to'sqinlik qilish, chalqitishdir. Keyingi paytlarda ilmiy manbalarda tez-tez "axborot iste'moli madaniyati" atamasi qo'llanayotganiga guvoh bo'lmoqdamiz. Unga ko'ra, har kim o'zi e'tiqod qiladigan mafkura tarqatuvchisi va targ'ibotchisidir.

Axborotni qabul qiluvchi o'zi, atrofdagilar, yaqinlari, xalqi, yurti manfaatlarini himoya qilishi, shunga mos va xos ma'lumotlarni tanlashni bilishi, o'zlashtirishi va tarqatishi lozim. Bu, o'z navbatida, tarbiyaga bog'liq. Bugun yoshlarga "Bu axborotni kim taqdim qilmoqda?", "Nima uchun taqdim qilmoqda?" va "Qanday maqsadda taqdim qilmoqda?" degan savollarni o'z-o'ziga berishi, unga asosli javob topishga harakat qilishni o'rgatish kerak bo'ladi. Ana shundagina turli g'oyalar ta'siriga tushib qolish ehtimoli kamayib, taklif etilayotgan ma'lumotlarga ko'r-ko'rona ergashishning oldi olinadi. "Axborot tashnaligi"ga barham beriladi.

Ayni paytda, axborotlashuv jarayoni qo'yidagi muammolarni ham keltirib chiqaradi:

Birinchidan, mualliflik yoki intellektual mulk huquqi buzilishiga sabab bo'lishi mumkin. Bu hol bugungi kunda internet orqali tarqatilayotgan ma'lumotlarning to'g'ridan-to'g'ri olinishi misolida ko'rinmoqda. Mualliflar huquqlarini himoya qiluvchi tashkilotlar, plagiatlikni aniqlash programmalari tabiiy zarurat tufayli vujudga kelgan.

Ikkinchidan, tekshirilmagan, noxolis ma'lumotlarning keng tarqalishi ehtimoli ortadi. Aslida, internet tarmoqlari mualliflardan mas'uliyatni cheklaydi. Shunga muvofiq internet jurnalistikasi rivojlanmoqda.

Uchinchidan, maxfiy, shaxsiy ma'lumotlarning noqonuniy ravishda e'lon qilinishiga olib keladi. Bundan ba'zan moddiy manfaatdorlik yoki ko'zlangan aniq maqsadga erishish, jumladan, biror shaxsni obro'sizlantirish nazarda tutiladi.

To'rtinchidan, din niqobidagi ekstremizm, missionerlik hamda "ommaviy madaniyat" targ'iboti ortadi. Bu esa ma'naviyatga, milliy va

diniy qadriyatlarga, azaliy urf-odat va an'analarga qarshi qaratilgan to'g'ridan-to'g'ri tahdiddir.

Beshinchidan, ma'naviy, milliy qadriyatlarga putur etadi. Masofaviy muloqot, faqat hurmatdan iborat munosabat shakli o'ta-onaga xizmat, yaqinlar diydoriga intilish, hashar, muhtojlarga moddiy va ma'naviy yordam ko'rsatish kabi qadriyatlarimizga ma'lum darajada ziyon etkazadi. Shu sababdan yurtimizda qadriyatlarga sadoqat, milliylikka hurmat tuyg'ulari targ'ib qilinadi.

Yuksak axborot texnologiyalarini jamiyat hayotining turli sohalariga joriy etish – davr talabi. Ammo uning ham o'ziga xos jihatlari bor. Jumladan,

✓ uning natijasida jismoniy mehnat hajmi keskin qisqaradi. Bu esa ishsizlikning ortishidir. Demak, amaliyotga ilm-fanning eng so'nggi natijalarini joriy etish barobarida yangi ish o'rinlarini yaratish ustida jiddiy bosh qotirish ham muhim hisoblanadi;

✓ yuksak darajada texnik imoniyatlarga ega bo'lish mehnat, ishlab chiqarish jarayonini osonlashtiradi, inson uchun murakkab va qiyin bo'lgan ishlarni texnika o'z zimmasiga oladi va insonlarning aqliy faoliyati uchun keng yo'l ochiladi.

✓ dunyo xalqlari bilan muloqot almashinuvi osonlashadi, tezlashadi. Jahondagi istalgan mamlakat kutubxonalarida saqlanayotgan nodir va muhim kitoblardan foydalanish imkoniyatlari yaratiladi;

✓ madaniyatlararo aloqalar rivojlantiriladi, mustahkamlanadi. Dunyo yaqinlashadi.

Demak, har bir olingan ma'lumotni tekshirib, asosli yoki asossiz ekanini aniqlamay turib, o'sha ma'lumotga qarab ish tutish turli muammo va javobgarliklarni keltirib chiqarishi mumkin. Chunki bunda xabar tarqatayotgan kishining g'arazli maqsadini amalga oshirishiga zamin yaratib qo'yiladi.

Shunday ekan, dunyoning turli mintaqa va hududlarida ro'y berayotgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, ziddiyatli to'qnashuvlarga teran qarash hissini oshirish, har qanday ko'rinishdagi tahdidlarga qarshi ma'naviy-ma'rifiy ishlarni zamon talablari asosida tashkil etish, ayniqsa bu borada kelajagimiz hisoblangan yosh avlodni, bir so'z bilan aytganda har birimiz uchun muqaddas bo'lgan oilamizni din niqobi ostidagi yot g'oyalar ta'siridan asrash uchun bor kuch va imkoniyatlarimizni safarbar etishimiz lozim.

2022-2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida VI yo'nalish umumbashariy muammolarga milliy manfaatlardan kelib chiqqan holda yechim topishga bag'ishlangan. Unda terrorizm va ekstremizmga qarshi kurashishning samarali mexanizmlarini shakllantirishdan ko'zlangan maqsadlar belgilab berilgan. Terrorizm va ekstremizm muammosi global ijtimoiy hodisa sifatida dunyoning barcha davlatlarini qamrab olgan. O'zbekiston ham jahon hamjamiyatining ajralmas qismi sifatida bundan mustasno emas.

So'nggi-yillarda yangi O'zbekistonning terrorizm va ekstremizmga qarshi harakatlari Markaziy Osiyoning boshqa davlatlari uchun o'ziga xos namuna bo'lib xizmat qildi. Rasmiy ma'lumotlarga ko'ra, 2017-yilga nisbatan 2018-yilda O'zbekistonda terrorizm va ekstremizm bilan bog'liq jinoyatlar soni 65 foizga kamaydi. Yoshlarning huquqiy va diniy bilimini oshirish orqali ekstremistik targ'ibotga, radikallashuvga qarshi kurashishning o'zbek modeli muvaffaqiyat qozondi. Huquqiy va diniy bilimlarini oshirish vositasida yoshlar o'rtasida ekstremistik tashviqotga qarshi turishga asoslangan mazkur model samarali bo'lib chiqdi.

O'zbekistonda terrorizmga qarshi kurashishning o'zbek modeli, avvalambor, huquqiy va siyosiy madaniyatni, ma'naviy va diniy ma'rifatni oshirish orqali odamlar ongi, birinchi navbatda, yoshlar ongini oshirish uchun kurash sifatida tushuniladi. Ijtimoiy reabilitatsiya, ekstremistik g'oyalar ta'siri ostida bo'lgan va o'z xatolarini anglaganlarning normal hayotga qaytishi bo'yicha olib borilayotgan tizimli ishlar ham ijobiy natijalarni bermoqda.

Mamlakatda ushbu global hodisalar tahliliga bag'ishlangan qator monografiyalar, risolalar va maqolalar nashr etilmoqda, dissertatsiyalar himoya qilinmoqda. Ularda o'zbek modelining mazmun-mohiyati, mazkur makon va zamon tanlamas illatga qarshi kurashishda davlat organlari va jamoatchilik tajribasi har tomonlama ko'rib chiqilgan.

Bu boradagi milliy va xalqaro sa'y-harakatlarni birlashtirish orqali samarali profilaktik chora-tadbirlarni belgilash, terrorizm va ekstremizmning oldini olish, ularni moliyalashtirish manbalari va kanallariga barham berish davlat siyosatining muhim yo'nalishi hisoblanadi. Shu maqsadda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 1-iyuldagi farmoni bilan 2021-2026-yillarga mo'ljallangan ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashish bo'yicha O'zbekiston

Respublikasi Milliy strategiyasi va uni amalga oshirish bo'yicha "Yo'l xaritasi" tasdiqlanib, yo'nalishlari belgilandi.

Xalqaro terrorizm va ekstremizm kabi global hodisalarga qarshi ziyolilar, olimlar, diniy ta'limot mutaxassislarining kurashi faollashgani jaholatga qarshi ma'rifat bilan javob qaytarishning muhimligini tasdiqlaydi. 2020-yilda Global terrorizm indeksi (Global Terrorism Index) bo'yicha tadqiqotlar 135 ta davlatni qamrab oldi. Unga ko'ra, O'zbekiston ro'yxatning 134-pog'onasini egalladi va bir necha yillardan buyon terrorizm xavfi past bo'lgan yetakchi davlatlar qatoridan joy oldi. Mamlakatimiz bunday natijaga davlat organlari va fuqarolik jamiyati institutlarining muvofiqlashtirilgan faoliyati, aholi o'rtasida tizimli profilaktika ishlarini olib borish orqali erishmoqda. Shuningdek, BMT mojaro zonalaridan ayollar va bolalarni o'z vataniga qaytarish bo'yicha o'zbek modelini ham yuqori baholadi.

Qayd etish lozimki, bugungi kunda ekstremistik va terrorchilik tashkilotlari saflariga jalb qilishda Internet jahon axborot tarmog'idan keng foydalanilmoqda, uning yordamida ekstremizm va terrorizm mafkurasi faol singdirilib, aholining dindor qismi o'rtasida jamiyatga qarshi kayfiyat shakllantirilmoqda. O'zbekiston Respublikasining vakolatli davlat organlari tomonidan ekstremistik va terroristik materiallarni tarqatuvchi vyeby-resurslar va ijtimoiy tarmoqlarning faoliyatini aniqlash va oldini olish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Ekstremistik va terroristik tashkilotlarning Internet jahon axborot tarmog'i orqali yollash harakatlarida kuzatilayotgan faollik sababli, ularni zararsizlantirish bo'yicha quyidagi qo'shimcha choralar ko'rilishi zarur:

a) Internet jahon axborot tarmog'ida ekstremizm va terrorizm g'oyalarini tarqatuvchilarni, shuningdek, respublikadagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatni beqarorlashtirish niyatida bo'lgan shaxslar va guruhlarini o'z vaqtida aniqlash;

b) respublika aholisiga xos bo'lgan bag'rikenglik va diniy an'analarni o'zida mujassam qilgan ilmiy asoslangan mafkuraga tayanib Internet tarmog'ida ekstremizm va terrorizm g'oyalariga qarshi tashviqot va targ'ibot ishlarini tashkil etish;

v) buzg'unchi kontentni aniqlash va yo'q qilish maqsadida Internet jahon axborot tarmog'ini tahlil qilish;

g) Internet jahon axborot tarmog'ida ekstremizm va terrorizm g'oyalari axborot orqali qarshi kurashish sohasida malakali kadrlar tayyorlash;

d) huquqni muhofaza qiluvchi organlarning maxsus bo'linmalarini zarur bo'lgan ilg'or dasturiy mahsulotlar hamda texnika bilan ta'minlash;

e) Internet jahon axborot tarmog'idan ekstremistik va terrorchilik maqsadida foydalanishga qarshi kurashish masalalarini tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlarni muntazam ravishda takomillashtirib borish.

Mavzu yuzasidan savollar

1. Kibermakon nima?
2. Jihod deganda nimani tushunasiz?
3. Ma'furaviy immunitet deganda nimani tushunasiz?

Mavzu yuzasidan testlar

1. Qaysi javobda Dinshunoslik fanining funktsiyalari to'g'ri ko'rsatilgan.

- a) To'ldiruvchilik, birlashtiruvchilik, nazorat, integratorlik.
- b) To'ldiruvchilik, gnoseologik, birlashtiruvchilik, nazorat.
- c) Birlashtiruvchilik, akseologik, kommunikativlik nazorat.
- d) Nazorat, islomiy, xurfikrlik, daxriylik.

2. Dunyo musulmonlarining necha foizi islom dinining sunniylik yo'nalishiga e'tiqod qiladilar?

- a) 90%.
- b) 60%.
- c) 75,5%.
- d) 92,5%.

3. O'z Vatani va xalqini chet el bosqinchilaridan himoya qilib shahid bo'lgan alloma kim edi?

- a) Axmad Yassaviy.
- b) Najmiddin Kubro.
- c) At-Termiziy.
- d) Yusuf Xamadonny.

4.Samarqanddagi qaysi masjidida Qur'on bir necha yuz yil saqlangan?

- a) Xoja Axror.
- b) Bibixonim jomi masjidida.
- c) Ulug'bek.
- d) Ko'kaldosh.

5.Komil inson darajasiga erishishni ko'rsatuvchi ta'limot nima deb ataladi?

- a) Tariqat.
- b) Fikh.
- c) Sunniylik.
- d) Tasavvuf.

6.Qur'oni Karimda "Ilm" so'zi necha marta ishlatilgan?

- a) 700 marta.
- b) 750 marta.
- c) 650marta.
- d) 600 marta.

7.O'zbekiston aholisining necha foizi islom diniga e'tiqod qiladi?

- a) 85 %
- b) 88 %
- c) 92 %
- d) 95 %

8. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining nechanchi moddasiga binoan "O'zbekistonda diniy ruhdagi siyosiy partiyalarni tuzish ta'qiqlanadi"?

- a) 18-moddasida.
- b) 29-moddasida.
- c) 57-moddasida.
- d) 71-moddasida.

9. Bugungi kunda dunyoning nechta mamlakat aholisi islom diniga e'tiqod qiladi?

- a) 180 ta.
- b) 173 ta.
- c) 165 ta.
- d) 150 ta.

10. "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida"gi qonunning 23- moddasi nimani o'z ichiga oladi?

- a) Qonunni buzgan kishilarni jazoga tortish to'g'risida. Vijdon erkinligi kafolatlanadi.
- b) Diniy ta'lim olish mumkinligi ko'rsatilgan.
- c) Fuqarolarni chet elga borishlarini qonunlashtirgan.
- d) Diniy marosimlarni o'tkazish to'g'risida.

11. O'zbekistondagi ibodatxonalar, masjid va madrasalar faoliyatini kim boshqaradi?

- a) O'zbekiston musulmonlari idorasi.
- b) Dinning o'zi.
- c) Davlat idoralari.
- d) Imom-xatiblar.

Adabiyotlar:

- 1. Raximdjano D., Ernazarov O. Dinshunoslikka kirish. O'quv qo'llanma. – Toshkent, O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2018. – 304 b.
- 2. Jonathon A.K. Brovn. Hadith. – England, 2000.
- 3. Saifnazarov I., Sultonov T., Ilhomjonov L., Xalimmetova R. Dinshunoslik. O'quv qo'llanmasi. – Toshkent, TDIU, 2019. – 180 b.

12-MAVZU. MISSIONERLIK VA PROZELITIZMNING SIYOSIY-IJTIMOIIY XAVFI

REJA

1. Missionerlik va prozelitizm tushunchasining mohiyati va rivojlanish bosqichlari. Xristian dini missionerligi
2. Xalqaro missionerlik tashkilotlari va ularning targ'ibot usullari
3. Missionerlik va prozelitizmning targ'iboti va ularni bartaraf etish bo'yicha olib borilayotgan faoliyat dinamikasi
4. O'zbekistonda faoliyati kuzatilgan missionerlik harakatlari va ular faoliyatining oqibatlarini.
5. Missionerlik va prozelitizmning ma'naviy barqarorlikka tahdidi hamda uni oldini olishning mexanizmlari

Tayanch tushunchalar: Missionerlik, prozelitizm, mutaassiblik, vijdon erkinligi, diniy bag'rikenglik, konfessiya, diniy tashkilot, sekta, firqa, oqim, yo'nalish, mazhab, «Beloje bratstvo», «Bojestvenniy orden», «Pervogo Angela», «Moliyalash», Isus Xristos, «Missiya» va boshqalar

Missionerlik «missio» fe'lidan olingan bo'lib, «yuborish», «vazifa topshirish», missioner esa «vazifani bajaruvchi» degan ma'nolarni anglatadi. Missionerlik esa belgilangan vazifalarni hal qilishga qaratilgan nazariy va amaliy faoliyat majmuini bildiradi. Turli lug'atlar va manbalarda missionerlikka ko'plab ta'riflar berilgan. Ularning deyarli barchasida missionerlikka xos xususiyatlar tavsiflanishi barobarida, bu so'z asosan xristian dini bilan bog'lanadi. Jumladan, har yili qayta nashr etiladigan «World Book» («Jahon kitobi») ensiklopediyasida «Missioner biror diniy guruh tomonidan boshqalarni o'z diniga targ'ib qilish va kiritish uchun yuborilgan inson», -degan fikr qayd etilgan. 2005-yilda Moskvada nashr etilgan «Kirill va Mefodiyning katta ensiklopediyasi»da esa «Missionerlik biror diniy birlashma vakillarining o'z e'tiqodini boshqa din vakillari orasida yoyish harakati», -degan ta'rif keltirilgan. Umuman olganda, turli lug'atlar va manbalarda bayon etilgan ta'riflar bib-biriga juda yaqin va o'xshash bo'lib, ularga tayangan holda quyidagi xulosani chiqarish mumkin: missionerlik - bir dinga e'tiqod qiluvchi xalqlar orasida boshqa bir dinni targ'ib qilishni anglatadi.

Prozelitizm. Bu tushuncha to'g'ridan-to'g'ri biron bir dinga ishongan fuqaroni o'z dinidan voz kechishga va o'zga dinni qabul qilishga majbur qilishdan iboratdir. Missionerlarning bugungi kundagi faoliyati hech bir mintaq, hech bir davlat bunday tahdiddan holi emasligini ko'rsatadi. Bunday holatlarning oldini olish uchun esa missionerlikning mohiyatini to'g'ri va chuqurroq anglash, uni bartaraf etish yo'lida maqsadli, tizimli va tadrijiy faoliyat olib borish zarur bo'ladi.

Bugungi kunda faol missionerlik bilan turli yo'nalishdagi tashkilotlar shug'ullanayotgan ekan, bunday harakatlarning g'oyaviy-aqidaviy asoslarini ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Masalan, xristianlar "Missionerlik har bir dindor uchun shart", deb hisoblaydilar. Bunday fikrlarning asosi va manbaini «Injil»dan topish mumkin. Jumladan, "Injil"da Iso Masihning o'ziga 12 havoriyni tanlab olishi va ularni Isroilning qishloqlari bo'ylab da'vat qilish uchun yuborgani qayd etilgan. Bu haqda Markdan rivoyat qilingan "Injil"da «Iso shogirdlariga dedi: "Butun jahon bo'ylab yuringlar va hamma tirik jonga Injil Xushxabarini targ'ib qilinglar", Mattodan rivoyat qilingan «Injil»da esa "...barcha xalqlardan shogird orttiringlar. Ularni Ota, O'g'il va Muqaddas Ruh nomi bilan cho'qintiringlar. Men sizlarga buyurgan hamma narsalarga amal qilishni ularga o'rgatinglar..."⁸ degan da'vatlarni o'qish mumkin. Shu o'rinda adolat yuzasidan bir fikrni alohida qayd etish lozim. Ko'pchilik hollarda muayyan dinda doirasida shakllangan u yoki bu ko'rsatmalar, aqidalar konkret tarixiy shart-sharoit bilan bog'liq bo'ladi va o'z davri uchun to'g'ri hisoblanadi. Vaqt, sharoit o'zgarishi bilan o'zining birlamchi ahamiyatini yo'qotgan bunday ko'rsatmalar o'sha davrdagi tarixiy vaziyatni tushunish va baholashda qimmatdorlik kasb etadi. "Injil"dan keltirilgan yuqoridagi so'zlar haqida ham shunday deyish mumkin. Zero, Iso Masih tomonidan qilingan bunday da'vatlar ko'p xudolilik o'miga yakka xudolikni targ'ib qilish bilan bog'liq edi.

Bugungi kunda jahon aholisining mutlaq ko'pchiligi yakkaxudolikka asoslangan o'z dinlariga e'tiqod qiladi. Shunday ekan, qayd etilgan ko'rsatmalarni missionerlik bilan shug'ullanish uchun g'oyaviy asos qilib olish tarix haqiqatiga zid ekanini ta'kidlash zarur.

⁸ Tulepov A. Internetdagi tahdidlardan himoya. Mas'ul muharrir A.Hasanov, Toshkent: Movarounnahr, 2016. 103-104 b.

Hozirgi davrga kelib missionerlik global ko'rinish oldi. Bunda XIX-XX asrlarda yuzaga kelgan ko'plab protestantlik oqimlari faol rol o'ynamoqda. Insoniyat tarixida XX asr yirik davlatlar tomonidan o'z ta'sir doiralari kengaytirish uchun olib borilgan kurashlar davri bo'ldi. Bu jarayonda Osiyo va Afrika mamlakatlari asosiy kurash maydoniga aylandi. Missionerlarning asosiy maqsadi ma'lum davlatlarda o'zlariga tarafdorlarni ko'proq yig'ish, ular orasida g'arbona, xristian hayotini targ'ib qilish va shu orqali jamiyatda xayrixoh bo'lgan guruhlarini shakllantirishdir. Ushbu maqsadga erishish uchun xristian missionerlari tomonidan ko'p yillik dasturlar ishlab chiqilgan. Shunday loyihalardan eng yirigi bu «10/40 OYNA» rejasidir. Rejaga binoan xristian missionerlari injillashtirish faoliyatida asosan shimoliy kenglikning 10 va janubiy uzunlikning 40-darajalari orasida joylashgan hududlarga alohida ahamiyat beradilar.

Ushbu xarita ham missionerlikdan energetik zahiralarini qo'lga kiritishdek geosiyosiy maqsadlarda foydalanilishi haqidagi xulosaning o'rinli ekanini ko'rsatadi. Uzoqni ko'zlab, g'arazli geosiyosiy maqsadlarga erishishni niyat qilgan kuchlar tomonidan ushbu hududga xos xususiyatlar juda ham chuqur o'rganib chiqilgan, bu haqda bir qator risolalar va missionerlar uchun qo'llanmalar ishlab chiqilgan. Ularning orasida «10/40 OYNA»ga kiruvchi mamlakatlarning o'ziga xos xususiyatlari, aholisining dini, turmush tarzi, missionerlik faoliyatini olib borishda nimalarga e'tibor berilishi lozimligi haqida batafsil ma'lumotlar keltirilgan Patrik Djonstounning «Dunyo operatsiyasi» risolasi alohida e'tiborga molik.

Qo'llanmada keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, hozirgi kunda dunyodagi millat va elatlar soni 12 017 tani tashkil etadi. Ulardan 9 017 tasi to'laqonli faoliyat yuritadigan cherkovga ega, qolgan 3000 millat va elat bunday cherkovlarga ega emas. Djonstoun ularga ko'proq ahamiyat qaratish kerakligini, bu hududlardagi xristianlar islom, hinduizm, buddaviylik dinlarning tazyiqlariga uchrayotganini ta'kidlaydi. Risolada dunyo bo'yicha eng ko'p tazyiqqa uchrayotgan cherkovlar joylashgan hududlar xaritasi ham keltirilgan. 2001-yilda chop etilgan "Butun dunyo xristian ensiklopediyasi"ga ilova tarzida 2002-yilda AQSHda, "Butun jahon xristianligi tendensiyasi" kitobi nashr etildi. Unda xristianlik 2025-yilgacha erishish lozim bo'lgan sakkiz asosiy maqsad sanab o'tilgan. Xususan, unda aytilishicha

❖ Yer yuzi aholisining "Injil" bilan tanishtirilishi 73,1 foizdan 100 foizga yetkazilishi;

❖ dunyo aholisi tarkibidagi xristianlarning ulushi 33 foizdan 40 foizga o'sishi;

❖ xristianlarning 10 foizini tashkil qilgan missionerlarning ulushi 20 foizga ko'tarilishi;

❖ xristianlar o'z daromadlarining 1,8 foizini cherkov hisobiga o'tkazib kelishgan bo'lishsa, bu ko'rsatkich 3 foizga yetkazilishi;

❖ har 3000 kishiga 1 ta missioner to'g'ri kelgan bo'lsa, bu ko'rsatkich har 1000 kishiga 1 ta missionerni tashkil etishi;

❖ cherkov mavjud bo'lmagan, aholisi 50 000 dan ortiq 116 ta shaharning barchasida cherkovlar yuzaga kelishi;

❖ cherkovlar tuzilmagan 1000 dan ortiq etnik guruhning har birida cherkovlar tashkil etilishi;

❖ yo umuman tarjima qilinmagan, yoki qisman tarjima qilingan barcha tillarga "Injil" tarjima qilinishi lozim.

Yer sharining ushbu mintaqasi klassik geosiyosat nazdida ham asosiy va hal qiluvchi ahamiyatga ega. XIX asrdayoq taniqli geosiyosatchi A.Mexen jahon maydonida 30-40 paralellar orasidagi "qarama-qarshiliklar hududi"ni ajratib ko'rsatgan. Ushbu hududlarda imperiyalarning manfaatlari to'qnashadi. Zamonaviy geosiyosatchilar esa ushbu hududning aksariyat qismini "beqarorlik tuguni" deb atashadi. Missionerlik harakatini eng ko'p olib boradiganlar, hozirgi kunda, bu "Iegov shohidlari" diniy tashkiloti vakillaridir. Ularning vakillarini jamoat joylarida, xiyobon va mahallalarda ochiqdan-ochiq missionerlik ruhidagi adabiyotlarini tarqatishlarini kuzatish mumkin.

Missionerlik bilan faol shug'ullanuvchi «Iegov shohidlari» sektasida ta'sir etish mexanizmlari aniq va lo'nda qilib ishlangan. Bu yo'nalish 19-asrning 70-yillarida AQSHda vujudga kelgan. Bugungi kunda jahonning turli mamlakatlarida 100 ga yaqin bo'linmalariga ega. Bu tashkilot qat'iy markazlashgan bo'lib, uning boshqaruvchi raisi cheklanmagan hokimiyatga ega. Yuqoridan pastga ko'rsatmalar va adabiyotlar, pastdan yuqoriga hisobotlar yuborib turiladi. «Iegov shohidlari» o'zining matbuot organiga ega. "Posbon minora", "Uyg'on". Bu jurnallar jahon xalqlarining 160 dan ziyod tilida nashr qilinib, dunyoning turli burchaklarida tarqatiladi.

Ularning tarqatayotgan adabiyotlari didli, rangli va chiroyli manzaralar bilan tasvirlangan. «Jalb etuvchilar»ning ovoz ohanglari

tinchlantiruvchi va mehrli sado etadi. Mutaxassislarning aytishicha, «Iegovo shohidlari» sektasi a'zolari jalb etishning 86 xil usulidan foydalanar ekanlar.

Ular ko'pincha quyidagi turdagi kishilarni o'z ta'sir doiralariga olishga urindilar.

- birinchi va to'rtinchi kurs talabalari;
- keksalar ayniqsa, endigina nafaqaga chiqqanlar va yolg'iz qariyalar;
- o'z o'rmini topishga intilayotgan o'smirlar;
- kuchli stressni (kasallik, yaqin odamining vafoti, ajralish va x.k.) boshidan kechirayotganlar;
- qochoqlar va ishsizlar.

Yana bir missionerlik harakati bilan shug'ullanayotgan diniy tashkilot «To'liq injil xristian cherkovi»dir. Ular ba'zi ibodat uylarida o'zbek tilida ibodatlarni olib bormoqdalar, moddiy yordam ko'rsatish orqali o'z dinlariga da'vat qilishga harakat qilmoqdalar. Missionerlik faoliyatining eng cho'qqisi bu prozelitizm. Prozelitizmi-bu to'g'ridan-to'g'ri biron bir dinga ishongan fuqaroni majburan o'z dinidan voz kechishi va o'zga dinni qabul qilishga majbur qilishdan iborat. Prozelitizm illatining ba'zi bir noxush natijalarini keltirish mumkin: bir qancha vaqt islom dinida yurib, keyin xristian dinini qabul qilgan kishilar vafot etganda, jasadlarini musulmon qarlariga qo'yish muammo tug'dirmoqda. Sababi, mayitning musulmon ota-onalari o'z farzandlarini xristian mozoriga dafn etishni xohlamaydilar. Musulmonlar esa, xristian dini vakili jasadini o'z musulmon birodarlari yotgan joyga ular uchun haqorat deb biladilar. Natijada kelishmovchiliklar kelib chiqadi.

Missionerlik qonun orqali ta'qib qilinib turiladi: O'zbekiston Respublikasida vijdon erkinligi qonunan kafolatlangan. Har bir fuqaro xohlagan diniga e'tiqod qilishi mumkin. Davlat va diniy tashkilotlar bir-biridan ajratilgan. Shu bilan birga diniy konfessiyalar o'rtasidagi tinchlik, totuvlik va daxlsizlikni ta'minlash maqsadida prozelitizm (bir diniy konfessiyadagi dindorlarni boshqasiga kiritishga qatilgan xatti-harakatlar) va har qanday missionerlik faoliyati qonunan man etilgan.

Aholining, xususan soha mutaxassislarning, missionerlik haqida ma'lumotga ega bo'lishlari ularning burch va vazifalari sanaladi. Chunki yurtboshimiz ta'kidlaganidek: "Islom-bu ajdodlarimiz, ota-

bobolarimiz dini. Uni tashqi ta'sir, buzg'unchi unsurlardan tozalash muqaddas burch sanaladi.⁹

Hozirgi kunda Markaziy Osiyoning bir qismini ham qamrab olgan ushbu hudud xristian missiyalarining asosiy harakat nuqtasiga aylangan. Missiyalar tomonidan ushbu hududlarni o'zlashtirish uchun bir qator rejalar ishlab chiqilgan. "Tong - 2000" nomli missionerlik dasturining muallifi J. Montgomerining fikricha, xristianlik o'z tarixida bir avlod hayot davrining o'zida amalga oshirish uchun 700 dan ortiq Butunjahon injillashtirish rejalariga ega bo'lgan.

Muayyan ijtimoiy guruhlarini tanlab olish va ular bilan maqsadli ishlash missionerlik strategiyasining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Xususan, protestant missioneri R.Adler "Havoriy Pavlus davrida va hozirgi kunda missionerlik metodlari" kitobida yozishicha, Xitoyda "Qo'llab-quvvatlash jamiyati" nomli missionerlik tashkiloti ziyolilar va mansabdor shaxslarni o'ziga jalb qilish orqali muvaffaqiyatlarga erishgan.

"Dunyo operatsiyasi" kitobining muallifi, taniqli missioner P.Djonstoun esa, talabalarni missionerlik faoliyatining asosiy ob'ekti deb qarab, jumladan, shunday deydi: "Butun dunyoda universitet va kollejlarda 37 million talaba tahsil oladi. Ularning ko'plari 20-yildan so'ng yirik mansablarni egallashadi". Darhaqiqat missionerlar o'z faoliyatida talabalar va yoshlarga katta ahamiyat beradilar. Masalan, "Kechki Bishkek" tashkiloti tomonidan chiqarilgan axborotnoma va Qirg'iziston xavfsizlik xizmati ma'lumotlariga ko'ra, hozirda ayrim qirg'iz yoshlaridan 15 mingga xristianlikni qabul qilgan. Qozog'istonda ham ba'zi ma'lumotlarga ko'ra, hozirgi kunga kelib 800 000 ga yaqin sobiq musulmon aholi protestantlikni qabul qilgan. Missionerlik strategiyasining yana bir muhim tarkibiy qismi bu diniy tashkilotlar sonini oshirishga intilishdir. "DAWN" ("Kun chiqishi") missionerlik harakati rahbari D.Montgommeri fikricha: "Cherkovlarni ko'paytirish strategiyasi - xalqlarni masihiylikka o'tkazishning eng to'g'ri yo'lidir".

Buning isbotini Qirg'iziston hukumati huzuridagi Din ishlari qo'mitasining ma'lumotlarida ham ko'rish mumkin. Unga ko'ra, hozirgi kunda Qirg'izistonda 216 protestant diniy tashkiloti, shu jumladan, 20 ta xorijiy konfessiyalarning missiyalari faoliyat

⁹Muratov D., Alimova M., Karimov J. Dinshunoslik, darslik. – Toshkent, Navro'z nashriyoti, 2019. 78-24 b

yuritmoqda. So'nggi yillarda mamlakatga 830 ta missioner kelgan, ularning asosiy ulushi Janubiy Koreya, AQSH, Germaniya kabi davlatlardan kelgan da'vatchilarga to'g'ri keladi. Missionerlar tomonidan "Mun izdoshlari", "Greys cherkovi", "Iso Masih cherkovi", "Yangi Hayot", "Sunn Bag'ım" kabi cherkovlar tuzilib, Ettinchi kun adventistlari, baptistlar, To'liq injil xristianlari, Iegovo shohidlari cherkovlari ishi faollashtirilgan.

Missionerlar o'z faoliyatlari orqasida siyosiy yoki iqtisodiy maqsadlar yotganini umuman tan olishmaydi. «10/40 Oyna» hududiga qiziqishlarini ular diniy nuqtai nazardan asoslashga urinadilar. Xususan, ularning fikrlaricha, ushbu hududda "Bibliya"dagi ko'p voqealar sodir bo'lgan. Xudo ilk insonlar Odam va Havvoni shu hududga tushirgani, Iso Masih tug'ilib o'sib, o'z havoriylari bilan faoliyat olib borgan xamda ilk masihiy cherkovi shu yerda paydo bo'lgani haqidagi fikrlar shular jumlasidandir. Bu hudud quruqlikning 1/3 qismini tashkil qilishi, 4 milliard aholi istiqomat qilishi, dunyodagi eng kam injillashtirilgan 50 davlatning 37 tasi shu hududda joylashgani ham bu xalqlarga "Najot keltiruvchi Xushxabarni" etkazish zarurligiga "asos" sifatida keltiriladi.

Bu gaplar asl maqsadni yashirish uchun bir niqob, xolos. Aslida asosiy maqsad ushbu hududlardagi xalqlarni injillashtirish orqali ularning birdamligiga putur etkazish, ichki nizolarni keltirib chiqarish orqali ularning rivojlanishiga to'sqinlik qilish va qaram etishdan iborat. Agar "masihiy" lardan biri yuqori davlat organlariga ishga kirsam nur ustiga a'lo nur bo'ladi. Missionerlikka boyish yo'llaridan biri sifatida qarovchilar ham talaygina ekanini ham qayd etish lozim. Ma'lumki, ko'pchilik protestant jamoalari o'z a'zolari daromadlarining muayyan qismini cherkov hisobiga o'tkazishni talab qiladi. Ba'zi cherkovlarda bu narsa majburiy bo'lmasa, xayr-ehson qilish qattiq targ'ib qilinadi. Tadrijiy va agressiv targ'ibot olib borilishi natijasida kishilar "o'z xohishlari bilan" bor budlarini cherkovga topshirishadi. Oddiy dindorlar, jumladan, yangi prozelitlar ham kamtarona, tashkilot rahbarlari esa hashamatli ofislarda o'tirib shohona hayot kechirishadi.

Buning isboti sifatida quyidagi misolni keltirish mumkin. Yaqinda Rossiyada "Serkov Bogomateri" nomli sekta ustidan bo'lib o'tgan sud jarayonlarida ushbu sekta rahbarlari o'z izdoshlaridan xudo yo'lida xonadonlarini o'z rahnamolariga xadya qilishga da'vat qilishgani va

shu yo'sinda bir necha fuqarolar o'z kvartiralarini soxta rahbarlarga hadya qilib yuborishgani e'lon qilindi.

Mamlakatimizdagi bir qator cherkovlarda ham xayr-ehson yig'ish yaxshi yo'lga qo'yilgan. Cherkovlarga keladiganlar orasida o'ziga to'q odamlar juda kamchilikni tashkil qilsa-da har bir ishtirokchi eng kamida 3000-4000 so'mdan xayriya qilishi tabiiy hol xisoblanadi.

Targ'ibot usullari: Bugungi kunda missionerlar o'z targ'ibot faoliyatlarida yangi, zamonaviy usul va vositalardan, jumladan, zamonaviy tele, audio, video, radio va kompyuter texnologiyalaridan keng foydalanmoqdalar. Missionerlar maqsadlarini amalga oshirishda turli xil uslublardan keng foydalanishadi. Ma'rifat tarqatish, tibbiy yordam ko'rsatish, yoshlarni jalb qiladigan o'quv markazlari tashkillashtirish, radio, televideniya va bolalar uchun mo'ljallangan rasmi jurnallar nashr etish ularning asosiy targ'ibot yo'nalishlari sanaladi. Missionerlarning birgina oqimi sanalgan adventistlar bir yuz sakson to'rt mamlakatda 22 000 dan ortiq cherkov, 5000 dan ortiq o'quv markazlari, 50 ta nashriyot, 160 ta kasalxonaga ega. Bundan tashqari 170 dan ortiq tilda missionerlik adabiyotlarini chop etadilar.

Dunyodagi umumiy missionerlarning 2/3 qismini katolik missionerlari tashkil etadi. Katoliklik va protestantlikda missionerlik bilan shug'ullanish har bir masihiyning burchi darajasiga ko'tarilgan. Shuningdek, missionerlar o'zlari faoliyat yuritmoqchi bo'lgan hudud aholisi diniy e'tiqodi, ularning ijtimoiy muammolari haqida ma'lumot olishlari uchun o'z tadqiqot markazlariga ham egalar. Missionerlar bugungi kunda xohlagan tilda va adadda o'z diniy adabiyotlarini chop eta olishlari mumkinligi ham ularning imkoniyatlari naqadar keng va kuchli ekanini ko'rsatadi.

Ular har bir Yurtning tub aholisi uchun, o'sha xalqning sonidan ham ziyod tirajda kitob chiqarishlariga guvoh bo'lishimiz mumkin. Misol tariqasida keltiradigan bo'lsak, rus tilida chop etilgan "Injil" kitobi bir chop etilishda 164 mln nusxada nashr etilgan. O'zbek tilidagi missionerlikka targ'ib qiluvchi kitobcha esa, bir chop etilishda 50 mlndan ko'p nusxada nashr etilgan. Buni O'zbekiston aholisi soniga nisbatan olib qarasak, hali tug'ilmagan farzandlar uchun ham kitoblar nashrdan chiqarilib, tayyor holga keltirilgan deyish mumkin.

Missionerlikda mahalliy tillarda xristianlikni targ'ib qiluvchi adabiyotlarni chop qilish va tarqatish ham eng ko'p qo'llaniladigan usullardan biri hisoblanadi. Kichik hajmdagi qo'llanmalar juda ham

ta'sirchan qilib yoziladi va odamlarning e'tiborini jalb qilish uchun chiroyli suratlariga boy bo'ladi. Ularda dinni qabul qilish ochiq-oydin taklif qilinmaydi. Ammo adabiyot oxirida qo'shimcha ma'lumot olish uchun tashkilot manzili yoki telefoni keltiriladiki, risolani o'qigan va diniy bilmi sayoz bo'lgan inson bu narsaga uchishi mumkin. Masalan, "Iegovo shohidlari" tashkiloti tomonidan tarqatilgan kitobchalarning birida shunday yozilgan: *"Albatta, Iehovo shohidlarining butun ta'limotini ushbu kichik kitobda qamrab olishning iloji yo'q, lekin biz sizga qo'shimcha ma'lumotga ega bo'lishingiz uchun turar joyingizda istiqomat qiluvchi Iehovaning shohidlariga murojaat qilishingizni taklif etamiz"*.

Yuzaki qaraganda, bunday usul yaxshi natija bermaydigandek tuyuladi. Aslidachi? Ma'lumotlarga ko'ra, 200 dan ortiq mamlakatda To'liq Injil xristianlariga qarashli 120 dan ortiq Bibliya jamiyatlari faoliyat yuritadi. Ushbu oqimga kirgan yangi vakillarning yarmidan ko'pi dinni qabul qilishlarini xristian adabiyotlari ta'siri bilan bog'lashlari esa yuqoridagi uslubning nechog'lik samarali ekanini ko'rsatadi.

Adabiyotlarni olib kirish va tarqatish ko'pincha mavjud qonunlarga zid ravishda amalga oshiriladi. Masalan, Tojikistonda protestant diniy adabiyotlarini tarqatish bilan Ukrainadan kelgan "Din so'zi" nomli tashkilot shug'ullanadi. Ushbu tashkilot Tojikistonda Bibliya yilini e'lon qilgani va har bir protestantga kamida bitta boshqa din vakilini Bibliya bilan tanishtirishni vazifa qilib qo'ygani bu yo'ldagi harakatlar aniq maqsadlarga qaratilgan holda tashkil etilayotganini ko'rsatadi.

Xayriya yordamlari ko'rsatish ham missionerlikdagi eng qadimiy va samarali usullardan biri hisoblanadi. Bunda turli xil ma'rifiy tadbirlar uyushtirilib, ularga asosan yoshlar jalb etiladi. Ishtirokchilarga xristian adabiyotlarini ham o'z ichiga olgan sovg'alar ulashiladi, tadbir so'ngida albatta ibodat va Bibliya o'qish ham bo'ladi. Zilzila, toshqin, ocharchilik kabi ofatlarning sodir bo'lishi missionerlar uchun ayni muddao hisoblanadi. Qayerda yuqoridagidek holatlar yuz bersa o'sha yerga birinchi bo'lib missionerlar etib borishadi. Dastlab ular o'zlarini beg'araz yordam ko'rsatayotganlarini ko'z-ko'z qilib, asta-sekin asl maqsadlarini ko'rsatadilar. Aslida missionerlar hech qachon, hech kimga beg'araz yordam ko'rsatmaganlari va ko'rsatmasliklarini ham unutmaslik lozim. Bunga dalil sifatida quyidagi misolni keltirishimiz mumkin. 2003-yilda Qirg'iziston bosh vaziri bilan uchrashuv chog'ida,

AQSH ning YUTA shtati delegatsiyasi rahbari Rassel Nelson o'z shtatidan Qirg'izistonga insonparvarlik yordamining ko'paytirilishi Qirg'iziston xududida Mormon cherkovi faoliyatining nechog'liq tez qonuniylashtirish bilan bog'liq ekanini qayd qilgan. Rossiya Federatsiyasining Federal Xavfsizlik Xizmati ma'lumotlariga ko'ra, Mormon cherkovlari rahbariyati NATOga kiruvchi mamlakatlar maxsus xizmatlari vakillaridan iboratdir. Ularning bunday tadbirlarni tez-tez o'tkazishga urinishlari, jamiyat ongida ularning ijobiy imidji shakllanishi va o'zaro munosabatlarning, shuningdek, mahalliy xokimiyat vakillari bilan ham yaxshilanishiga olib keladi.

Tibbiy va ta'lim-tarbiya sohalariga maxsus kadrlarni yuborish ham eng qadimiy usullardan biridir. Hozirgi kunda bir qator missioner jamoalar ushbu usuldan samarali foydalanishmoqda. Jumladan, ma'lumotlarga ko'ra "Yettinchi kun Adventistlari" jamoasi dunyoning turli chekkalarida 200 dan ortiq bepul shifoxonalarga ega. "Ruhiy tiklanish" missionerlik assotsiatsiyasining ma'lumot byulletenlarida bayon qilingan, mintaqaviy missioner markazlarni rivojlantirish konsepsiyasida tibbiy missiyalarning asosiy vazifasi: "Yangi cherkovlarni tuzish va evangellashtirish", deb belgilanganini qayd etish lozim. Misol uchun, 2002-yilda Tojikistonning So'g'd viloyatiga Janubiy Koreyadan xirurglar, terapevtlar va pediatri vrachlar guruhi tashrif buyurdi. 2003-yil iyulida esa xuddi shunday tashrif bilan endi Chkalovsk shahriga yana sakkizta missioner vrachlar kelishgan.

Missionerlarning yoshlar bilan ishlashda bir necha usullari mavjud: talabalar, bolalar uchun missiyalar, yozgi oromgohlar shular jumlasidandir. Hozirgi kunda "Xalqaro xristian oromgohlari" assotsiatsiyasiga MDH ning 7 mamlakatida 177 oromgoh a'zo bo'lgan. Ushbu oromgohlar dasturi shunday ishlab chiqilganki, mavsum oxiriga borib u yerda dam olgan bola xristianlikni qabul qiladi.

Hozirgi kunda missionerlik tashkilotlari xristianlikni targ'ib qilishda audio, video va elektron mahsulotlar, ro'znoma va oynomalar, teledasturlar, internetda onlayn o'quv kurslari tashkil etish yo'llaridan ham faol foydalanmoqda. Jumladan, missionerlik mazmunidagi kassetalar ishlab chiqarish va tarqatish bilan shug'ullanuvchi ko'p sonli xalqaro agentliklar faoliyat yuritmoqda. Ushbu yo'nalishdagi eng yirik tashkilot- Global Recordings bo'lib, u 21 milliy agentlikni birlashtiradi va hozirgi kunga kelib 4562 til va lahjada mahsulot ishlab chiqarmoqda.

Yevropa va Amerika qit'alarida missioner da'vatchilar mashhurlik borasida shou-biznes va kinosanoat yulduzlaridan qolishmaydi. Ma'lum bo'lishicha, televidenie orqali da'vat qilishdan eng ko'p Adventistlar va To'liq Injil Xristianlari jamoalari foydalanishadi. MDH hududida ham bir qator missionerlik dasturlari efirga uzatilmoqda. Jumladan, Rossiyaning "TV-3" kanali orqali butun MDH ga uzatiladigan «Kennet Kouplend missiyasi»ga qarashli "Iymonli kishining baralla ovozi" dasturi, bundan tashqari Pyatidesyatnik yo'nalishiga tegishli "CNL", "ICB" kabi telekanallar Injilni targ'ib qilish bilan shug'ullanadi. Internet tarmog'ida ham missioner tashkilotlar o'z sahifalariga ega berilgan. Ushbu saytlarda missionerlarga turli maslahatlar, jumladan musulmonlarni protestantlikka o'tkazish haqida tegishli ko'rsatmalar va missiologiya bo'yicha o'quv kurslari berib boriladi.

Din milliy ma'naviyatning tarkibiy qismi, millatni birlashtirib turuvchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Bir tilda gaplashadigan, umumiy tarix va yagona davlatga ega bo'lgan, ammo turli dinlarga yoki diniy yo'nalishlarga e'tiqod qiladigan millatlar hamon ichki milliy birlikni ta'minlay olmayotgani, kichkina bir sabab qayta-qayta nizoli vaziyatlar va fuqarolar urushining kelib chiqishiga zamin yaratayotgani va mamlakatlar o'z taraqqiyotida o'nlab yillarga orqada qolib ketayotgani ham shunday xulosa chiqarish imkonini beradi.

Livan aholisining 90 foizdan ortig'ini arablar tashkil etadi. Rasmiy til arab tili hisoblanadi. Ammo livanliklarning bir qismi islomga (sunnii, shia, druz), qolgan qismi xristianlikka (maroniy, pravoslav, katolik) e'tiqod qilishi natijasida milliy birlikni ta'minlash qiyin kechmoqda. Mamlakatning amaldagi qonunchiligida davlat boshqaruv idoralarining diniy belgilar asosida shakllantirilishi mustahkamlab qo'yilgani esa, ko'pgina hollarda xilma-xil omillar ta'sirida uning to'laqonli faoliyatiga to'siq bo'lmoqda.¹⁰ Musulmonlar va xristianlar o'rtasida vaqti-vaqti bilan kelib chiqayotgan fuqarolar urushi esa bu birlikni ta'minlashni yanada mushkullashtirayotgani fikrimizning isboti bo'la oladi.

¹⁰ Diniy mutaassiblik: mohiyat, maqsadlar va oldini olish yo'llari G' A. Hasanov, O. Yusupov, K. Shermuhamedov, U. G'afurov, J. Karimov. - Toshkent: Movarounnahr, 2013. 29 b.

Turli millat va din vakillari istiqomat qilib kelgan Yugoslaviyaning Serbiya, Sloveniya, Xorvatiya, Makedoniya, Chernogoriya, Bosniya va Gersegovina kabi davlatlarga parchalanib ketgani ham etnokonfessional ziddiyatlar qanday og'ir oqibatlariga olib kelishi mumkinligining hayotiy-amaliy ifodasidir. Masalaning ana shu jihatiga e'tibor berilsa, missionerlik harakatlari ortida diniy zaminda millatni ichidan bo'lib tashlashga qaratilgan g'arazli siyosiy maqsadlar yotganini va u keltirib chiqaradigan fojialarni anglab etish mumkin.

Bu, missionerlar o'z oldilariga qo'ygan maqsadlarga erishadigan bo'lsalar ular faoliyat olib borayotgan mamlakatda ham xalqning parokandalikka yuz tutishi va ma'naviy tanazzulning kelib chiqishi mumkinligi haqida xulosa chiqarish imkonini beradi. Missionerlarning bugungi kundagi faoliyati hech bir mintaq, hech bir davlat bunday tahdiddan holi emasligini ko'rsatadi. Bunday holatlarning oldini olish uchun esa missionerlikning mohiyatini to'g'ri va chuqurroq anglash, uni bartaraf etish yo'lida maqsadli, tizimli va tadrijiy faoliyat olib borish zarur bo'ladi.

Amaldagi qonunchiligimizga ko'ra, muayyan hollarda birinchi marta qonunni buzgan shaxs yoki tashkilotga ma'muriy jazo qo'llaniladi. Agarda o'sha shaxs yoki tashkilot shundan keyin ham qonunni buzishda davom etsa, unga endi jinoyat kodeksidagi choralar qo'llaniladi. Masalan, «O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi» normalariga ko'ra, «O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi»ning yuqorida qayd etilgan bandlaridagi harakatlar ma'muriy jazo qo'llangandan keyin yana sodir etilsa, bu «O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi»da belgilanganidan ko'ra og'irroq jazolar qo'llanishiga olib keladi.

Shu bilan birga, «O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi»da «O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi»da nazarda tutilmagan bir qator harakatlar uchun ham jazolar belgilanganini qayd etish zarur. Jumladan:

- ❖ voyaga etmagan bolalarni diniy tashkilotlarga jalb etish;
- ❖ voyaga etmagan bolalarni ularning ixtiyoriga, ota-onalari yoki ularning o'rmini bosuvchi shaxslar ixtiyoriga zid tarzda dinga o'qitish;
- ❖ dindorlardan majburiy yig'im undirish va soliq olish;
- ❖ diniy ta'lim olishda hamda fuqaro dinga nisbatan, dinga e'tiqod qilish yoki e'tiqod qilmaslikka nisbatan, ibodat qilishda, diniy rasm-

rusumlar va marosimlarda qatnashish yoki qatnashmaslikka nisbatan o'z munosabatini belgilayotgan paytda majburlash bilan bog'liq diniy faoliyat yuritish;

❖ g'ayriqonuniy jamoat birlashmalari yoki diniy tashkilotlarni qonunga xilof ravishda tuzish yoki ularning faoliyatini tiklash;

❖ g'ayriqonuniy jamoat birlashmalari yoki tashkilotlari faoliyatida faol qatnashish bilan bog'liq harakatlar belgilangan eng kam ish haqining tegishli miqdorida jarima solinishiga yoki belgilangan muddatga axloq tuzatish ishlari, yoki qamoq yohud ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanishi belgilab qo'yilgan.

Mamlakatimizda missionerlik va prozelitizmning oldini olish, ayniqsa yoshlarni bunday zararli oqimlar domiga tushib qolishlarining oldini olish bo'yicha tizimli chora-tadbirlar amalga oshirishni taqozo qilmoqda. Bu vazifani muvaffaqiyatli hal etishda yosh avlodni hozirgi davrda mamlakatimizda din sohasida sodir bo'layotgan o'zgarishlar, yaratilgan imkoniyatlar bilan muntazam asosda tanishtirib borish muhim ahamiyatga ega.

Shu bilan birga, qiziqishlari, bilim darajalarini inobatga olgan va differensial yondashgan holda yoshlarning din, shu jumladan, xalqimiz asrlar davomida e'tiqod qilib kelgan islom dini haqidagi bilimlarni va milliy-diniy an'analar asoslarini sog'lom asosda egallashlariga ko'maklashish ham bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri bo'lib qolmoqda. Bunday bilimlar ob'ektiv bo'lishi, voqelikni to'g'ri va to'liq aks ettirishi va o'z mohiyatiga ko'ra, Vatan va millat manfaatlarini bilan uzviy bog'liq bo'lmog'i kerak. Yoshlarimizning missionerlikning mohiyati haqida xolis va yetarli bilimga ega bo'lishlari unga qarshi immunitetni shakllantirishning asosiy shartlaridan biri hisoblanadi.

Mustaqil respublikamizdagi ayrim oilalarning, xususan, yoshlarning ota-bobalarimizning muqaddas islom dinidan voz kechib, xristian missionerlari domiga ilinayotganini inobatga olsak, bu faoliyat tinch-totuv yashayotgan xalqimiz o'rtasiga solinayotgan rahna-advovat ekani kunday ravshan bo'lib qoladi. Missionerlik ta'siriga tushib qolmaslik uchun ham uni bilishimiz, u haqida ma'lumotga ega bo'lishimiz lozim ekan.

Birinchidan, xushyor bo'lishimiz, loqaydlikka berilmasligimiz kerak bo'ladi, chunki "Vatan", "millat", "imon-e'tiqod" bu muqaddas tushunchalardir. Uni hech narsaga almashtirib bo'lmaydi. Ikkinchidan, har bir inson biror narsa haqida to'g'ri tushunchaga ega bo'lishi darkor.

Hech kimning biror narsani, hatto dinni ham noto'g'ri, yanglish va bo'yab talqin qilishga xaqqi yo'q va bo'lmasligi kerak. Uchinchidan va eng muhimi musulmonlar uchun nima kerak va muhim va nojoiz va kerak emasligini yana bir eslatib qo'yish lozim bo'ladi. Mamlakatimizdagi diniy bag'rikenglik muhitini yanada mustahkamlash va missionerlikning oldini olish har birimizdan ijtimoiy faollik va fidoyilikni talab qiladi.

Darhaqiqat, shunday, Respublikamizda konfessiyalararo tortuvlik va bag'rikenglik ustunvor qilmoqda. Har bir fuqaromizning missionerlikning mohiyatini chuqur anglab etishi, befarqlik va loqaydlikka yo'l qo'ymagan holda, uning oldini olish bo'yicha ishlarda faol ishtirok etish ana shu barqarorlik muhitini saqlab qolish va yanada mustahkamlashga xizmat qiladi. Befarqlik ijtimoiy illat sifatida og'ir oqibatlarni keltirib chiqarishi hayotiy tajribadan ma'lum. Mashhur faylasuflardan biri befarqlik oqibatlariga to'xtalib shunday deb yozgan edi: "Dushmanlardan qo'rqma – nari borsa, ular seni o'ldirishi mumkin. Do'stlardan qo'rqma – nari borsa, ular senga xiyonat qilishi mumkin. Befarq odamlardan qo'rq – ular seni o'ldirmaydi ham, sotmaydi ham, faqat ularning jim va beparvo qarab turishi tufayli er yuzida xiyonat va qotilliklar sodir bo'laveradi"¹¹.

Har bir kishida xalqimizning ertangi kuni, jamiyatimiz istiqboli va Vatanimiz taqdiri uchun daxldorlik tuyg'usini, o'z bilim va malakasi, irodasi va qudratini el – yurt manfaatlarini, uning birligi va taraqqiyoti yo'lida safarbar etishda namoyon bo'ladigan fidoyilikni tarbiyalashda hayotiy – amaliy ahamiyat kasb etadi. Yurtboshimiz so'zlari bilan aytganda, "... har kuni, har soatda fidoyi bo'lish, o'zini tomchi va tomchi, zarrama – zarra buyuk maqsadlar sari charchamay, toliqmay tinimsiz safarbar etib borish, bu fazilatni doimiy, kundalik faoliyat mezoniga aylantirish" gina ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayotni ta'minlashimizga mustahkam zamin yaratadi.

Tahlillar hech bir mintaq, hech bir davlat bunday tahdiddan xoli emasligini ko'rsatadi. Bunday holatlarning oldini olish uchun esa missionerlikning mohiyatini to'g'ri va chuqurroq anglash, uni bartaraf etish yo'lida maqsadli, tizimli va tadrijiy faoliyat olib borish zarur bo'ladi. Egallangan bilimlar qanchalik xolis va chuqur bo'lsa, uning

¹¹ O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi "O'zbekiston Respublikasi - Prezidentining Farmoni. - Xalq so'zi, 8-fevral 2017-yil.

zamidida yuzaga keladigan baholar, qadriyatlar ham shunchalik mustahkam bo'ladi. Shakllangan qadriyatlar tizimi esa turli tahdidlarning oldini olishga xizmat qiladi.

Globalashuv sharoitida mafkura poligonlarida inson qalbi va ongini zabt etishga bo'lgan harakatlar tobora kuchaymoqda. Zero, global miqyosda g'oyaviy - mafkuraviy tahdid sifatida namoyon bo'layotgan missionerlikning kuchayishi dunyo jamoatchiligi ongi, ruhiyati va ma'naviyatiga jiddiy ta'sir o'tkazmoqda. Bu haqda fikr yuritganda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev qayd etganidek: "Barchamizga yaxshi ma'lumki, hozirgi kunda dunyo shiddat bilan o'zgarmoqda. Insoniyatning taqdiri va kelajagiga tahdid solayotgan xavf-xatarlar tobora kuchayib bormoqda",¹² deya ta'kidlagani bejiz emas. Zero, bugungi kunda missionerlik zamirida taraqqiyot sari intilayotgan mamlakatlarning davlat suvereniteti, konstitusion tuzumga qilinayotgan tajovuzlarni mafkuraviy qo'llab quvvatlash, mafkura poligonlarida olib borilayotgan kurash uchun juda katta sarmoyalarni safarbar etishayotganligi kuzatish mumkin.

O'zbekiston hududida missionerlik harakati qonunan ta'qiqlangan. Chunki bu harakat, asosiy aholisi musulmon bo'lgan xalqimizning parokandaligiga va yurtimizda nizolar chiqishiga sabab bo'ladi. Ko'pgina ogohlantirish va ma'muriy choralar ko'rilishiga qaramasdan, ular yurtimizda o'zlarining missionerlik faoliyatlarini olib borishga intilishmoqda.

"Yakshanba kunlari o'zbek tilida ma'ruzalar o'qish, qo'shimcha "Bibliya" o'qish darslari tashkil qilish, "hosil yig'ish kuni" deb ataladigan va har bir a'zo cherkovga yangi odam olib kelishini rag'batlantirishga qaratilgan amaliyotlar" shular jumlasidandir. Missionerlar kishilarni o'z saflariga jalb qilish uslublari, ular avvalo vaziyatni, kishilarni va ularning ko'ngliga yo'l topishni yaxshilab o'rganadilar. Keyin esa asta-sekin insoniy yordam, tibbiy xizmat, xayru ehsonga o'xshash narsalardan gap ochadilar. Qo'lidan ish keladiganlarga "sovg'alar" uyushtiradilar. Asta-sekin u yer-bu yerdan odamlarni to'plash boshlanadi, oddiy suhbat, choy ichish, videofilm ko'rish, kichkinagina sovg'a va sovg'aga qo'shib, suhbatdoshning ona

¹² Mirziyoyev Sh. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash - yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganligining 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruza. 2016-yil 7-dekabr. - Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2017. - 32 b.

tilidagi missionerning dini haqidagi kitob beriladi. Kitobning so'ngida albatta, tushunmay qolganda so'rab-surishtirish uchun telefon raqami yoki manzil ko'rsatilgan bo'ladi.¹³

Yangi a'zolarga "do'stona maslahat"lar ham beriladi: "Yangi dinga yangi a'zo bo'lgan kishi ko'proq savob topishi kerak, – buning eng oson yo'li – oila a'zolarini, yaqin kishilarini dinimizga chaqirishing", "Agar har hafta bittadan yangi odam olib kelsang, savobning tagida qolasan. Ko'chada yurganingda ham bekor yurma, o'zing bilan mana bu kitobchalardan olib yur", "Odamlar gavjum bo'ladigan do'kon, bekatga o'xshash joylarga bitta-bitta tashlab qo'y. Odamlarning uylariga – ostonasidan ichkariga tashlab qo'ysang, yana ham yaxshi bo'ladi"¹⁴.

Natija esa, ayon. O'zimizdan chiqqan iymonfurushlar o'z xalqini buzishga, Ona Vatanini zaiflashtirishga va unda yangi front ochishga jon-jahdi bilan harakat qiladi. Missionerlik faoliyati mafkuramiz uchun shunchaki yot unsur bo'lib qolmay, balki ma'naviyatimiz rivoji uchun ham katta to'siq sanaladi. Ularning maqsadlari — o'z safdoshlarini ko'paytirish orqali, qabih rejalarini amalga oshirish. Bu esa o'z o'rnida jamiyat hayotida notinchlik, beqarorlik va parokandalikni keltirib chiqaradi. Bugungi kunda missionerlik va prozelitizm g'oyasi tinchlik va barqarorlik, millatlararo totuvlik va dinlararo bag'rikenglikka bevosita tahdid ko'rsatayotgan xatarli g'oyalardan biriga aylanmoqda. Din, e'tiqod masalasi insoniyat hayotida doimiy muhim ahamiyat kasb etadi. Ammo undagi muammo shundan iboratki, din targ'iboti ijobiy yoki salbiy maqsadlarga qaratilib, ma'lum bir dinning yoyilishi, insonlarning ongiga singdirilishida missionerlar alohida o'rin tutishi mumkin.

Hozirgi kunda missionerlik harakati fuqarolar o'rtasida ijtimoiy munosabatlarning keskinlashuviga olib kelib, ular o'z tashkiliy asoslarini yaratishda asosan nashriyotlar, xayriya, tibbiy yordam ko'rsatish va nodavlat, notijorat tashkilotlari maqomidan foydalanib, ba'zi tashkilotlar tibbiy uyushmalar niqobi ostida faoliyat yuritmoqda va odatdagidek missionerlar qarorgohi hududida cherkov, kichik butxona yoki masjid, missioner-monaxlar yotoqxonasi joylashgan bo'lib chiqmoqda.

¹³ Kamilov D. Dinshunoslik. O'quv qo'llanma. – Toshkent, Lesson Press, 2021. –128 b.

¹⁴ Qarang o'sha asar.

Missionerlarning ko'zlagan maqsadlari faqat siyosiy bo'lib, bugunda demokratiyaga oid oddiy bir misol bo'lib ko'rinayotgan harakatlarining tagida ertangi kunga mo'ljallangan, juda katta siyosiy nayranglar yotibdi va bu nayranglar quyidagi yovuz maqsadlarda yashiringandir. Birinchidan, an'anaviy musulmon bo'lib kelgan, mafkurasi, urf-odati, butun boshli ma'naviy tarixiy ildizi bir xil bo'lgan (aslida, mamlakatimizni kuch-qudrati ham shunda!) xalqimizning yuragini parchalab zaiflashtirish va parokanda qilish hamda turli-tuman siyosiy va iqtisodiy bosimlar bilan o'z holimizcha yashashga yo'l qo'ymaslik.

Ikkinchidan, yurtimizni doimiy nizo maydoniga aylantirib, uni hal qilishda o'zlariga muhtoj qilib qo'yish. Uchinchidan, iloji boricha, ba'zi hududlarga alohida ahamiyat berib, u yerlarda o'zlariga ergashganlar sonini ko'paytirib, kelajakda go'yo ularning xohish-irodasi va kayfiyatlari sifatida bo'linish (separatistik) g'alayonlarni chiqarish va oqibatda mamlakatni parchalab tashlash. To'rtinchidan, "Inson huquqlarini himoya qilish", "Vijdon erkinligini ta'minlash" kabi sirtidan chiroyli shiorlar niqobi ostida oddiy sud-prokuratura organlaridan tortib to davlat rahbari ishlarigacha aralashish va mustaqil davlat boshqaruviga yo'l qo'ymaslik. Beshinchidan, jamiyatni doimiy bezovta qilib turish orqali boshqaruvda asabiy bir vaziyatni vujudga keltirish; turli-tuman matbuot organlari va nodavlat tashkilotlar vositasida tashviqot yuritib, o'zlarini go'yo xalqning himoyachisi qilib ko'rsatish va xalq "dardi"ni aytib, davlatga qarshi gij-gijlash, davlatni esa bu qutqularni bostirish uchun keskin choralar ko'rishga majburlash va mana shu yo'l bilan xalq va davlat orasiga o'zaro ishonchsizlik ruhini singdirish.

Ko'rib turibmizki, missionerlar amalga oshirayotgan ishlar dinga, diniy da'vatga hech qanday aloqasi bo'lmay, balki bir mamlakatni o'zlarining siyosiy tizginlariga solib olish uchun rejalashtirilgan nayrang uslublaridir. Muammo nafaqat diniy, balki siyosiy kuchsizlantirishga qaratilganligi bilan xavfli va tashvishlidir. Chunki natija bevosita mamlakat xavfsizligiga daxldor bo'lib, ularning qilmishlari shu nuqtai nazardan baholanishi va chora-tadbirlar ham shunga ko'ra belgilanishi lozim. Aks holda, biz kelajak avlod uchun kuchli, ozod va obod Vatanni emas, balki xalqining ruhi-dili bir-biriga begona va shu bois qator muammolar girdobiga g'arq bo'lib,

parokandalik, ma'naviy ziddiyatlar avj olgan, zaif va qaram bir o'lkani taqdim etishimiz ehtimoldan xoli emas!¹⁵

Missionerlik va prozelitizm globallashuv jarayonida ma'naviy-mafkuraviy tahdid vositasi bo'lib, avvalo, jahondagi muayyan kuchlarning geopolitik maqsad va manfaatlariga yo'naltirilgan holda olib borilmoqda. Ikkinchi tomondan, xalqning milliy ma'naviyati, urf-odat va an'analari, milliy mentaliteti diniy ta'limot sifatida shakllangan bo'lib, missionerlik va prozelitizm xalning milliy o'zligidan begonalashuviga, manqurtlashuviga, davlatning ichki hayotida milliy, diniy, ijtimoiy ziddiyatlarning chuqurlashuviga sababchi bo'ladi. Shuning uchun ham bugungi kunda O'zbekistonda fuqarolik jamiyati qurish jarayonlarida milliy istiqlol mafkurasining asosiy g'oyalarini fuqarolar ongi – tafakkuriga singdirishga, ularda mafkuraviy immunitetni shakllantirishga muhim e'tibor berilmoqda.

Zero, missionerlik tarafdorlari tomonidan ilgari surilayotgan demokratiya niqobidagi balandparvoz targ'ibot va tashviqotlar bizning milliy mentalitetimizga mutlaqo to'g'ri kelmasligini bemalol aytishga to'la haqlimiz. Missionerlik tarafdorlarining asosiy maqsadi yoshlarimizni milliy zamindan, azaliy qadriyat – ma'naviyatimizdan judo qilish orqali manqurtga aylantirish kabi illatlarini maqsad qilayotganligi tashvishlidir. Shuni e'tiborga olgan holda xalqimiz, millatimizni turli soxta va zararli g'oyalar ta'siridan asrashda eng avvalo, o'z qadriyatlarimizni e'zozlash orqali belgilangan maqsad va vazifalarimizga eri shamiz. Yuqorida bildirib o'tgan fikrlardan xulosa qilib aytsak, missionerlikning taqiqlanishi ham siyosiy, ham ma'naviy, ham ijtimoiy sabab hamda omillarga asoslangan bo'lib, maqsadimiz yurtimizda hukm surayotgan barqarorlik, tinchlik va osoyishtalikni ta'minlash orqali yurtimiz mustaqilligini mustahkamlashdir. O'z navbatida, missionerlik tahdidini bartaraf etishda eng avvalo, hukumatimiz tomonidan missionerlikka oid ilmiy-ma'rifiy manbalar hamda muammoning amaliyotdagi holatini o'rganish orqali ilmiy tajribalar asosida aholining keng qatlamlari ma'naviy-ma'rifiy qadriyatlarini shakllantirishning nazariy-amaliy asoslarini belgilash muhim ahamiyat kasb etadi. Missionerlik tahdidlaridan doimo ogoh bo'lish, mazkur harhkatlarni o'z vaqtida anglash va ularni bartaraf etish

¹⁵ Tulepov A. Internetdagi tahdidlardan himoya. M as'ul muharrir A.Hasanov. - Toshkent: Movarounnahr, 2016. 122 b.

bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir. Bunday keng ko'lamli o'ta muhim masalalarni hal qilishda Respublika Ma'naviyat va ma'rifat markazi tomonidan olib borilayotgan tajribalari asosida missionerlik harakatini bartaraf etishda, avvalo, oila, ta'lim sohasi va jamoat tashkilotlarining ma'naviy-ma'rifi y qadriyatlarini shakllantirish mamlakatimizda jamiyatimizning barcha qatlamlarini missionerlik tahdidiga qarshi g'oyaviy-mafkuraviy qurollantirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Xulosa qilib aytganda, bugungi kunda jahonda keng quloch yozgan va inson ma'naviyatini buzishga qaratilgan tahdid bu Prezident Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganlaridek, "Ommaviy madaniyat" ko'rinishida kirib kelayotgan turli tahdidlar, giyohvandlik, diniy ekstremizm, missionerlik kabi balo-qazolardan yoshlarimizni asrash, ularning ta'lim-tarbiyasiga har birimiz mas'ul ekanimizni hech qachon unutmasligimiz kerak"¹⁶. Zero, yosh mamlakatimizda missionerlik tahdidlarining oldini olish, uni bartaraf etish orqali tinchlik, osoyishtalik, barqarorlik, totuvlik, millatlararo hamjihatlikni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etishini har bir vatandoshimiz anglashi lozim.

Mavzu yuzasidan savollar

1. Missionerlik deganda nimani tushunasiz?
2. Prozelitizm nima?
3. Missionerlik uyushmaridan qaysilarini bilasiz?
4. Sekta nima?
5. Missionerlar o'z faoliyatlari davomida maqsadlarini amalga oshirish uchun qanday usul va vositalardan foydalanadilar?

Mavzu yuzasidan testlar

1. Mustaqil O'zbekiston BMTning YUNESKO tashkilotiga qachon a'zo bo'lgan?

- a) 1992-yil 26 oktyabrda.
- b) 1993-yil 26 oktyabrda.
- c) 1994-yil 26 oktyabrda.
- d) 1995-yil 26 oktyabrda.

¹⁶ Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligi garovi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganini 24 yilligiga baq'ishlangan ma'ruzasi. 2016-yil 7-dekabr. – T.: O'zbekiston, 2017. – 48-b

2. Mustamlakachilik va qaramlik sharoitida diniy qadriyatlarga qanday munosabatda bo'lindi?

- a) Davlat taraqqiyotining asosiy omili deb xisoblanadi.
- b) Diniy qadriyatlar tashviqot va targ'ibot quroli deb qaraldi.
- c) Diniy qadriyatlar taraqqiyot zaminini deb qaraldi.
- d) O'tmishdan qolgan eskilik sarqiti deb bir yoqlama yondashildi.

3. 2000-yilning 7-8 sentyabrida Nyu-Yorkda bo'lib o'tgan BMT Bosh Assambleyasining "Ming yillik samiti"da O'zbekistonning Birinchi Prezidenti I.Karimov qanday taklif bilan chiqqan edi?

- a) BMT tuzilmalarida terrorizmga qarshi kurash xalqaro markazini tuzish taklifi.
- b) Markaziy Osiyoni yadrodan holi hududga aylantirish taklifi.
- c) Afg'onistonga dunyo davlatlarining ko'magini qaratish va diniy ekstremizmni tugatish taklifi.
- d) Markaziy Osiyoda Orol muammosi oqibatlarini tugatishga ko'maklashish taklifi.

4. O'zbekistonda nechta diniy konfessiya vakillari istiqomad qiladi?

- a) 10 ta.
- b) 12 ta.
- c) 16 ta.
- d) 20 ta.

5. Terrorizm jinoyati va u bo'yicha javobgarlikka tortish asoslari O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksining nechanchi moddasida belgilangan?

- a) 135-moddasida.
- b) 155-moddasida.
- c) 175-moddasida.
- d) 195-moddasida.

6. Qaysi alloma islom olamida "Musulmonlarning e'tiqodini tuzatuvchi" degan yuksak sharafiga sazovor bo'lgan?

- a) Moturidiy.
- b) Termiziy.
- c) Buxoriy.
- d) Margʻinoniy.

7. "Hizb ut-tahrir al-islomiy" tashkiloti qachon va kim tomonidan tashkil etilgan?

- a) 1950-yilda Ibn Taymiya tomonidan.
- b) 1928-yilda Hasan Al-Banno tomonidan.
- c) 1955-yilda Muhammad Abdul Vahhob tomonidan.
- d) 1953-yilda Taqiyiddin Nabahoniy tomonidan.

8. Bugungi kunda dunyo musulmonlarining necha foizini Shialar tashkil etadi?

- a) 3,5 %.
- b) 5,5 %.
- c) 7,5 %.
- d) 9,5 %.

13-MAVZU. DINIY FUNDAMENTALIZM, RADIKALIZM VA TERRORIZMNING TARIXI VA YO'NALISHLARI

REJA:

1. Mutassablik, ekstremizm, aqidaparastlik, radikalizm, fundamentalizm, terrorizm, xalqaro terrorizm tushunchalarining mazmun-mohiyati. Diniy fundamentalizmning tarixi va rivojlanish bosqichlari.

2. Markaziy Osiyo mintaqasida faoliyati kuzutilgan diniy ekstremistik harakatlarning maqsadlari.

3. Al-Qoida, ixvanul musulimin, ISHID, Boko xaram tashkilotlarining dunyo hamjamiyati xavfsizligiga tahdidi, ularga islom tashkilotlari va musulmon ulamolari tomonidan berilgan raddiyalar.

4. O'zbekiston davlat siyosatida radikal oqimlarga qarshi kurashning yo'nalishlari.

Tayanch tushunchalar: *Diniy ekstremizm, Diniy fundamentalizm, Aqidaparastlik, Terrorizm, Terror, moliyalash, Jihod, Qo'rqitish, Bioterrorizm, Kimyoviy terrorizm, Ekoterrorizm, Infoterrorizm va boshqalar.*

Diniy ekstremizm – jamiyat uchun an'anaviy bo'lgan diniy qadriyatlar va aqidalarni rad etish, ularga zid g'oyalarni aldov va zo'rlik bilan targ'ib qilishga asoslangan nazariya va amaliyotni anglatadi. Ekstremistik qarashlarni barcha dinlarda, buddaviylik, xristianlik, islomdagi turli oqimlarda uchratish mumkin. Masalan, mutaxassislar papa hokimiyati dushmanlarini ta'qib qilish uchun XIII asrda tuzilgan va minglab odamlarning qurbon bo'lishiga olib kelgan inkvizitsiya faoliyatini ham ekstremizmning o'ziga xos ko'rinishi sifatida baholaydilar. Ammo hozirda islom dini niqobi ostidagi diniy-siyosiy harakatlar a'zolari tomonidan turli jinoyatlar sodir etilayotgani jamiyat xavfsizligiga jiddiy tahdid solmoqda. Fundamentalizm (lotincha "asos") tushunchasining ma'nosi muayyan ijtimoiy hodisaning dastlabki ko'rinishini anglatadi.

Diniy fundamentalizm bu ma'lum din vujudga kelgan ilk davriga qaytish va bu yo'l bilan zamonaning barcha muammolarini hal qilish mumkin, degan fikrni ilgari surish ta'limotini anglatadi. Istilohda aqidaning o'zgarmasligini himoya qiladigan, muayyan diniy e'tiqod shakllanishining boshlang'ich davrida belgilangan barcha yo'l-

yo'riqlarni qat'iy va og'ishmay bajarilishini talab qiladigan diniy oqimlarni ifodalashda qo'llaniladi. "Fundamentalizm" atamasi aslida xristian dini bilan bog'liqdir. Fundamentalizm iborasi birinchi bor I Jahon urushi arafasida vujudga kelgan protestantlikdagi ortodoks oqimlarni ifodalash uchun ishlatilgan. Bu oqim 1910-yildan keyin shu nom bilan atala boshlagan. Fundamentalistlar xristianlikning an'anaviy aqidalariga, ayniqsa Bibliyaning mutlaqo mukammalligiga ishonishni mustahkamlash, uni so'zma-so'z sharhlashga qat'iy rioya qilishni talab qildilar. Bu oqim keyinchalik Amerikada keng tarqalib ketdi. 1919-yili Filadelfiyada Jahon xristian fundamentalistlari assotsiatsiyasiga asos solindi.

XX asrning 70-yillaridan boshlab, bu so'z islomga nisbatan qo'llanila boshladi. Bunda "fundamentalizm" atamasi – Qur'on va hadislarni so'zma-so'z talqin etuvchi, ilk islomga qaytishga qaratilgan aqidalarni targ'ib qiluvchi diniy-konservativ ruhda yo'nalishga nisbatan ishlatildi. Buning natijasida jahon matbuotlarida islom niqobidagi mutaassib jangarilarni "fundamentalistlar" deb atash ham odat tusiga kirdi. Shunday ekan, ekstremizm yoki fundamentalizmni faqat muayyan din bilan bog'lash mutlaqo asossiz. Hozirgi davrda ko'plab ekstremistik uyushmalar va mutaassib harakatlar turli dinlar, shu jumladan, islom, xristianlik, yahudiylilik dinlari ta'limotlaridan foydalanmoqdalar.

Aqidaparastlik (arab. – "aqida" – "ishonch", "biror narsani ikkinchisiga bog'lash") muayyan sharoitda, biron-bir g'oyaga qat'iy ishonib, uni mutlaqlashtirish asosida shakllangan qoida va tartiblarni sharoit, holat, vaziyatni hisobga olmagan holda, ko'r-ko'rona qo'llash yoki shunga urinishni anglatadi. U muayyan qonun va qoidalar ta'sir doirasini sun'iy kengaytirishga urinishda yorqin namoyon bo'ladi.

Ayni paytda, dunyoviy va diniy bilimlarning sayozligi, sof diniy tushunchalarning asl mazmunini bilmaslik ham diniy mutaassiblik g'oyalarning tarqalishiga sabab bo'lishi mumkin. Bu jarayonning eng xatarli jihati dinni siyosilashtirish vositasida hokimiyatga intilish, dindan odamlar orasiga nifoq solish, qo'poruvchilik ishlarini amalga oshirish va g'arazli manfaatlarni ro'yobga chiqarishda foydalanishga urinishlarda namoyon bo'lmoqda. Demak, diniy ekstremizm kelib chiqishining birinchi va asosiysi sababi bu – mutaassib fikr va qarashlarning paydo bo'lishidir. Mutaassiblik diniy ekstremizm va terrorizmga zamin tayyorlaydi.

Terrorizm (lotincha – “qo‘rqitish”, “vahimaga solish”) – aholining keng qatlamlarida vahima va qo‘rquv uyg‘otish, jamiyatda beqarorlik keltirib chiqarish orqali davlat hokimiyatini egallash maqsadiga qaratilgan jinoiy faoliyatdir. Terror – ommaviy va siyosiy maqsadlarga erishish uchun zo‘ravonlikdan hamda zo‘ravonlik qilish bilan tahdid solishdan muntazam foydalanishdir. Shunday qilib, “terror” dushmanni jismoniy zo‘ravonlik yo‘li bilan qo‘rqitish, hatto uni jismonan yo‘q qilishni anglatadi. “Terrorizm” esa terror amaliyotidir.

XX asrning 60-yillaridan boshlab, terrorizmnining mojarolarni keltirib chiqaruvchi hodisa sifatidagi salohiyati, butun-butun mintaqalar yo'nalishi turlicha bo'lgan terrorchi tashkilotlar va guruhlar faoliyat ko'rsatgan joylarga aylanib qoldi. Buning natijasida, terrorchilik harakatining ko'lamigina emas, balki metodlari ham o'zgardi. Uning eng dahshatli ko'rinishlaridan biri – o'zini avvaldan o'limga tayyorlagan terrorchi-kamikadzelar tomonidan amalga oshirilayotgan harakatlarni keltirish mumkin. Musulmon mamlakatlarida terrorchi uyushmalar ommaviy bo'la olmagan uchun aholining keng qatlamlari nomidan harakat qilish taassurotini uyg'otish maqsadida diniy shiorlardan niqob sifatida foydalanadilar. Demak, terror, terrorchilik faoliyati, terrorchi birgalikda bir butun hodisa sifatida terrorizمنى tashkil etadi. Hozirgi davrda u global miqyos kasb etib, xalqaro terrorizm shaklini oldi. "Xalqaro terrorizm" tushunchasi

davlatlar, xalqaro tashkilotlar, siyosiy partiya va harakatlarni beqarorlashtirishga qaratilgan siyosiy qo'poruvchilik faoliyatini ifodalaydi. U og'ir jinoyatlardan bo'lib, uzoq davom etgan jarayonlarning hosilasi hisoblanadi.

Xalqaro terrorizm fenomeni, ayniqsa, XX asr boshlarida avj ola boshladi, ya'ni xalqaro terrorizmga qarshi kurashda davlatlararo hamkorlikni yo'lga qo'yilishi o'tgan asrning 30-yillaridan boshlangan. Masalan, 1934-yilda Madridda bo'lib o'tgan jinoyatchilikka oid qonunlarni unifikatsiyalashtirish muammolariga bag'ishlangan konferensiyada terrorizmning "Aholini dahshatga solish va har qanday ijtimoiy tashkillashuvni yo'q qilish maqsadida biror bir vositani qo'llash" degan ma'nodagi ta'rifi qabul qilinishiga erishilgan. 1937-yilda 20 dan ortiq davlat terrorizmning oldini olish va bunday harakatlar uchun jazolash haqidagi Konvensiyani imzoladi.

Terrorizmni turlarga bo'lishda terakt jarayonida ishlatiladigan vositalarga asosiy mezon sifatida qaraladi. Shunga ko'ra terrorizm ikki turga: an'anaviy va zamonaviy (texnologik) terrorizmga ajratiladi. Odamlarni xalok qiluvchi azaldan ma'lum vositalar (sovuq qurol, o'q otuvchi qurol, portlovchi moddalar va hokazolar)dan foydalanib siyosiy maqsadlar yo'lida amalga oshiriladigan terror an'anaviy terrorizmga xos xususiyatdir.

Zamonaviy (texnologik) terrorizm esa radioaktiv materiallar, o'ta zaharli gazlar, kimyoviy va biologik moddalar kabi vayron qilishning yangi vositalarini qo'llashni afzal ko'radi, nisbatan katta hududni qamrab olishi va ko'plab aholining qurbon bo'lishiga olib kelishi jihatidan o'ta xavfli jinoyat turiga kiradi.

Zamonaviy (texnologik) terrorizmning ko'rinishlari:

➤ Yadroviy terrorizm - yadroviy portlovchi qurilmalarni portlatish yoki portlatish tahdidi, radioaktiv materiallar bilan zaharlash, yadroviy obyektlarni bosib olish yoki diversiya uyushtirishni ifoda etadi. Hozir dunyoning 30 mamlakatida 450 ga yaqin yadroviy sanoat obyektlari, yuzlab yadro reaktorlari, o'n minglab yadroviy qurilmalar mavjudligi e'tiborga olinsa, terrorizmning bu ko'rinishi insoniyatga nisbatan qanchalik katta tahdidga aylanganini tasavvur qilish mumkin.

➤ Xaydjeking - yirik transport vositalari: samolyot, poyezd, avtomobil va kemalarni o'g'irlashni ko'zda tutadi. 2001-yil 11-sentyabrda AQSH hududida mamlakat aviakompaniyalariga qarashli uch yirik samolyotning passajirlar bilan birga olib

qochilganligi, amalga oshirilgan terakt natijasida ko'plab fuqarolarning halok bo'lganligi katta fojia bo'lgan edi.

➤ Kiberterrorizm — maxsus xaker dasturlari orqali kompyuter boshqaruvi tarmoqlarini egallab olish, kompyuter viruslari yordamida internet tarmog'ida terakt sodir etish, internet tarmog'ini ishdan chiqarishni ko'zda tutadi.

➤ Bioterrorizm — shtam, virus, kukun kabi bakteriologik vositalardan foydalangan holda terakt sodir etish.

➤ Kimyoviy terrorizm - zarin, neprin kabi zaharlovchi va bo'g'uvchi gazlardan terroristik maqsadlarda foydalanish.

➤ Ekoterrorizm — terakt obekti sifatida flora (o'simlik dunyosi) va fauna (hayvonot dunyosi)ning tanlanishi.

➤ Infoterrorizm (axborot terrori) — terakt sodir etishga olib kelishi mumkin bo'lgan ma'lumotning OAV orqali tarqatilishi, iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatning o'z texnik imkoniyatlaridan boshqalarning zarari uchun foydalanishini anglatadi. Misol uchun biron bir yolg'on xabar ba'zan butun dunyo davlatlarini bir-biriga qarama-qarshi qilib qo'yadi, millionlab odamlarning ruhiyatini zaharlaydi, ularni yo'ldan adashtiradi. Shu bois, jahon ommaviy axborot vositalari orqali, xususan, «Internet» tarmog'idan tarqatilayotgan xabarlar noxolis berilar ekan, demak, turli zararli oqibatlar ham kelib chiqadi. Bunda zararli axborotlarni «Axborot terrori» deb atash mumkin.

Bugungi kunda terrorchilik uslublari ancha kengayganini ta'kidlash zarur. 1970-yillarda biror shaxs yoki siyosiy arbobga qarshi uyushtirilgan terror amaliyoti ko'proq uchragan bo'lsa, hozirda jamoat joylarida, samolyot, avtobus va poyezdlarda portlashlarni sodir etish orqali ko'plab tasodifiy kishilarning qurbon bo'lishiga olib keladigan qo'poruvchilikni amalga oshirishga e'tibor berilmoqda. Ekspertlarning fikricha, bunday harakatlar birinchi navbatda nobud bo'lganlardan ko'ra, uning guvohlariga qaratilgan.

So'nggi yillarda turli-tuman siyosiy, iqtisodiy va diniy-mafkuraviy sabablarga ko'ra, Falastin hududlari, Suriya, Iroq Respublikasi diniy ekstremizm bilan bog'liq terrorchilik harakatlaridan katta talafot ko'rmoqda. Ayniqsa, Suriya davlatining iqtisodiyotiga 5 yillik urush 255 milliard AQSH dollari miqdorida zarar keltirdi. Mamlakatning o'nlab shaharlaridagi 2 milliondan ziyod bino va inshootlar poydevorigacha yo'q qilingan, 85% suriyaliklar qashshoq holatga tushib qolgan. BMT ma'lumotlariga ko'ra, Suriyani tiklash uchun yiliga 100 milliard AQSH dollari lozim bo'ladi.

Shundan keyingina 9 yil ichida davlat 2010-yilgi darajaga chiqishi mumkin. 2010-yili

Suriyaning yalpi ichki mahsuloti 62 milliard AQSH dollariga teng bo'lgan. Ammo, fuqarolar urushidan so'ng yalpi ichki mahsuloti 27 milliard AQSH dollariga tushib

ketgan. Faqatgina ishlab chiqarish maydonlarining o'zi 90% vayron qilingan. Turar-joy binolarining yarmi esa buzib tashlangan.

Xalqaro terrorchilik harakatlarining asosiy belgilari:

- ✓ xalqaro huquq himoyasidagi obyekt yoki subyektlarga qarshi qaratilgani;
- ✓ davlatlar chegaralarini buzish orqali amalga oshirilishi;
- ✓ a'zolari ikki yoki undan ortiq davlat fuqarolari, shu jumladan, yollanma shaxslar bo'lgan ekstremistik guruhlar tomonidan sodir etilishi;
- ✓ ekstremistik guruhlar tarkibida qo'poruvchilik harakatlari bo'yicha xorijlik yo'riqchilarning qatnashishi;
- ✓ ekstremistik guruh a'zolarining boshqa davlatlar hududida tashkil etilgan maxsus lagerlarda tayyorgarlik ko'rishi;
- ✓ tayyorgarlik ko'rish va qo'poruvchilikni sodir etishda xorijiy davlatlar va ekstremistik uyushmalar yordamidan, xalqaro tus olgan noqonuniy qurol-yarog' savdosi va narkobiznesdan keladigan moliyaviy manbalardan foydalanilishi.

Muayyan mamlakat hududida sodir etilgan terrorchilik xurujida qayd etilgan u yoki bu belgilarning bo'lishi, unga xalqaro maqom berilishi va shundan kelib chiqib, unga mos choralar ko'rilishiga olib keladi.

Islom niqobi ostidagi ekstremistik harakatlarning ildizlari uzoq o'tmishga, hatto islom tarixining birinchi asriga borib taqalishini ko'rish mumkin. Uning ilk vakillaridan biri sifatida 657-yili xalifa Ali (r.a.) askarlaridan ajralib chiqqan, o'zlarini haqiqiy musulmon, saflariga qo'shilmaganlarni "dindan qaytgan" deb e'lon qilib, ularga qarshi murosasiz kurash olib borgan "xorijiyalar" (arabcha—ajralib chiqqanlar, isyonchilar) diniy-siyosiy oqimi faoliyati fikrimizning isboti bo'la oladi. Xalifa Ali (r.a.) bilan Muoviya (r.a.) o'rtasidagi tuzilgan bitimdan Kufa yaqinida turgan 12 ming kishidan iborat qo'shinning bir qismi norozi bo'ladi. Ular "hukm chiqarish faqat Allohning iznidadir", degan shior bilan qo'shinni tark etib, Kufa yaqinidagi Harura qishlog'iga ketadilar. Bu firqaning Kufadagi "xypj" (bo'ysunmaslik) voqeasi ularning "xavorij" (qarshi chiquvchilar) nomini olishlariga sabab bo'ladi. Bu voqea Harura qishlog'ida yuz berganligi bois avvaliga ularni "haruriylar" deb ham ataganlar. Ular o'zlarini "Shurot" (Jonlarini Alloh yo'lida tikkan kishilar) deb nomlaganlar. Yana ularning «Muhakkima» ("hukm Allohning iznida" deguvchilar) degan nomlari ham bo'lgan.

Xorijiyalar o'zlariga Abdulloh ibn Vahb ar-Rosibiyni amir etib saylab, Ali (r.a.) va Muoviya (r.a.)ni yo'q qilish payiga tushdilar. Xalifa Ali (r.a.)ni 661-yilda xorijiy Abdurrahmon ibn Muljam o'ldirgach, xorijiyalar ikki firqaga bo'linib, biri Iroqda qoldi, ikkinchisi Arabiston yarim oroliga ketdi. Umaviylar davrida xorijiyalarga qarshi keskin kurash olib borildi. Chunki ular Umaviylar davlatiga katta xavf solardilar.

Hokimiyat Umaviylardan Abbosiylar sulolasi (749-1258) qo'liga o'tganidan keyin ham bu toifa bir muddat o'z kuchini yo'qotmadi. Biroq Abbosiylar uzoq vaqt ularga qarshi uzluksiz olib borgan kurashlaridan so'nggina xorijiyalar inqirozga yuz tutdi.

Demak, islomda dastlab paydo bo'lgan firqa "xorijiyalar"dir. "Xorijiyalar" o'z talqinlaridagi "sof" islom qoidalariga qat'iy rioya qilish tarafdori edi. Aynan ular o'z qarashlari va faoliyatiga qo'shilmaganlarni imonsizga chiqarish, ularga qarshi «jihod» olib borish haqidagi g'oyalarni ishlab chiqib, terror uslubini qo'llash orqali

hukmdorlarni jismonan yo'q qilish amaliyotini boshlab bergan edi. Bunday g'oyalar kelib chiqishiga ko'ra hokimiyat uchun kurashning zo'ravonlikka asoslangan usullaridan bo'lib, minglab kishilarning halok bo'lishiga olib kelgan. VII asrning ikkinchi yarmida xorijiyalar orasida rahbarlarining ismi bilan ataladigan bir necha firqalar paydo bo'ldi. Ana shunday mutaassib firqalar orasida eng muvassaf va shafqatsiz jamoa nomini olgan Nofi' ibn Azraq (v.685y.) boshchiligidagi "Azraqiylar" oqimi alohida o'rin egallaydi. Azraqiylar gunohi kabira (katta gunoh) qilgan barcha musulmonlarni "kofir" deb, ularning ta'limotiga qo'shilmagan kishilarga qarshi jehod e'lon qilish, hattoki, qariya, ayol va bolalarning qonini to'kishni halol, deb bilganlar.

IX asr oxirida Janubiy Iroqda yuzaga kelgan qarmatiylar namoz, ro'za, zakot, haj kabi amallar farz qilinmagani, Qur'on oyatlarida masjid qurish yoki u yerda yig'ilish haqida hukmlar yo'q, degan da'vo bilan masjidlarga borishni man qilish darajasigacha borgan edi. Harakat o'z nomini uning asoschisi Hamdon ibn al-Ash'asning laqabi Qarmat so'zidan olgan bo'lib, uning ma'nosi manbalarda turlicha "kalta oyoq" yoki "qizil ko'z" kabi ma'nolarda ifodalangan. Islomdagi mavjud qoida va tartiblarning mohiyatini buzib talqin qilish oqibatida ular hattoki, hajga keluvchilar Ka'bagaga sig'inib, Allohga shirk keltirishmoqda, degan da'volar ostida 930-yilda Makkaga hujum qilib, uni talon-taroj qilib, hojilarning bir qismini qul qilishgan, bir qismini esa o'ldirishgan. Ka'bani vayron qilib, qora toshni ikkiga bo'lib, Bahraynga olib ketishgan, faqat 20 yildan keyin katta to'lov evaziga u Makkaga qaytarib berilgan. Qarmatiylar islom tarixida o'chmas dog' qoldirgan jinoyatlarni sodir etgan.

XI asr oxirida Eronda yuzaga kelib, maxfiy ravishda ish ko'rgan "hashshoshiylar" (arabcha — hashish (nasha) chekuvchilar, giyohvandlar) terrorchilik oqimi esa hokimiyatni egallash maqsadida ularga xayrixoh bo'lmagan hukmdorlarga suiqasd uyushtirish amaliyotini oldinga surgan edi. Uzoq vaqt hashshoshiylar ko'plab hukmdorlarga tahdid solib turgan, hattoki, ayrim Yevropa mamlakatlari rahbarlari o'z xavfsizliklarini ta'minlash uchun ularga to'lov to'lashga majbur bo'lgan. Shu bilan birga, "hashshoshiylar" zamonaviy terrorchilar tomonidan ham keng qo'llanilayotgan, oddiy kishilar va yoshlarga giyohvand moddalarni iste'mol qildirib, o'lsa shubhasiz jannatga tushishiga ishontirgan. Islomdagi eng ta'sirchan diniy ekstremistik guruhlardan biri 1928-yilda Misrda tashkil topgan

“Musulmon birodarlari” (“Al-ixvon al-muslimun”) uyushmasidir. Bu uyushma diniy-siyosiy tashkilot bo‘lib, u xayr-yehson va ma’rifatchilik faoliyatidan tortib to siyosiy hayotda terror usulini qo‘llashgacha bo‘lgan murakkab taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tdi. Diniy ekstremistik kuchlar 20-asrning 60-70-yillarida Misrda Jamol Abdul Nosir hukumatini ag‘darib tashlashga urindilar. 1981-yilda esa Misr prezidenti Anvar Sadatga suiqasd uyushtirib o‘ldirdilar.

1994-yilda Qandahor xududida yuzaga kelgan yangi siyosiy harakat – «Tolibon» harkati ham diniy ekstremizmning Afg‘onistondagi bir ko‘rinishidir. Ular Afg‘oniston hayotiga o‘rta asr diniy tartib-qoidalarini tatbiq etish, xalqni dunyo madaniyatidan uzib qo‘yish yo‘lidan bordilar. Tolibonlar hokimiyat tepasiga kelgach insoniy haq-xuquqlar poymol etildi. Xotin-qizlarni erkin bilim olish va mehnat qilish xuquqidan maxrum etish, ularni yana paranji ichiga tiqish yo‘lida keskin chora-tadbirlar o‘tkazdilar. Yigitlarni soqol o‘stirib yurishga majburladilar. Islom qadriyatlarini himoya qilish va qayta tiklash niqobi ostida diniy terroristik aktlar sodir etgan va hamon dunyoning ko‘pgina nuqtalarida yashirin faoliyat yuritayotgan jinoiy guruhlardan biri vahhobiylar harakatidir. Vahhobiylar islomni Muhammad (s.a.v.) davridagi asl holiga keltirishga, arablarni chinakam islom bayrog‘i os-tida birlashtirishga harakat qilganlar. Harakatning asoschisi Muhammad ibn Abdul Vahhob ibn Sulaymon bo‘lib, 1703-yilda Arabistondagi Nadj viloyatining Ayyana shahrida tug‘ilgan. Vahhobiylar muqaddas joylarni ziyorat qilishni, avliyo va mozorlarga sig‘inishni, zohidlikni qoralaydi.

18 asrning o‘rtalarida Markaziy Arabistonda yuzaga kelgan vahhobiylar oqimi islom dinini “asl holatiga qaytarish” da’vati ostida bosqinchilik talonchilik va begunoh insonlarning qonini to‘kish kabi terrorchilik ishlari tufayli tarixning qora sahifalaridan o‘rin oldi. Jumladan, bu oqim vakillari marhumlarni xotirlash, ularning ruhiga Qur‘on tilovatini qilib, qabrlarini ziyorat etishni kechirilmas gunoh hisoblaydilar. Ular har qanday yangilikni islomga zid deb bilib, zamonaviy fan-texnika yutuqlaridan foydalanishni qat’iy qoralab, musiqa, teatr va tasviriy san’at bilan shug‘ullanishni rad etadilar. Bir so‘z bilan aytganda, o‘zlari yashab turgan jamiyatni Muhammad (s.a.v.) davrlaridagi sodda hayot tarziga qaytarishga intiladilar. Bunga qarshi chiqqanlarni esa islom dushmanlari deb atab, ularga nisbatan siyosiy va qurolli kurash olib boradilar.

Yurtimizga suqilib kirib olgan vahhobiylar hokimiyatni qo'lga kiritish yo'lida har qanday buzg'unchilik, xunrezlik, suiqasd uyushtirishdan qaytmasliklarini 1999-yil 16-fevralida mamlakatimiz Prezidenti va hukumat a'zolariga qarshi uyushtirgan jinoyatkorona harakatlari bilan isbotladilar. Biroq hukumatimizning izchil va qat'iy siyosati bu oqimning keng yoyilishining oldini oldi. Diniy terroristik tashkilotlardan yana biri "Xizb-ut-tahrir" (Ozodlik partiyasi)dir. Bu tashkilot mohiyatan g'oyaviy-siyosiy tashkilotdir. To'liq nomi "Xizb-ut-tahrir al-Islomiy" bo'lgan bu norasmiy diniy-siyosiy partiya 1952-yilda Quddus shahrida falastinlik huquqshunos Taqiyuddin Nabaxoniy (1909-1979) tomonidan tashkil etilgan. Xozirda bu diniy-siyosiy partiyaning falastinlik Abulqadim Zallum boshqarib kelmoqda. Asosiy maqsadlari musulmonlar yashovchi mavjud yigirma ikkita arab, jami 55 ta musulmon mamlakatlarini birlashtirib, yagona islom davlati - xalifalikni yaratishdir.

"Xizb-ut-tahrir"ning siyosiy strategiyasi mafkuraviy ta'sir vositasida aholining ko'pchiligini qamrab olish, agar bunga imkon bo'lmasa noqonuniy yo'l bilan davlat to'ntarishini amalga oshirish va konstitutsiyaviy hokimiyatni ag'darib tashlashni ko'zda tutadi. Dastlab xayr-ehson va ma'rifatchilik ko'rinishida o'z faoliyatini shakllantirishga harakat qilib, tarafdorlar orttirgach, o'z maqsadlariga erishish uchun terror usulini qo'llovchi hizbchilar «Xudo bizning ideal, Payg'ambar bizning dohiy, Qur'on bizning konstitutsiya, jihad bizning vosita, din va Xudo yo'lida qurbon bo'lish bizning ezgu niyatimiz» kabi soxta iboralarni shior qilib olishgan. Vahhobiylar hukumatni qo'lga

olishda ochiq kurash, ekstremizm, terror yo'lini tutsalar, «hizbchilar» g'oyaviy, mafkuraviy kurash usulini qo'llaydilar. Hizbchilar demokratiyani butkul inkor etadilar. Mazkur diniy tashkilot 1992-yildan O'zbekistonda maxfiy faoliyat yurita boshlagan. O'z maqsadlari halifalikni tiklash yo'lida mamlakatimizdagi tinch, osoyishta hayotni izdan chiqarib, fuqarolar urushini boshlash, mamlakat iqtisodiy faoliyatiga putur yetkazish, millatlararo va dinlararo nizolarni keltirib chiqarishga uringanliklari sir emas. Ular o'z faoliyatlarini asosan uch bosqichda olib borishga yo'naltirganlar:

❖ Tushuntirish ishlari. O'ngi to'liq shakllanmagan yoshlarni din niqobi ostida o'z tuzog'iga ilintirish. Fikri zaif, ta'sirga beriluvchan huquq-tartibot organlari, hokimiyatlardagi mas'ul shaxslarni o'z tarafiga og'dirish;

❖ birgalikda harakat qilish, fikriy kurash orqali "ummatning oyoqqa turishi, fikriy ongliligi" yo'lida fikriy inqilobga yetishish. Ya'ni g'oyaviy-mafkuraviy jihatdan kishilarni hizbchilarning yovuz niyatli inqilobiga tayyor holga keltirish;

❖ inqilob-to'ntarish, hukumatni ummat orqali qo'lga kiritib, "Halifalik" davlatini tuzish.

Diniy ekstremistik tashkilotlardan yana biri «Akromiylar» diniy-siyosiy harakatidir. 1997-1999-yillarda Farg'ona vodiysida paydo bo'lgan. Uning asoschisi 1960-yilda Andijonda tug'ilgan Akrom Yo'ldoshevdir. U vahhabiylilik oqimiga tayanib 1992-yilda 12 darsga mo'ljallangan "Imonga yo'l" deb nomlangan dasturni ishlab chiqqan. Bu harakat vakillari faqat Allohga e'tiqod qilib, Payg'ambarimizga imon keltirmaydilar. Harakat a'zolari davlat, qonun, ota-onaga emas, faqat oqim sardorlariga bo'ysunish lozim deb hisoblaydilar. Ularning pirovard maqsadi islom davlatini qurishdir. Akromiylar siyosiy hokimiyatga erishishning 5 bosqichini rejalashtirganlar:

1. "Sirli" yoki "maxfiy".
2. Moddiy.
3. Ma'naviy.
4. "Uzviy maydon".
5. To'ntarish.

Dasturda diniy taassubga moyilligi bor shaxs tanlab olinishi, uning moddiy hayoti yaxshilanishi, ekstremizm, terrorchilik ruhidagi adabiyotlar bilan tanishtirilishi, boshliqning topshiriqlarini so'zsiz bajarishi va nihoyat mavjud konstitutsiyaviy tuzumni ag'darib tashlab,

o'z hokimiyatlarini o'rnatishi bayon etilgan. Akromiyalar hozirgi kunda musulmonlarga namoz, ro'za, zakot, haj amallari farz emas, chunki biz kufr davlatida yashamoqdamiz, deb hisoblaydilar. Toki islom davlati qurilmaguncha, mazkur ibodatlarini bajarish shart emas deb hisoblaydilar. Oqim xalqning keskin qarshiligiga uchrab, faoliyati barham topdi.

«Nurchilar» diniy-siyosiy oqimi g'oyalarining mamlakatimizga kirib kelishi 1992-yillardan boshlab kuzatilgan. Bu oqim asoschisi turkiyalik Said Nursiy bo'lib, maqsadi mavjud hokimiyat uchun qarshi chiquvchi o'ta diniy-mutaassib, fanatik kishilarni tarbiyalashdan iborat. Hozirgi kunda «Nur» harakati Turkiyadagi eng nufuzli diniy-siyosiy oqim sanaladi. Uning saflari asosan yoshlardan iborat. «Nur» chilar diniy bilim berish yo'li bilan islom aqidaparastligini avj oldirish yo'lini tutadilar. Mustaqilligimizning dastlabki yillarida O'zbekistonda faoliyat ko'rsatgan ekstremistik ruhdagi harakatlardan yana biri «Tavba» sanaladi. Unga Ozarbayjonda Xoji Abdullo asos solgan. O'zbekistonda bu harakatga namanganlik Abduvali Yo'ldoshev va Isxoq Jabborovlar rahbarlik qilgan. Islom diniy ekstremizmi turli mamlakatlarda barpo bo'lajak «islomiy tartib» o'rnatish uchun keskin va agressiv harakat qilish zarur deb hisoblaydi. Ular o'z maqsadlarini amalga oshirish uchun turli usullardan foydalanmoqdalar. Bular asosan quyidagilardan iborat:

- Zo'ravonlik, ya'ni terroristik harakatlarni amalga oshirish orqali omma ichida qo'rquv paydo qilish va o'zlarining kuchlarini ko'rsatish orqali hukumatga bosim-tazyiq o'tkazish;

- Mamlakat iqtisodini turli yo'llar bilan: diversiya, sanoat va qishloq xo'jaligi manbalarini izdan chiqarish orqali uni tanazzulga uchratishga urinish bilan hokimiyatni zaiflashtirish va pirovardida osonlik bilan ag'darib tashlash;

- Turli tashkilot va ommaviy axborot vositalarining «beg'araz» yordamida go'yo «mamlakatda fuqarolarning vijdon erkinligi huquqlari buzilmoqda va diniy e'tiqod poymol etilmoqda» kabi soxta, g'arazli qarashlarni tarqatib hukumatni din sohasidagi siyosatini buzib ko'rsatish orqali uni obro'sizlantirish va fuqarolarning unga bo'lgan ishonchini yo'qotish;

- o'z sonli diniy tashkilotlarga qarshi hujum uyushtirib, hatto ulardan ba'zilarni namoyishkorona jismonan yo'q qilish yo'li bilan dinlararo va millatlararo nizo keltirib chiqarishga urinish orqali

mamlakatda beqaror vaziyatni vujudga keltirish va undan o'z maqsadlari yo'lida foydalanish;

- Islomiy ma'naviy-ma'rifiy ishlarni zimdan tashkil etish orqali mamlakatni islomlashtirish va soddadil fuqarolar ongiga asta-sekin xorijiy va mahalliy doiralarning ekstremistik g'oya va maqsadlarini singdirib borish. Oqibatda tayyor bo'lgan ijtimoiy ongni kerakli vaqtda o'z diniy ekstremistik maqsadlarini amalga oshirish uchun osonlik bilan yo'naltirib yuboradigan holatga keltirish va boshqalar. Diniy ekstremizm qanday nomlanmasin yoki qanday ko'rinishga ega bo'lmasin, uning asosiy maqsadi jangari guruhlarini shakllantirish orqali hokimiyat tepasiga kelishdan iborat.

Islom mafkura sifatida musulmonlarni birlashtiruvchi kuchli omil bo'lib kelgan. Asrlar davomida turli ijtimoiy tabaqalar va millatlarni qamrab olishi natijasida, bugungi kunda islom o'z rivojlanishida katta qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Islom dini doirasida yuzaga kelgan turli qarama-qarshiliklar oqibatida jangari millatchilik va diniy ekstremizmga asoslangan siyosiy kuchlar va ittifoqlar paydo bo'lmoqda. Diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi kurash olib borishda kompleks va tizimli, shu jumladan, ijtimoiy-iqtisodiy va mafkuraviy chora-tadbirlarni qo'llash muhim ahamiyatga ega. Albatta, bunday chora-tadbirlarni qo'llash katta vaqt, tegishli reja va yirik mablag'lar talab qiladi.

Diniy ekstremizmga qarshi kurashda xalqaro birdamlik va kelishuvlar ham katta ahamiyatga ega. Xususan, o'z hududida diniy ekstremistlar va terrorchilar faoliyatiga yo'l ochib bermaslik, ularga yordam ko'rsatmaslik va siyosiy boshpana bermaslik hayotiy-amaliy ahamiyatga ega.

Arab-musulmon davlatlari ichida Misr Arab Respublikasi birinchi bo'lib terrorizm muammosiga 1940-yillarda, "Musulmon birodarlar"ning o'z faoliyatida ishonitirish usullaridan radikal terrorchilikka – davlat, politsiya va armiyaning ko'zga ko'ringan arboblarni jismonan yo'q qilish yo'liga o'tishi natijasida duch keldi. Ushbu davlatning diniy mutaassiblikka qarshi kurashdagi bir necha o'n yillik tajribasi radikal diniy guruhlariga xayrixohlik bilan qarash, ularni pinhona rag'batlantirish ekstremistik harakatlarning yanada faollashuviga, yangilarining paydo bo'lishiga imkon yaratishini ko'rsatadi. Musulmon mamlakatlarining diniy ekstremizmga qarshi kurash strategiyasi umuman olganda, har bir davlatning o'ziga xos

xususiyatlari va ustuvor yo'nalishlaridan qat'i nazar, bilvosita va bevosita qarshilik ko'rsatish usullarini o'z ichiga oladi.

Bilvosita choralarga rasmiy diniy tashkilotlar bilan hamkorlik, zo'ravonlikka qarshi kurashda diniy arbob va muassasalarning ahamiyatini oshirish, shuningdek, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy-ma'rifiy chora-tadbirlarni amalga oshirishga yordam beradigan dasturlarni kiritish mumkin. Bevosita qarshilik ko'rsatish o'z ichiga huquqni muhofaza qilish idoralari tomonidan ko'riladigan choralarni, aksiterrorchilik qonunlarini qabul qilish, ulardan keng foydalanish kabi tadbirlarni oladi. Shu o'rinda, masalan, Misr qonunchiligi diniy asosda partiyalar tashkil etishni taqiqlashini ta'kidlash joiz. Bundan tashqari, davlat noqonuniy ravishda qurol saqlaganlar, zo'ravonlikni targ'ib etuvchilar, radikal guruhlarini moliyaviy qo'llab-quvvatlovchilarga nisbatan qattiq ma'muriy-jinoiy choralarni qo'llashini ham qayd etish lozim.

1990-yillarda zo'rlik va terror harakatlarining kuchayishi esa Misr hukumatini "Terrorizmga qarshi kurash to'g'risida"gi qonun kabi, bir qator yangi huquqiy hujjatlarni qabul qilishga majbur qildi. Bunday maxsus Qonunning qabul qilinishi xavfsizlik idoralariga ko'proq erkinlik berish va ular olib borayotgan faoliyatning samaradorligini ta'minlash bilan bog'liq edi.

Musulmon mamlakatlari diniy ekstremizm va zo'ravonlik muammolarini ilmiy va keng qamrovda yechish bo'yicha amaliy ishlarni tashkil etmoqda. Jumladan, ilmiy-tekshirish institutlari va strategik markazlarda bu muammoning ilmiy-tizimli tahliliga katta e'tibor berilmoqda. Bu jarayonda har bir mamlakatda muayyan o'ziga xosliklar kuzatilishi, tabiiy, albatta. Masalan, Indoneziyada ekstremizmga qarshi olib borilayotgan kurashda ekstremistlarning yirik vakillari, jumladan, qamoqda bo'lgan Abu Bakar Bashir tomonidan tashkil etilgan "islom maktablari"ni yopish choralari ko'rilayotgani bunga misol bo'la oladi. Shuningdek, 2002-yilda Bali orolida sodir etilgan va 200 dan ortiq kishining umrini xazon qilgan portlashlarning tashkilotchilaridan biri Imom Samudra tomonidan yozilgan va jangarilik g'oyalariga boy bo'lgan kitoblarni bosish va tarqatish man etilganini ham qayd etish zarur.

Bunday harakatlar hozirda hukumat va ulamolarning diniy ekstremizmga qarshi birgalikda olib borayotgan ishlarining bir qismi sifatida qaralmoqda. Umuman olganda, Indoneziyada "Politsiya

ishtirokida kuchga va musulmon ulamolarining faol ishtirokida mafkuraga tayanib ish olib borish – ekstremizmga qarshi kurashning ikki fronti” sifatida e’lon qilinganini ta’kidlash lozim. Diniy ekstremizm va terrorizm muammosi bilan duch kelayotgan musulmon mamlakatlari ushbu masalani turli xalqaro forumlarda ko’tarish bilan dunyo jamoatchiligi diqqatini uni hal etishga qaratib kelmoqda. Shuningdek, radikal kayfiyatdagi mutaassiblar yashayotgan davlatlar bilan xavfsizlik sohasida hamkorlik qilish va jinoyatchilarni almashish bo’yicha ikki tomonlama kelishuvlarni imzolashga ham alohida e’tibor berilmoqda.

O’zbekiston tanlagan dunyoviy, demokratik taraqqiyot yo’li, mamlakatdagi huquqiy tartib hizbchi va boshqa diniy aqidaparast kuchlarga yoqmaydi. Ular bugungi o’tish davriga xos bo’lgan turli qiyinchiliklardan ustamonlik bilan foydalanib, hokimiyatni terror orqali egallashga intiladilar.

Biroq O’zbekistonda o’rnatilgan huquqiy tartib, terrorizmning har qanday ko’rinishini oldini olishga qaratilgan chora-tadbirlar bunga yo’l qo’ymaydi. O’zbekiston Respublikasi JKning 155-moddasida terrorizm portlatishlar, o’t qo’yishlar yoki odamlarning halok bo’lishi, katta mulkiy zarar keltirish yoxud ijtimoiy xavfli oqibatlariga olib kelish xavfini tug’diruvchi boshqa harakatlar sodir etishdan iborat bo’lgan va jamoatchilik xavfsizligiga qarshi qaratilgan jinoyat sifatida qayd etilgan.

Mustaqil davlatimiz qonunchiligida terrorizmga qarshi kurashning asosiy prinsiplari (qonuniylik, inson huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlar ustuvorligi, jazoning muqarrarligi) bir qator normativ-huquqiy hujjatlarda o’z ifodasini topgan bo’lib, bu hujjatlarning asosiylari quyidagilardir:

1.O’zbekiston Respublikasining amaldagi Jinoyat kodeksi (2001-yil 18-oktyabrdagi o’zgartish va qo’shimchalar bilan).

2.O’zbekiston Respublikasining «Terrorizmga qarshi kurash to’g’risida»gi qonuni (2000-yil 15-dekabr).

3.O’zbekiston Respublikasining «Jinoyat, Jinoyat-protsessual kodeksi va Ma’muriy javobgarlik to’g’risidagi kodeksiga o’zgartish va qo’shimchalar kiritish to’g’risida»gi qonuni (2001-yil 29-avgust).

4.O’zbekiston Respublikasining “Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurash to’g’risida”gi qonuni (2004-yil).

Mamlakatimiz diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi tizimli, tadrijiy, qat'iy siyosatni quyidagi yo'nalishlarda izchil olib bormoqda:

- ✓ Xalqaro shartnomalarda ishtirok etish;
- ✓ Mintaqada xavfsizlik va barqarorlikni ta'minlash;
- ✓ Terrorizmga qarshi kurash bo'yicha mintaqaviy tashkilotlarda ishtirok etish;
- ✓ Mamlakatimizda olib borilayotgan keng qamrovli islohotlar – jamiyat barqaror rivojlanishining asosiy omili;
- ✓ Demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini qurish;
- ✓ Din sohasida ilmiy asoslangan siyosat olib borish;
- ✓ Fuqarolarda diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi mafkuraviy immunitetni shakllantirish.

Dinni qurol qilib olgan ekstremistik harakatlar bugun umuman kishilik jamiyati hayotiga jiddiy tahdid solmoqda. Zamonaviy ekstremizm va terrorizmga qarshi kurash davlatlarning doimiy e'tiborini, uning oldini olish va bartaraf etishga qaratilgan ko'p qirrali siyosatni amalga oshirishda o'zaro hamkorlik va sobitlikni talab etadi. Shakllanib, keng tarmoq otgan terrorizmga qarshi kurashmagan davlatlar zaiflashib, o'z xalqi va mamlakati osoyishtaligi va barqaror rivojlanishini xavf ostida qoldiradi.

Mavzu yuzasidan savollar

1. Nima uchun islom musulmonlarni birlashtiruvchi kuchli omil bo'lib kelgan?
2. Islom dini doirasida yuzaga kelgan turli qarama-qarshiliklar negizida nimalar yitadi?
3. Terrorizmga qarshi kurashish uchun qanday tadbirlar ota muxim?
4. Radikalizm va ekstremizm bir-biridan qanday farq qiladi?

Mavzu yuzasidan testlar

1. Ma'lumki, dunyoda islom aqidaparastligining qator diniy – siyosiy oqimlari mavjud bo'lib, mustaqillikdan so'ng O'zbekistondagi tinchlik barqarorlikka ularning qaysilari tahdid solishga harakat qilishdi?

- A Al – Qoida va Al – Jihad al - Islomiy
- B at – Takfir val – Hijra va Abu sayyoor
- C Xizbulloh va Lashkari jihod
- D Vahhobiylilik va Hizbut tahrir

2. Mustaqillikdan so'ng O'zbekistondagi tinchlik – barqarorlikka tahdid solgan, 1953-yilda shayx Taqiyiddin Nabahoniy tomonidan asos solingan diniy – siyosiy partiyani aniqlang?

- A vahhobiylik
- B xizbulloh
- C Hizbut tahrir
- D Al – Qoida

3. Hizbut- tahrir o'zining faoliyat tariqatini necha bosqichda belgilaydi?

- A Besh
- B Uch
- C Ikki
- D bir

4. «Hijob» so'zining ma'nolarini aniqlang.

- A «parda», «satr» va «yopinchiq»
- B «parda», «libos»
- C «satr» va «yopinchiq»
- D «parda» va «yopinchiq»

5. Islom Karimov yovuzlik illatiga chalingan odamni qanday baholaydi?

- A Terrorchi
- B Millatchi
- C Sotqin
- D Loqayd

6. Loqayd va beparvo odam kimga o'xshatiladi?

- A Hamkasbga
- B Do'stga
- C Ustozga
- D Dushmanga

7. Isoqjon Umarov diniy guruhi qanday nomlanadi?

- A oq sallalilar
- B oq kiyimlilar
- C qora sallalilar
- D barcha javoblar to'g'ri

8. Missionerlik, prozeltizm faoliyatining oldini olish chora-tadbirlarini olib borishda qanday tamoyilga asoslanish kerak?

- A Keskinlik;
- B Bag'rikenlik;
- C Fikrga qarshi fikr, g'oyaga qarshi g'oya;
- D Murosasizlik.

Adabiyotlar:

1. Jalilov B. Dinshunoslik. O'quv qo'llanma. – Toshkent, Noshir, 2019. –148 b.
2. Isoqjonov R. Qiyosiy dinshunoslik. O'quv qo'llanma. – Toshkent, OOO Komplex print, 2020. – 198 b.
3. Kamilov D. Dinshunoslik. O'quv qo'llanma. – Toshkent, Lesson Press, 2021.128 b.
4. Muratov D., Alimova M., Karimov J. Dinshunoslik, darslik. – Toshkent, Navro'z nashriyoti, 2019. – 264 b.

14-MAVZU. DUNYO HAMJAMIYATINING EKSTREMIZM VA TERRORIZMGA QARSHI KURASH TAJRIBASI

REJA:

1. Xalqaro tashkilotlarning terrorizmga qarshi kurashi.
2. Shanxay hamkorlik tashkiloti va mintaqaviy antiterror tuzulmasi faoliyatining ahamiyati.
3. O'zbekistonning terrorizmga qarshi kurash tajribasi.
4. O'zbekistonda diniy terrorizmga qarshi "Jaholatga qarshi ma'rifat" g'oyasining ahamiyati.

Tayanch tushunchalar: Terrorizm, ekstremizm, Global aksiterror strategiya, BMT, BMT Xavfsizlik Kengashi, ShHT, Huquq, Inson huquqlari, Konstitutsiya, Konstitutsiyaviy huquq, Burch, Vijdon erkinligi, va boshqalar.

Terrorizm va ekstremizm dunyo hamjamiyati uchun hanuzgacha asosiy tahdidlardan biri bo'lib qolmoqda. Insoniyat hamon diniy mutaassiblik, radikalizm, zo'ravonlik va terrorizm xurujlaridan aziyat chekib kelmoqda. Aholi orasidagi diniy qatlamni radikallasuvi ularni zo'ravonlikka undaydi hamda tinchlik, xavfsizlik, jamiyat va inson huquqlarining barqaror rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. Hozirgi vaqtda biror-bir davlat jangovar ekstremizm va terrorizm oqibatlaridan to'liq himoyalangan emas. Ko'plab davlatlarda hozirgacha yuqori darajadagi terror xavfi saqlanib qolmoqda. Zo'ravon ekstremistlar tomonidan amalga oshirilgan terrorchilik holatlari jamoalar o'rtasida nizo urug'ini sepib, ksenofobiya, islomofobiya va jamiyatda qarama-qarshi ekstremistik qarashlarning tarqalishiga yordam bermoqda.

Uzoq tarixga ega bo'lishiga qaramasdan bugungi zamonaviy terrorizm tarixdagi terrozimdan farq qiluvchi jihatlariga ega. Birinchidan, zamonaviy terrorizm ko'proq milliy darajada sodir bo'lgan oldingi klassik ko'rinishdan farqli ravishda global miqyosda namoyon bo'lmoqda. Ikkinchidan, zamonaviy terrorizm avvalgilarga qaraganda yana ham shavqatsiz, tajovuzkor va kutilmaganda namoyon bo'ladi. Zamonaviy terrorizmning shu jihatlaridan uni tahmin qilishni, rejalashtirishni va unga qarshi kurashga tayyorgarlik ko'rishni yanada qiyinlashtiradi. Nyu-York, Madrid, London, Parij, Istambul, Nisa, Bryussel, Dakka va Bag'dodda sodir bo'lgan aktlar terrorchilik

xurujlarini oldindan aytib bo'lasligi, uning qattoligi hamda makon tanlamasligini namoyish qildi. Terrorizmning avvalgi ko'rinishlari asosan separatizm, millatchilik, din va diniy mazhablar o'rtasida, ijtimoiy-iqtisodiy tengsizlik tufayli yuzaga kelgan bo'lsa zamonaviy terrorizm to'liqini diniy burch hissi va diniy aqidaparastlik mafkurasi bilan yo'g'rilgan.

Hozirgi kunda diniy ekstremistik oqimlar g'oyasidan qaytarishning yumshoq dasturlarini amalga oshirish tashabbuslari ko'plab mamlakatlarda, xususan, Irlandiya, Kolumbiya, Norvegiya, Germaniya, Fransiya, Shvetsiya va boshqa shu kabi davlatlarda amalga oshirilmoqda. Diniy ekstremistik oqimlar g'oyasidan qaytarishning yumshoq usullari samaradorligi Sinay, Turkiya, Malayziya, Indoneziya, Buyuk Britaniya kabi mamlakatlarda "Contest" ekstremizmga qarshi kurash strategiyasi dorasida, Birlashgan Arab Amirliklarida "Hidoya", "Savob" singari ekstermizm va terrorizmga qarshi kurash markazlari faoliyati dorasida, Saudiya Arabistonida "Munasaxa", Misr Arab Respublikasida esa "Ekstremizmga qarshi kurash bo'yicha al-Azhar observatoriyasi" va boshqa markazlar faoliyati doirasida amalda isbotlangan. Karnegi jamg'armasi tadqiqotchisi Kristofer Busek, general Petrus Golos va boshqalar Indoneziyaning deradikallashuv dasturini tahlil qilib shunday xulosaga kelgan: "deradikalizasiya dasturlari terrorizm va radikallashuvdan qutilishning eng samarali usuli, chunki ushbu dasturlar muammoni tubdan hal qiladi". Shuni ta'kidlash joizki Saudiya Arabistoni va Yaman davlatlarida amalga oshirilgan deradikallashtirish dasturidan o'tgan ekstremistlar orasida yana ekstremizm yo'liga qaytish holatlari ham kuzatilgan. Yumshoq dasturlar orqali ekstremistik oqimlar g'oyasiga qarshi kurashuvchi markazlar sirasiga Qozog'iston Respublikasida faoliyat yurituvchi "Ansar" reabilitasion-maslahat markazini ham kiritish mumkin.

Mamlakatimizda diniy ekstremistik oqimlar g'oyasidan qaytarishning istiqbolli dasturlari mavjudligiga qaramay, bu tor doiradagi o'ziga xos sohada olib boriladigan ishlarning nazariy tomonlari va amaliy metodlari rivojlanish jarayonida ekanligini tan olish lozim. Bundan tashqari, yumshoq deradikallashtirish usullari toboro ommalashib borayotgan bo'lsada, bunday usullarning o'ziga xos shart-sharoitlari, tarkibiy qism va texnikalari to'g'risida ma'lumot juda ham cheklangan. Diniy ekstremizmga qarshi kurash borasida

izlanishlar olib borgan tadqiqotchilar deradikallashtirish – bu diniy, psixologik, ijtimoiy va oilaviy reabilitasiyani talab qiladigan murakkab jarayonlar majmuasi ekanligini aytadilar. Doktor Hamid Saidning ta'kidlashicha, muvaffaqiyatli deradikallashtirishni amalga oshirish uchun mikro va makro darajalarda ham muayyan shart-sharoitlarni talab qiladi.

2022-yil 3-4-mart kunlari Toshkent shahrida “BMTning Global aksilterror strategiyasini amalga oshirish bo'yicha Birgalikdagi harakatlar rejasi doirasida Markaziy Osiyo mamlakatlarining mintaqaviy hamkorligi” mavzuida o'tkazilgan xalqaro konferensiya g'oyat muhim va dolzarb ahamiyatga ega. Ushbu global anjuman mintaqa mamlakatlari va jahon hamjamiyati sa'y-harakatlarini terrorizmga qarshi hamjihatlik bilan kurashish uchun birlashish hamda faollashishga da'vat etishga qaratilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti BMT Bosh Assambleyasining 75-sessiyasidagi nutqida ta'kidlaganidek, “Hozirgi vaqtda Markaziy Osiyo mintaqasida tub o'zgarishlar yuz bermoqda. Biz mintaqa davlatlari o'rtasida yaxshi qo'shnichilik va o'zaro ishonch, do'stlik va hurmat muhitini yaratishga erishdik. Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida ilgari surilgan tashabbusga asosan muntazam o'tkazilayotgan Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining Maslahat uchrashuvlari umumiy yutug'imiz bo'ldi”.

Davlatimiz rahbari BMT minbaridan so'zlagan ushbu nutqida bugungi kunda Markaziy Osiyoda xavfsizlikni ta'minlash sohasida ham samarali hamkorlik olib borilayotgani haqida so'z yuritir ekan, Birlashgan Millatlar Tashkilotining Global aksilterror strategiyasi muvaffaqiyatli amalga oshirilayotganini e'tirof etdi. O'z navbatida, Prezidentimiz: “Biz ushbu strategiya doirasidagi Mintaqaviy qo'shma rejaning 10 yillik natijalari va kelgusi istiqbollariga bag'ishlangan xalqaro konferensiyaning o'tkazish tarafdorimiz”, deb ta'kidladi. Bo'lajak Toshkent xalqaro anjumani O'zbekiston Prezidentining ayni shu tashabbusi doirasida tashkil etilmoqda. Konferensiyaning BMT shafeligida, xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar ishtirokida o'tkazilayotgani O'zbekiston olib borayotgan siyosat va uning jahon minbarlaridan e'lon qilingan tashabbuslari xalqaro hamjamiyat tomonidan keng hamda qat'iy qo'llab-quvvatlanayotganini ko'rsatadi.

Bugungi kunda Markaziy Osiyo hududi mintaqaviy rivojlanishning barcha jihatlariga – siyosat va iqtisodiyot, ekologiya va

madaniy-gumanitar mezonlarga ta'sir ko'rsatuvchi jiddiy geosiyosiy o'zgarishlar davrini bosib o'tmoqda. O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2019-yili Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining Maslahat uchrashuvida qayd etganidek, "Markaziy Osiyo geostrategik joylashuviga ko'ra, ming yillar davomida jahon miqyosidagi jarayonlar markazida bo'lib kelgan. Bizning mintaqamiz doimo o'zining boy madaniy-tarixiy merosi bilan Yevropa, Yaqin Sharq, Janubiy va Sharqiy Osiyoni bog'laydigan noyob ko'pri bo'lib xizmat qilgan".

Bunday yondashuv mintaqaning yalpi siyosiy-iqtisodiy va madaniy-gumanitar manzarasiga ijobiy ta'sir ko'rsatmay qolmadi. Ushbu siyosat asosini "Markaziy Osiyoni xavfsizlik, izchillik va barqaror rivojlanish mintaqasiga aylantirish ustuvorligi" tashkil etadi. Hozirgi paytda mintaqamizda, koronavirus pandemiyasining oqibatlariga qaramay, hamkorlikning chuqurlashuvi bo'yicha barqaror tendensiya kuzatilmoqda. BMTning 2006-yil 8-sentyabrda qabul qilingan Global aksiterror strategiyasining to'rtta asosiy qismidan bittasi inson huquqlari mavzusiga bag'ishlangan. Ushbu bo'lim "Inson huquqlarining umumjahon miqyosida hurmat qilinishi va qonun ustuvorligini terrorizmga qarshi kurashning asosiy tayanchi sifatida ta'minlash bo'yicha chora-tadbirlar" deb nomlanganini qayd etish lozim.

Global aksiterror strategiyasida e'tirof etilganidek, terrorizmga qarshi kurashish va inson huquqlarini himoya qilish borasida amalga oshiriladigan ta'sirchan chora-tadbirlarning biri boshqasini aslo inkor etmaydi. Aksincha, ular o'zaro bir-birini to'ldirib, terrorizm jabrdiydalarining huquqlarini qo'llab-quvvatlash va himoya qilish uchun nihoyatda zarur hisoblanadi. Shuni ham ta'kidlash kerakki, "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi"dagi oltinchi ustuvor yo'nalish "Milliy manfaatlaridan kelib chiqqan holda umumbashariy muammolarga yondashish" deb nomlangani bejiz emas.

Ayniqsa, ushbu ustuvor yo'nalishning "Ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashishning samarali mexanizmlarini shakllantirish" sarlavhali 82-maqsadi muhim ahamiyat kasb etadi. Hozirgi vaqtda Taraqqiyot strategiyasi doirasida, jumladan:

- ekstremizm va terrorizmni keltirib chiqaruvchi omillarning oldini olishga qaratilgan preventiv mexanizmlarni takomillashtirish, ijtimoiy-ma'naviy muhitni yaxshilash, yot g'oyalar ta'sirining oldini olish va

bunday ta'sirga tushib qolganlar bilan tizimli ishlash orqali ularning muammolarini bartaraf etish;

- aholi, ayniqsa yosh avlodda terrorizm va ekstremizm mafkurasiga qarshi qat'iy va barqaror immunitetni shakllantirish;

- ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashishning xalqaro-huquqiy asoslarini takomillashtirish hamda xorijiy davlatlar, mintaqaviy va xalqaro tashkilotlar bilan ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashish sohasidagi hamkorlikning shartnomaviy-huquqiy asoslarini kengaytirish;

- diplomatik vakolatxonalar va konsullik muassasalari, Tashqi mehnat migratsiyasi agentligi, shuningdek, chet elga uzoq vaqtga ketayotgan hamda yashab kelayotgan fuqarolar bilan shug'ullanuvchi boshqa idoralarning kadrlar salohiyati va resurslarini mustahkamlash;

- xorijiy davlatlar va xalqaro tashkilotlar bilan ekstremizm, terrorizm va ularni moliyalashtirishga qarshi kurash sohasida axborot hamda tajriba almashish;

- faoliyati ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashishga qaratilgan xalqaro va mintaqaviy tashkilotlarda faol ishtirok etish;

- Markaziy Osiyoda BMTning Global aksilterror strategiyasini amalga oshirish bo'yicha hamkorlikdagi sa'y-harakatlarni birgalikdagi harakatlar rejasi doirasida muvofiqlashtirish;

- Markaziy Osiyoda ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashish bo'yicha birgalikdagi ishlar doirasida axborot almashinuvi va hamkorlikni rivojlantirishga yordam beruvchi xalqaro tashabbuslarni amalga oshirishda O'zbekistonning rolini kengaytirish;

- dunyo hamjamiyati va mintaqaviy tashkilotlar e'tiborini Afg'onistonda tinchlik va hamjihatlikni ta'minlashga jalb qilish borasidagi tashabbuslarni jadallashtirish va ushbu mamlakatni mintaqaviy hamkorlik jarayonlariga, shu jumladan ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashishga jalb qilish kabi muhim masalalar doirasida izchil ishlar boshlab yuborilgan.

Xalqaro konferensiyada inson huquqlari masalalariga katta e'tibor qaratilayotgani, ta'bir joiz bo'lsa, Prezident Shavkat Mirziyoyevning Yangi O'zbekistonni bunyod etish yo'lida ilgari surgan "Inson qadri uchun" tamoyili bilan o'zaro uyg'un va hamohangdir. Buni anjuman doirasida "Inson huquqlarining umumjahon miqyosida hurmat qilinishi va qonun ustuvorligi ta'minlanishi – terrorizmga qarshi kurashning asosiy tayanchi" mavzusi alohida sessiya majlisida muhokama qilinishi

ko'zda tutilayotgani ham yaqqol tasdiqlaydi. Mamlakatimiz BMTning Global aksilterror strategiyasini qo'llab-quvvatlagan, terrorizm va diniy ekstremizmga qarshi kurashish bo'yicha 14 ta xalqaro konvensiya hamda protokolni ratifikatsiya qilgan.

Bundan tashqari, bu borada mamlakatimizda "Ekstremizmga qarshi kurashish to'g'risida", "Terrorizmga qarshi kurash to'g'risida", "Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga, terrorizمنى moliyalashtirishga va ommaviy qirg'in qurolini tarqatishni moliyalashtirishga qarshi kurashish to'g'risida"gi qonunlar hamda boshqa normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilingan. 2021-yil 16-dekabr kuni BMT Bosh Assambleyasining 76-sessiyasida "Terrorizm va inson huquqlari" nomli 76/169-sonli rezolyusiya qabul qilindi. Rezolyusiyada terrorizm hamda terrorizm uchun sharoit yaratadigan zo'ravonlik ekstremizmining barcha xurujlari, usul va amaliyotlari, qaysi shakl va ko'rinishda yuz berishi, qayerda va kim tomonidan sodir etilishi, qanday motivatsiya yo moliyaviy, moddiy yoki siyosiy qo'llab-quvvatlash negizida sodir etilishidan qat'iy nazar, xalqaro huquqqa mutlaqo mos kelmaydigan xatti-harakat sifatida so'zsiz qoralanishi ta'kidlangan.

BMT Bosh Assambleyasining Rezolyusiyasida, shuningdek, terrorizm hamda terrorizm uchun sharoit yaratadigan zo'ravonlik ekstremizmi inson huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini to'la ro'yobga chiqarishga g'ov bo'lishiga e'tibor qaratilgan. Bu salbiy omillar tufayli esa, bir tomondan, insonning siyosiy, shaxsiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlarini amalga oshirish yo'lida to'siqlar yuzaga kelsa, ikkinchi tomondan, davlatlarning hududiy yaxlitligi va xavfsizligi, hukumatlarning barqarorligi, huquq va demokratiyaning ustuvorligi, yanada tashvishlanarlisi, dunyoda farovon jamiyatlar, xalqaro tinchlik hamda xavfsizlikning mavjudligi ulkan tahdid ostida qoladi.

Bundan tashqari, 76/169-sonli rezolyusiyada barcha davlatlar hukumatlaridan BMT Inson huquqlari bo'yicha kengashining Terrorizmga qarshi kurashda inson huquqlarini rag'batlantirish va himoya qilish masalalari bo'yicha maxsus ma'ruzachisiga uning zimmasiga yuklangan vazifa hamda majburiyatlarini bajarishida har tomonlama yordam ko'rsatishi so'ralgan.

Ma'lumki, BMT Inson huquqlari bo'yicha kengashining 47-sessiyasi doirasida 2021-yil 5 iyul kuni "Suriya va Iroqdan olib

kelingan ayollar va bolalarning reabilitatsiyasi hamda reintegratsiyasi” mavzuida tashkil etilgan onlayn-tadbirda O‘zbekiston vakillari ishtirok etdi. Mazkur seminarda Suriyaning shimoli-sharqiy qismida joylashgan “Al-Hol” va “Roj” lagerlarida qariyb 70 ming inson – 57 davlat fuqarolari hisoblanuvchi asosan ayollar va bolalar og‘ir ahvolda saqlanayotgani tashvish bilan qayd etildi.

Jahon hamjamiyati O‘zbekistonning o‘z fuqarolarini mojaro zonalaridan, shu jumladan Iroq va Suriyadan vataniga qaytarish va reintegratsiyasi bo‘yicha harakatlarini olqishladi. Bunday sa’y-harakatlarda O‘zbekiston kabi faollik ko‘rsatgan mamlakatlar kam ekani e’tirof etildi.

Xalqaro ekspertlarning fikricha, bu sa’y-harakatlar bolalarni jabrlanuvchilar sifatida tan olishga hamda bolalar va ayollar uchun gender masalalari inobatga olingan hamjamiyatlar darajasidagi reintegratsiya dasturlari yordamida ularning shaxsiy manfaatlarini himoya qilish zarurligiga asoslangani bilan nihoyatda ahamiyatlidir.

Yanada muhimi, kuchli texnik yordam ko‘rsatish va inson salohiyatini kuchaytirish orqali amalga oshirilgan ushbu sa’y-harakatlar inson huquqlarini amalga oshirish, demokratiyani rivojlantirish va qonun ustuvorligini mustahkamlashga xizmat qiladi. Vataniga qaytib kelgan bolalar, ayollar va oilalarning jamiyatga qaytadan integratsiyalashuvi, bir tomondan, ularning ijtimoiy jihatdan yakkalanib qolishiga barham bersa, ikkinchi tomondan, jamiyatda kambag‘allikni kamaytirish orqali tinchlik va barqarorlikni mustahkamlaydi. Shuningdek, anjumanda terrorizmga qarshi kurash borasidagi xalqaro va mintaqaviy sa’y-harakatlarni birlashtirishda BMTning rolini kengaytirish va davlatlar salohiyatini mustahkamlash, ushbu murakkab jarayonlarda inson huquqlari va qonun ustuvorligini ta’minlash istiqbollari keng muhokama qilinishi kutilmoqda.

Toshkent shahrida 2018-yil 5-aprel kuni Qirg‘iziston Respublikasi raisligida Shanxay hamkorlik tashkiloti Mintaqaviy aksilterror tuzilmasi (ShHT MATT) Kengashining o‘ttiz ikkinchi majlisi bo‘lib o‘tdi. Unda Pokiston Islom Respublikasi, Rossiya Federatsiyasi, Tojikiston Respublikasi, Xitoy Xalq Respublikasi, Qirg‘iziston Respublikasi, Qozog‘iston Respublikasi, Hindiston Respublikasi, O‘zbekiston Respublikasi va ShHT MATT Ijroiya qo‘mitasi vakillari ishtirok etdi. Majlisda ShHTga a’zo davlatlarning 2019-2021-yillarda terrorizm, separatizm va ekstremizmga qarshi kurashish bo‘yicha

hamkorlik dasturi hamda ShHT MATT Kengashining ShHTga a'zo davlatlar rahbarlari Kengashiga ShHT MATTning 2017-yilgi faoliyati to'g'risidagi hisoboti loyihalari ma'qullandi.

ShHTga a'zo davlatlarning 2016-2018-yillarda terrorizm, separatizm va ekstremizmga qarshi kurashish bo'yicha hamkorlik dasturi hamda ShHT MATT qarorlarining 2017-yildagi ijrosi, shuningdek, ShHTga a'zo davlatlar vakolatli organlarining ShHTga a'zo davlatlar hududidagi ozodlikdan mahrum etish joylarida jazoni o'tayotgan shaxslarni terroristik va ekstremistik tashkilotlarga jalb etishga qarshi kurashish bo'yicha qo'shma chora-tadbirlarni amalga oshirishning borishi to'g'risidagi axboroti ko'rib chiqildi. Terrorizm, separatizm va ekstremizm maqsadlarida internet tarmog'idan foydalanishni aniqlash hamda unga chek qo'yish bo'yicha ShHTga a'zo davlatlar vakolatli organlarining "Syamin – 2017" qo'shma aksilterror o'quv mashg'uloti yakunlari ma'qullandi. 2018-yilda ShHTga a'zo davlatlarning qo'shma chegara operatsiyasini o'tkazish to'g'risida qaror qabul qilindi.

ShHTga a'zo davlatlarga xalqaro terroristik tashkilotlar tomonidan bo'layotgan tahdidlar muhokama qilindi. ShHTga a'zo davlatlarning vakolatli organlari o'rtasidagi hamkorlikni mustahkamlash yuzasidan kelishuvlarga erishildi. Terrorizmga qarshi kurashish sohasidagi xalqaro hamkorlikni mustahkamlash maqsadida ShHT MATT hamda BMT Xavfsizlik Kengashi Terrorizmga qarshi kurash qo'mitasi ijrochi direktori va BMT Terrorizmga qarshi kurash boshqarmasi bilan o'zaro anglashuv va hamkorlik to'g'risida memorandumlar loyihalari ma'qullandi. 2022-2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida VI yo'nalish umumbashariy muammolarga milliy manfaatlardan kelib chiqqan holda yechim topishga bag'ishlangan.

Unda terrorizm va ekstremizmga qarshi kurashishning samarali mexanizmlarini shakllantirishdan ko'zlangan maqsadlar belgilab berilgan. Terrorizm va ekstremizm muammosi global ijtimoiy hodisa sifatida dunyoning barcha davlatlarini qamrab olgan. O'zbekiston ham jahon hamjamiyatining ajralmas qismi sifatida bundan mustasno emas. So'nggi yillarda yangi O'zbekistonning terrorizm va ekstremizmga qarshi harakatlari Markaziy Osiyoning boshqa davlatlari uchun o'ziga xos namuna bo'lib xizmat qildi. Rasmiy ma'lumotlarga ko'ra, 2017-yilga nisbatan 2018-yilda O'zbekistonda terrorizm va ekstremizm

bilan bog'liq jinoyatlar soni 65 foizga kamaydi. Yoshlarning huquqiy va diniy bilimini oshirish orqali ekstremistik targ'ibotga, radikallashtirishga qarshi kurashishning o'zbek modeli muvaffaqiyat qozondi. Huquqiy va diniy bilimlarini oshirish vositasida yoshlar o'rtasida ekstremistik tashviqotga qarshi turishga asoslangan mazkur model samarali bo'lib chiqdi.

O'zbekistonda terrorizmga qarshi kurashishning o'zbek modeli, avvalambor, huquqiy va siyosiy madaniyatni, ma'naviy va diniy ma'rifatni oshirish orqali odamlar ongi, birinchi navbatda, yoshlar ongini oshirish uchun kurash sifatida tushuniladi. Ijtimoiy reabilitatsiya, ekstremistik g'oyalar ta'siri ostida bo'lgan va o'z xatolarini anglaganlarning normal hayotga qaytishi bo'yicha olib borilayotgan tizimli ishlar ham ijobiy natijalarni bermoqda. Mamlakatda yangi - terrorologiya fani shakllanmoqda, ushbu global hodisalar tahliliga bag'ishlangan qator monografiyalar, risolalar va maqolalar nashr etilmoqda, dissertatsiyalar himoya qilinmoqda. Ularda o'zbek modelining mazmun-mohiyati, mazkur makon va zamon tanlamas illatga qarshi kurashishda davlat organlari va jamoatchilik tajribasi har tomonlama ko'rib chiqilgan.

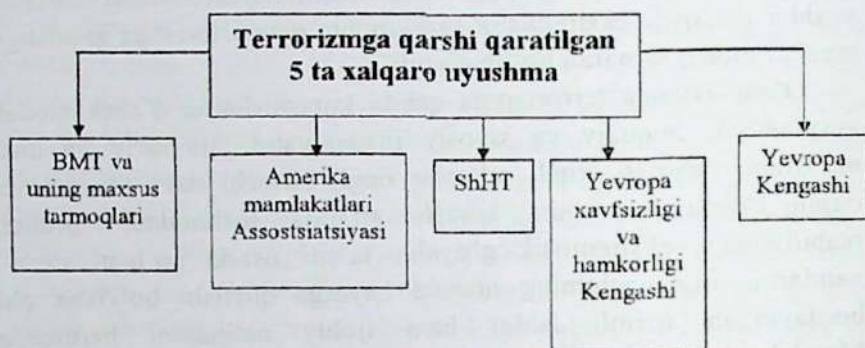
Bu boradagi milliy va xalqaro sa'y-harakatlarni birlashtirish orqali samarali profilaktik chora-tadbirlarni belgilash, terrorizm va ekstremizmning oldini olish, ularni moliyalashtirish manbalari va kanallariga barham berish davlat siyosatining muhim yo'nalishi hisoblanadi. Shu maqsadda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 1-iyuldagi farmoni bilan 2021-2026-yillarga mo'ljallangan ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashish bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Milliy strategiyasi va uni amalga oshirish bo'yicha «Yo'l xaritasi» tasdiqlanib, yo'nalishlari belgilandi.

Xalqaro terrorizm va ekstremizm kabi global hodisalarga qarshi ziyolilar, olimlar, diniy ta'limot mutaxassislarining kurashi faollashgani jaholatga qarshi ma'rifat bilan javob qaytarishning muhimligini tasdiqlaydi.

2020-yilda Global terrorizm indeksi (Global Terrorism Index) bo'yicha tadqiqotlar 135 ta davlatni qamrab oldi. Unga ko'ra, O'zbekiston ro'yxatning 134-pog'onasini egalladi va bir necha yillardan buyon terrorizm xavfi past bo'lgan yetakchi davlatlar qatoridan joy oldi. Mamlakatimiz bunday natijaga davlat organlari va fuqarolik jamiyati institutlarining muvofiqlashtirilgan faoliyati, aholi

o'rtasida tizimli profilaktika ishlarini olib borish orqali erishmoqda. Shuningdek, BMT mojaro zonalaridan ayollar va bolalarni o'z vataniga qaytarish bo'yicha o'zbek modelini ham yuqori baholadi.

1. Islom hamkorlik tashkiloti (IHT) Tashqi ishlar vazirlari kengashi 43-sessiyasi (Toshkent)da "Ta'lim va ma'rifat – tinchlik va bunyodkorlik sari yo'l" nutqi (2016-yil 18 oktyabr)da: "Ommaviy qirg'in qurolini tarqatmaslik muammosi bugungi kunda eng keskin masalalardan biri bo'lib qolmoqda, - dedi. – O'zbekiston 1993-yildayoq Markaziy Osiyoda yadro qurolidan holi hududni tashkil etish tashabbusini ilgari surgan. Mazkur tashabbus O'zbekiston va qo'shni davlatlar tomonidan 2006-yilda imzolangan Markaziy Osiyoda yadro qurolidan xoli hudud to'g'risidagi shartnoma, shuningdek, BMT Xavfsizlik kengashining doimiy beshta a'zosi 2014-yilda imzolagan Kafolatlar to'g'risidagi protokolda o'zining amaliy ifodasini topgan" (1-jild, 39-bet).

2. O'zLiDeP partiyasining VIII syezdidagi (2016-yil 19-oktyabrda) ma'ruzasida O'zbekistonning barqaror rivojiga xavf tug'dirishi mumkin bo'lgan, o'z yechimini kutayotgan eng muhim 6 ta muammoli masalalarga e'tibor qaratdi (1-jild, 45-46-betlar).

3. "Bir makon, bir yo'l" – manfaatlarimiz mushtarak xalqaro forumida 2017-yil 14-15-maydagi nutqida.

4. Qozog'iston poytaxti Ostona shahrida bo'lib o'tgan SHHT Davlat rahbarlari kengashining kengaytirilgan tarkibdagi majlisida so'zlagan nutqida, 2017-yil 8-9 iyun.

5. BMT Bosh assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqida (2017-yil 19-sentabr).

6.2017-yil 10-noyabrda Samarqand "Markaziy Osiyo: yagona tarix va umumiy kelajak, barqaror rivojlanish va taraqqiyot yo'lidagi hamkorlik" mavzusidagi xalqaro konferentsiyada so'zlagan nutqida.

7.Afg'oniston bo'yicha "Tinchlik jarayoni, xavfsizlik sohasida hamkorlik va mintaqaviy sheriklik" mavzusidagi Toshkent konferensiyasi (2018-yil 27-mart)dagi ma'ruzasida.

8.O'zbekiston – AQSH: Yangi ufq va marralar sari dadil qadamlar. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoyevning 2018-yil 15-17-mayda AQSH Prezidenti Donald Trampning taklifiga binoan Vashingtonda bo'lishi va boshqa ma'ruza, nutqlarida Markaziy Osiyo hududida ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy barqarorlik uchun, qo'shni davlatlar bilan har tomonlama hamkorlik yo'lida betinim faoliyat olib bormoqda.

Jaholat – ma'rifat kushandasi. Shu boisdan ham ana shu ma'naviy tahdidni bartaraf etish uchun Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2017-yilda "Jaholatga qarshi ma'rifat" kontsepsiyasi ilgari surildi.

1.2017-yil 28-iyulda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko'tarish to'g'risida"gi qarori bilan Respublika Ma'naviyat va ma'rifat kegashining Respublika targ'ibot markazi hamda Milliy g'oya va mafkura ilmiy-amaliy markazi birlashtirish yo'li bilan ularning negizida Respublika Ma'naviyat va ma'rifat Markazi tashkil etildi hamda uning vazifalari belgilab berildi.

2. 2018-yil 16 aprelda O'zbekiston Prezidentining "Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni munosabati bilan "Jaholatga qarshi ma'rifat" ulug'vor g'oyasi insonparvarlik mohiyati nuqtai nazaridan yana bir bor ilgari surildi.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning "Jaholatga qarshi ma'rifat bilan kurashish" kontsepsiyasiga ko'ra:

1. O'tgan ikki yil ichida Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning tashabbusi bilan 300 mingdan ko'proq adashganlar gunohi kechirildi. Yaxshi yo'lga qaytdi.

2. 2017-yilda sudlar tomonidan 373 ming 256 ta ish ko'rib chiqilgan bo'lsa, shundan 169 ming 289 tasi yoki 45 foizi sayyor sud muhokamasida ko'rildi.¹⁷

Buyuk ma'rifatparvar bobomiz Abdulla Avloniy "Olijanob kishilar uzrni qabul qilur", – deb ta'kidlagan ekanlar. Xalqimiz – mard va olijanob xalq, kim chin dildan uzr so'rsa, tavba qilsa, albatda gunohidan kechadi.

Shuning uchun hozirgi kunda qancha adashganlarni kechirib, to'g'ri yo'lga solyapmiz. Birini o'qishga, birini ishg'a, birini kasbga qaytaryapmiz.

*Shavkat Mirziyoyev,
1-jild, 477-bet, 2017.*

¹⁷ Mirziyoyev Sh.M. Konstitutsiya – erkin va farovon hayotimiz, mamlakatimizni yanada taraqqiy ettirishning mustaqil poydevori. – T.: "O'zbekiston", 2018. – 10-11-bet.

3. Tergov organlari tomonidan 238 ta holatda jinoiy hodisa yuz bermagani aniqlangan. Umumuan, 3,5 mingdan ortiq jinoyat ishi tugatilgan.

4. Ilgari qariyb 90 foiz jinoiy ishlar qayta tergovga yuborilgan. Endilikda sudlar tomonidan jinoyat ishlarini qo'shimcha tergovga qaytarish tartibi bekor qilindi.

5. Prezident farmoni bilan sudlar tomonidan hukm qilingan 2 ming 700 nafar shaxs afv etildi (2017-yil 7-dekabr).

6. Keyingi besh yil ichida (2013-2016) bor yo'g'i 7 shaxs oqlangan bo'lsa, 2017-yilning o'zida 300 shaxsga nisbatan oqlov hukmlari chiqarilgan. 2018-yilning 4 oyi ichida 172 shaxs oqlangan.

7. 2017-yilda mahalla fuqarolari yig'inlari kafilligi ostida – 152 nafar, O'zbekiston yoshlar ittifoqi kafilligida 3 nafar, jami 172 nafar fuqaroga nisbatan jazo tayinlashda jamoatchilik kafilligi e'tiborga olindi. (Prezidentning Konstitutsiya 25 yilligi bo'yicha ma'ruzasi, 2017-yil 7-dekabr, 10-16-betlar).

8. "Jaholatga qarshi – ma'rifat" shiori ostida Toshkent shahri Xasti Imom majmuasi hududida Islom madaniyati markazi tashkil etildi (2017).

9. "O'z uyingni o'zing asra!" degan da'vatga bugun "O'z bolangni o'zing asra!" degan qo'shimcha kiritildi.

10. "Bir bolaga etti mahalla ham ota, ham ona" degan maqolning haqiqiy ma'nosini anglaydigan vaqt keldi (Sh. Mirziyoyev, 1-jild, 486-bet).

11. "Diling – Ollohda, qo'ling – mehnatda bo'lsin" ("Dil ba yoru, dast ba kor") shiorini qoida qilib olish lozim.

12. Ko'plab o'zbekistonlik fuqarolar peshonasiga yozilgan "diniy ekstremist" tamg'asi olib tashlandi.

Hozirgi vaqtda ekstremizm va terrorizm xalqaro xavfsizlikka, shu jumladan Markaziy Osiyoda asosiy tahdidlardan biri bo'lib qolmoqda. Ekstremizm va terrorizm xavfi hamda tahdidlariga qarshi kurashish O'zbekiston Respublikasi uchun birinchi navbatdagi vazifalardan biri bo'lib, mintaqa davlatlari va xalqaro hamjamiyatning sa'y-harakatlarini birlashtirishni taqozo etadi.

O'zbekiston Respublikasi har tomonlama o'ylangan tinchliksevar, pragmatik va izchil tashqi siyosatni olib borib, ekstremizm va terrorizmning umumiy tahdidlariga qarshi kurashishda barcha davlatlar bilan teng huquqli va o'zaro manfaatli hamkorlik uchun ochiqdir.

O'zbekiston Respublikasining tashqi siyosati davlatlarning suveren tengligi, kuch ishlatmaslik yoki kuch bilan tahdid qilmaslik, chegaralarning daxlsizligi, nizolarni tinch yo'l bilan hal etish, boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik, xavfsizlikning bo'linmasligi, o'z xavfsizligini boshqa davlatlar xavfsizligi hisobiga mustahkamlashga yo'l qo'yilmasligi, xalqaro majburiyatlarni vijdonan bajarish, xalqaro huquqning umum e'tirof etilgan norma va tamoyillarini hurmat qilish prinsiplariga asoslanadi.

O'zbekiston Respublikasi o'z tarixida ekstremizm va terrorizm bilan bog'liq holatlarga bir necha marotaba duch kelgan. Ushbu yo'nalishda xavf-xatar, tahdid va tahlikalar saqlanib qolayotganini hisobga olgan holda, O'zbekiston Respublikasi keng jamoatchilik va xalqaro hamjamiyat bilan birgalikda ekstremizm va terrorizm hamda ularni moliyalashtirishga qarshi kurashishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarni amalga oshiradi. Ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashishdagi mavjud tajriba, shuningdek, mintaqa davlatlaridagi mazkur tahdidlarga qarshi kurashish bo'yicha holatning retrospektiv va qiyosiy tahlillari shuni ko'rsatmoqdaki, Markaziy Osiyoda ekstremistik va terrorchilik faoliyati, asosan, millatchilik (milliy), ijtimoiy, diniy va siyosiy g'oyalar ostida amalga oshirilmoqda.

O'zbekiston Respublikasining ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashish bo'yicha 2021 - 2026-yillarga mo'ljallangan Milliy strategiyasida (keyingi o'rinlarda - Strategiya) ekstremizm va terrorizmning mintaqada tarqalishi uchun asosiy sabab va shart-sharoitlar ham, ekstremist va terrorchilar o'z buzg'unchi faoliyatida foydalanadigan turli ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, g'oyaviy va boshqa omillar ham inobatga olingan.

O'zbekistonda diniy terrorizmga qarshi "Jaholatga qarshi ma'rifat" g'oyasining ahamiyati. Hozirda terrorizm dunyo hamjamiyati uchun asosiy tahdidlardan biri bo'lib qolmoqda. Shuningdek, so'nggi yillarda dunyo bo'ylab radikallashuv va ekstremistik g'oyalarning keng tarqalishi, zo'ravonlik va terrorizm xurujlarining ortishi ham kuzatilmoqda. Bunday holatning achinarli jihati shundaki, ekstremistik va radikal g'oyalar ta'siriga tushib qolayotgan insonlarning aksarini yoshlar tashkil qilayotgani va ularning son jihatdan ortib borayotganidir. Bu esa radikal g'oyalar ta'siriga tushib qolgan shaxslar bilan individual ish olib borish va ularni to'g'ri yo'lga qaytarish dolzarbligini yanada oshirmoqda.

Soha mutaxassislarining ta'kidlashicha, bugungi kunda radikallashuv jarayonlariga qarshi kurashning eng samarali yo'li – bu "jaholatga qarshi ma'rifat" asosida kurash uslubidir. Bunday kurash uslubi bugungi kunda ilg'or xorijiy davlatlarda keng qo'llanilmoqda. Xususan, Birlashgan Arab Amirligi, Singapur, Saudiya Arabistoni Podshohligi, Misr Arab Respublikasi kabi musulmon mamlakatlarida individual suhbat va turli ma'rifiy usullar yot g'oyalar ta'siriga tushib qolgan shaxslarni to'g'ri yo'lga qaytarishda o'zining ijobiy samarasini bermiqda. Shu sababli mutaxassislar tomonidan radikallashuvdan qaytarishda shaxsning noto'g'ri qarashlarini to'g'rilash ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashning ma'rifiy va oqilona usuli ekanligi e'tirof etilmoqda.

O'z navbatida radikalizmga qarshi kurashishda faqatgina majburlov orqali kurash olib borish muayyan vaqt davomida natija bergani bilan radikal g'oyalar ta'siriga tushib qolgan shaxsning ong ostida o'zining noto'g'ri qarashlariga ishonch hissi saqlanib qolishi mumkinligini ko'rsatmoqda. Radikal g'oyalarga berilgan shaxs buzg'unchi harakatlardan o'zini tiyib tursa-da, ong ostida mutaassiblik qarashlarining ma'lum elementlari saqlanib qolish ehtimoli mavjud. Shu bois, radikal g'oyalar ta'siriga tushib qolgan shaxslar bilan ma'rifiy suhbatlar asosda ishlar olib borish, ularning ongiga o'rnatib qolgan buzg'unchi g'oyalarga shu yo'l bilan barham berish kerak bo'ladi.

Psixologlarning ta'kidlashicha, yoshlardagi tajribasizlik va hissiyotga tayangan holda ish yuritishi, tashqi ta'sir natijasida ruhiy holatining o'zgaruvchanligi; ruhiy tushkunlikka tez tushishi va ruhiy zarbalarga chidamsizligi; yaqinlari e'tiboridan butunlay chetda qolishi; o'ta qiziquvchanlik hamda axborotlarni to'laqonli tahlil qilmaslik, ishonuvchanlik kabi qator omillar radikallashuv jarayoniga xizmat qilishi mumkin. Binobarin, radikal g'oyalar ta'siriga tushib qolgan yoshlar o'z oila a'zolari, yaqinlari, mahalla, ko'cha-ko'ydagi tengdoshlarini ham mutaassib shaxsga aylantiradi. Shuningdek, yoshlarning turli oqimlarga kirib qolishlari sabablari qatorida ularning bilimlari, shu jumladan, diniy ilmlarni egallashga bo'lgan qiziqish va intilishi hamda ishonuvchanligi, birdaniga va hamma narsaga (boylik, shon-shuhrat, martaba va h.k.) ega bo'lishga harakat qilishi, ilmiy tilda aytganda maksimalizm kabi ma'naviy-ruhiy omillarni ham alohida ajratib ko'rsatish lozim.

“Jaholatga qarshi ma’rifat bilan kurashish”ning muvaffaqiyati quyidagi zaruriy shartlar asosida amalga oshirilishi lozim:

- *mutaassiblashgan shaxsning asosiy ilgari surayotgan mafkurasini bilish va uning psixologik portiretini chizish;*
- *mutaassib g’oyalarga ergashgan shaxsning maqsad-motivlarini tushunish;*
- *shaxsning kelib chiqqan jamiyatdagi muammolarni yaqindan o’rganish;*
- *ekstremistik aqidalarni aniqlash va radikalizm ko’rsatkichlarini aniq belgilab olish;*
- *diniy muloqotni yo’lga qo’yish;*
- *diniy ta’lim darajasini monitoring qilish;*
- *ta’lim o’quv dasturlarida umuminsoniy tuyg’ular hamda ma’rifatparvarlik faoliyatiga taalluqli dars soatlarini ko’paytirish;*
- *yoshlarning tarixni o’rganish bo’yicha dasturlarni qo’llab-quvvatlash;*
- *yoshlar bilan muloqot qila oladigan psixologik yordamlarni ko’rsatish qobiliyatiga ega mutaxassislarni jalb etish;*
- *yoshlar orasida doimiy ravishda buzg’unchilik mafkurasini va hatti-harakatlarini qomimga xilof ekanligini anglatish va ularning salbiy oqibatlari haqida tushuntirish ishlarini olib borish.*

Yuqorida sanab o’tilganidek, “Jaholatga qarshi ma’rifat” asosida ishlarni tashkil qilish jamiyatda o’zaro bir-birini tushunishni qo’llab-quvvatlaydi hamda tinchlik-barqarorlikni ta’minlashda o’ziga xos ahamiyat kasb etadi.

Mavzu yuzasidan savollar

1. “Jaholatga qarshi ma’rifat” deganda nimalarni tushunasiz?
2. Terrorizma qarshi kurashishda Ozbekiston qanday tashkilotlar bilan hamkorlik qiladi?
3. Diniy huquq va erkinliklarga qaysi huquqlarimiz kiradi?
4. Konstitusiyada diniy erkinliklar qaysi bob yoki moddalardan joy olgan?
5. Inson huquq va erkinliklarini taminlashda qanday harakatlarni amalga oshirmoq zarur?

Mavzu yuzasidan testlar

1. “Bilgilki komil inson deb shariat, tariqat va haqiqatga yetishib bo‘lgan odamga aytiladi”- ushbu fikrning muallifi kim?

- A Aziziddin Nasafiy
- B - at- Termiziy
- C Bahouddin Naqshbandiy
- D Alisher Navoiy

2. Toshkent – Islom madaniyatining poytaxti deb qaysi yilda e‘lon qilingan?

- A 2007-yil
- B 2006-yil
- C 2005-yil
- D 2008-yil

3. Ushbu misralar muallifi kim:

**“Dunyo uchun g‘am yema,
Haqdin o‘zgani dema,
Kishi molini yema,
Sirot uzra tutaro”.**

- A Baxoviddin Naqshband
- B Axmad Yassaviy
- C Najmiddin Kubro
- D Al- Gazzoliy

4. 2007-yili Toshkent shahriga qaysi tashkilot tomonidan “Islom madaniyati poytaxti” nomi berildi?

- A AYESKO
- B BMT
- C YUNESKO
- D NATO

5. Toshkentda Xalqaro Islom tadqiqot markazi qachon ta‘sis etildi?

- A 1995-yil
- B 1996-yil
- C 1993-yil
- D 1992-yil

6. "Ma'mun akademiyasi" ning 1000 yilligi qachon nishonlandi?

- A 2007-yil
- B 2006-yil
- C 2005-yil
- D 2004-yil

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. - T., Adolat, 2023.
2. 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi // https://president.uz/uz/pages/viyev/strategy?menu_id=144
3. Yangilanayotgan konstitutsiya 100 savolga 100 javob. - T., Adolat, 2023.
4. O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2022-yilning 20 iyun kuni Konstitutsiyaviy komissiya a'zolari bilan uchrashuvidagi nutqi// <https://president.uz/oz/lists/viyev/5272>
5. Bekov L. Konstitutsiyada o'qituvchi maqomi: Uchinchi Renessansning mustahkam zamini//Yangi O'zbekiston gazetasi//Ng52-son. 16-mart 2023-yil.

15-MAVZU. DUYOVIY BILIMLAR VA DINIY E'TIQOD BIRLIGIGA ERISHISHNING AHAMIYATI

REJA:

1. Yangi O'zbekistonda dunyoviy va diniy ta'lim-tarbiyaga munosabat, diniy ta'limning yo'nalishlari
2. Ibodat va diniy marosimlarning shaxs komolotiga ta'siri
3. Iymon va e'tiqodning shakllanishiga ijtimoiy muhitning ta'siri
4. Diniy plyuralizm, diniy tolerantlik, bag'rikenglikning shaxs kamoloti va e'tiqod erkinligini ta'minlashdagi roli

Tayanch tushunchalar: Tolerant, din, davlat, diniy tashkilot, ishonmoq tuyg'usi, ibodat, imon, shayx, bag'rikenglik va boshqalar.

Istiqlol yillarida mamlakatimizda olib borilgan islohotlar, keng imkoniyat va yaratilgan sharoitlar natijasida jamiyatning turli sohalari jumladan, iqtisodiyot, fan, ta'lim, madaniyat, san'at, sport va boshqa qator sohalarda erishilgan yutuqlar, egallagan marralar asosida boshqa davlatlarga o'rnak bo'ladigan darajaga erishildi. Davlatimiz mustaqilligi e'lon qilingandan boshlab yurtimizda barcha sohalar qatori ma'naviy-ma'rifiy, madaniy va diniy sahalariga ham yuksak e'tibor qaratildi. Dinga bo'lgan munosabat ijobiy tomoniga o'zgardi, sobiq sovet tizimining ateistik hujumkorlik siyosatiga barham berilib, vijdon erkinligi qonun asosida kafolatlandi. Xalqimizga masjid, madrasa va ziyoratgohlar qaytarildi. Shu bilan birga turli din vakillarining huquq va erkinliklari ta'minlandi. Konstitutsiyamizning qabul qilinishi, xususan, "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida"gi qonunning qabul qilinishi diniy sohadagi eng muhim qadamlardan biri bo'ldi. Mazkur hujjat yurtimiz fuqarolarining dini, tili, millati, irqi va ijtimoiy kelib chiqishidan qat'iy nazar qonun oldida tengligi, ular o'zlari xohlagan dinga e'tiqod qilishlari va o'z diniy marosimlarini emin-erkin bajarish kafolatini ta'minlab berdi. Shu bilan birga yoshlarning diniy ta'lim olishlari uchun ham keng imkoniyat va sharoitlar yaratildi. Sobiq Ittifoq davrida Buxoro shahridagi "Mir Arab" madrasasi va Toshkent shahrida Toshkent islom instituti faoliyat ko'rsatgan bo'lsa, istiqlolning dastlabki yillaridanoq fuqarolarning diniy ta'lim olishga bo'lgan ishtiyoqi tufayli o'nlab diniy ta'lim muassasalari O'zbekiston musulmonlari idorasi tasarrufida faoliyat ko'rsata boshladi. 1998-yildan diniy ta'lim muassasalari O'zbekiston

Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan qayta ro'yxatdan o'tkazilib, barcha madrasalar o'rta maxsus islom bilim yurti deb ataladigan bo'ldi. Bugungi kunda respublikada 11 ta diniy ta'lim muassasasi Toshkent islom instituti va 10 ta o'rta maxsus islom bilim yurtlari (shundan 2 ta ayol-qizlar bilim yurti) faoliyat ko'rsatib kelmoqda. Mazkur diniy ta'lim muassasalarining ta'lim standartlari 2001-yildan boshlab umumta'lim fanlarini kasb-hunar kollejlari bilan bir xil shaklda o'qitilishi joriy qilinib, o'quv yurtlarida diniy va dunyoviy ta'limning uzviyligi ta'minlandi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 22-avgustdagi qaroriga asosan talabalarining qabul qilingan davlat me'yorlariga muvofiq diniy va dunyoviy bilimlar olayotganini inobatga olinib, mazkur o'quv yurtlarining bitiruvchilariga beriladigan diplomlar davlat ta'lim hujjati sifatida e'tirof etilib, ushbu hujjat (diplom)larga ega bo'lgan shaxslarga davlat oliy ta'lim tizimida o'qishni davom ettirish huquqi berildi. 1999-yil O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida Toshkent islom universitetining tashkil etilishi yurtimiz tarixi zarvaraqlarida oltin harflar bilan muhrlanib qoldi. Istiqlo'l ne'mati bo'lgan ushbu ta'lim maskani yoshlarga diniy va dunyoviy fanlarni uyg'unlikda, ajdodlarimiz merosining falsafiy, ma'naviy ildizlariga tayangan holda o'rgatish uchun barcha qulayliklarga ega bo'lgan O'rta Osiyodagi yagona ta'lim muassasasi hisoblanadi. Shuningdek, diniy ta'lim muassasalari o'rtasida 1991-yildan boshlab "Qorilar musobaqasi", 2001-yildan "Barkamol avlod" sport musobaqalarining o'tkazilishi, 2002-yildan boshlab o'rta maxsus islom bilim yurtlari talabalari o'rtasida "Yagona olimpiada" va "Yil o'qituvchisi" tanlovlarining o'tkazilishi talaba va pedagog-o'qituvchilar uchun keng imkoniyatlar ochib, ularni munosib tarzda rag'batlantirish, moddiy va ma'naviy qo'llab-quvvatlashda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shuni alohida ta'kidlash joizki, "Yagona olimpiada" musobaqasida 1-o'rinni egallagan g'olib talabaga O'zbekiston musulmonlari idorasining granti asosida test sinovlarsiz hamda qabul imtihonlarsiz Toshkent islom institutiga o'qishga kirish huquqining berilishi iqtidorli yoshlarni yanada ko'payishida muhim vosita bo'lib xizmat qilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 1-martdagi 99-sonli Qarori bilan tasdiqlangan "Diniy ta'lim muassasalarining faoliyatini litsenziyalash to'g'risida"gi Nizom diniy ta'lim tizimini tartibga solishga qaratilgan asosiy normativ hujjat bo'lib,

diniy o'quv yurtlari faoliyatini to'g'ri yo'lga qo'yish, belgilangan davlat ta'lim standartlari va talablariga muvofiq dunyoviy fanlarni o'qitish, ta'lim jarayoniga oid me'yoriy-huquqiy hujjatlarni tartibga solishda muhim o'rin egallamoqda. Jumladan, diniy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini yanada oshirish, o'quv jarayoniga oid me'yoriy hujjatlarni yagona shaklga keltirish maqsadida 2013-2016-yillar davomida 9 ta Nizom, 8 ta tartib va yo'riqnomalar ishlab chiqilib, amaliyotga joriy qilindi. Shuningdek, 2007-yilda Toshkent islom instituti uchun Hazrati Imom majmuasida 2 qavatli yangi zamonaviy muhtasham binoning barpo etilishi, Qoraqalpog'iston Respublikasi Nukus shahridagi "Muhammad al-Beruniy" o'rta maxsus islom bilim yurti to'rt qavatli binoga ko'chirilib, zamonaviy uslubda kapital ta'mirlangani, hukumat qarori bilan Namangan shahridagi "Hidoya" o'rta maxsus islom bilim yurti joriy yilning yanvar oyida hududi 10 gektardan ziyod bo'lgan yangi zamonaviy binoga ko'chirilishi mustaqillikning diniy ta'lim sohasidagi eng katta ne'matlaridan desak mubolag'a bo'lmaydi. Toshkent pravoslav va Toshkent protestant oliy seminariyalarining mamlakatimizda faoliyat olib borishini millatlararo totuvlik, dinlararo bag'rikenglik tamoyillarining yuksak namunasi sifatida e'tirof etish mumkin. O'zbekiston musulmonlari idorasi tasarrufidagi Toshkent islom instituti va o'rta maxsus islom bilim yurtlari bilan mazkur ta'lim muassasalari o'rtasida o'zaro hamkorlik aloqalari yaxshi yo'lga qo'yilgan bo'lib, talaba va o'qituvchilar ishtirokida ilmiy-amaliy anjumanlar, seminar va davra suhbatlari hamda muhim sanalarga bag'ishlangan bayram tadbirlari muntazam ravishda o'tkazib kelinmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qaroriga muvofiq Samarqand viloyatida Imom Buxoriy xalqaro markazi tashkil etilib, islom dinining, Qur'oni karim va hadis ilmining asl mohiyatini, hadisshunoslik maktabining ilmiy-ma'naviy asoslarini, Imom Buxoriy, Imom Termiziy singari yurtimizdan yetishib chiqqan buyuk hadisshunos allomalar merosini har tomonlama teran o'rganish, yuksak insoniy g'oyalar va muqaddas qadriyatlarimizni o'zida ifoda etgan manbalarni tadqiq etish, ulardan diniy ta'lim, ma'naviy-axloqiy tarbiya ishlarida foydalanish maqsadida zarur darslik va o'quv qo'llanmalari, ilmiy-amaliy tavsiyalar tayyorlash, diniy xodimlarning bilim va tajribasini oshirish bo'yicha o'quv-uslubiy ishlarni amalga oshirish markazning asosiy vazifalari etib belgilandi. Markazning ilmiy xodimlari tomonidan ilmiy-tadqiqot

yo'nalishlari bo'yicha "Buyuk hadisshunos allomalar merosini o'rganish va keng targ'ib qilish", "Yosh avlodni ruhiy va ma'naviy olamini boyitish", "Azaliy milliy qadriyatlarimizni saqlash va ulug'lash", "Diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi ma'naviy-ma'rifiy kurash asoslari" mavzulariga oid 33 nomdagi kitob, risola va monografiyalar, 14 ta tarjima ishlari, 300 ga yaqin ilmiy maqolalar nashr qilindi. Shuningdek, markazda diniy xodimlarning bilim va saviyasini oshirishga qaratilgan o'quv-mashg'ulotlari tashkil etilib, 2008-2015-yillar mobaynida I davra bo'yicha 32 ta bosqich, 2015-2016-yillarda II davra bo'yicha 6 ta bosqich o'quvlari tashkil etildi. Mazkur o'quvlarda respublikamiz masjidlarida faoliyat ko'rsatayotgan 2488 nafar imom-xatiblarning diniy va dunyoviy bilimlari oshirildi. Mustaqilik yillarida Toshkent islom instituti va o'rta maxsus islom bilim yurtlarini jami 7000 nafarga yaqin talaba bitirib, respublikamizning turli hududlarida diniy-ma'rifiy soha bo'yicha faoliyat olib bormoqda.

Yangi O'zbekistonda so'nggi yillarda har bir sohada, shu jumladan ta'lim sohasida islohotlar olib borilayotgani, o'sib kelayotgan yosh avlodni kelajakda inson degan sharaflı nomga munosib ravishda tarbiya va ta'lim olib kamol topishlariga mamlakatimizning oqil insonlari jon kuydirayotgani va bu borada ishlab chiqilayotgan va amalga oshirilayotgan amaliy ishlar va tadbirlar tahsinga sazovordir. Ushbu jarayonda bugungi o'zbek jamiyatining mutlaq ko'pchiligi insonning ma'naviy dunyoqarashini shakllantirib, axloqini tarbiyalashdagi dinning yuksak axloqini, inson ruhiyatida insoniy fazilatlarni yaratuvchanligini qo'llab-quvvatlamoqda. Milliy va diniy qadriyatlarni anglatish yoshlarning ma'naviy dunyoqarashini yuksaltirishga xizmat qilishi bugungi kunda hech kimga sir emas.

Yosh avlodning ta'lim va tarbiyasi to'g'risida g'amxo'rlik qilish nafaqat hukumatimizning yoki maktablarning vazifasi, balki har bir ota-onaning ham muqaddas burchlaridan hisoblanadi. Albatta, farzandlarimizni komil inson qilib, ilmiy qilib tarbiyalashimiz kerak. Farzandlarimizning ilmiy saviyalari, kasbu hunarlari bilan bir qatorda axloqiy fazilatlari ham o'sib borishi zarur. Shu jumladan, yoshlarimizning ta'lim-tarbiyasini asriy va azaliy sharqona qadriyatlarimiz va mamlakatimizning milliy mafkurasi bilan uyg'unlashtirishimiz, aynan mana shu o'rinda yoshlarga diniy-axloqiy bilimlarni ta'lim berish bugunning kechiktirib bo'lmaz dolzarb

vazifalaridan biridir. "Tarixga teran nazar solsak, bizlarning yetti ajdodlarimiz kim ekanini ko'ramiz. Ne-ne buyuk daholar, mutafakkiru allomalar aynan shu siz va biz yashayotgan muqaddas Vatanda yashab o'tganlar. Huddi ular singari ularning zurriyotlari ham hali dunyo tamadduniga o'z hissalarini qo'shishiga hech kim shubha qilmaydi. Chunki, yoshlarimiz tomirida ajdodlarimizning qonlari oqib turibdi".

Shu bilan birga dunyo tamadduniga ulkan hissa qo'shgan allomalarimizning ilmda komillik sari yetmoqlarida islom dinining ta'sirini ham alohida ta'kidlash zarur. Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Imom Dorimiy, Imom Moturidiy Abu Mu'in Nasafiy kabi allomalar bilan bir qatorda al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Bobur Mirzo, al-Farg'oni, Mahmud Zamaxshariy, al-Farobiy kabi o'z ilmi va tafakkuri bilan dunyoni lol qoldirgan allomalarimizning yetukligi zahirida islom dini turganligi barchamizga ma'lum.

Musulmon olimlarning ilmiy merosini o'rganishda, xossatan ta'lim sohasida diniylik bilan dunyoviylik o'rtasidagi mantiqsiz mantiqiy nisbatning shakllanishi bizning asrimizda ro'y berdi, desak yanglishmaymiz. Chunki, islom dini nozil qilingan davrdan to shu bizning asrimizga qadar ta'limda bu diniy ta'lim, bu dunyoviy ta'lim deb ajratilmagan. Jamiyatning ijtimoiy-siyosiy hayotida ilmlarni dunyoviy va diniyga ajratish, bu ikki ilmni bir-biridan ayro holda talqin qilish va ular o'rtasida go'yoki mantiqiy muvozanatni o'rnatishga bo'lgan intilishlar oqibati o'sib kelayotgan yosh avlod ongi va shuurida o'zining salbiy natijalarini nomoyon qilib bormoqda. Bu holatni zamonamizning har bir aqli raso insoni anglab yetgan. Bugungi kunda diniy va dunyoviy ta'lim uyg'unligini tiklash zarurati, hech bir mubolag'asiz, mamlakatning ma'naviy taqdirini hal qiluvchi omillardan biridir. Diniy va dunyoviy bilimlarni uyg'unlashtirgan holda ta'lim jarayonini amaliyotga tatbiq etish kechiktirib bo'lmas dolzarb muammolardan biri ekanligi jamiyatning aksar qismiga kunday ravshan. Voqe'likda aks etib turgan shunga bog'liq yetarli salbiy natijalar borligiga qaramasdan hamon ta'lim-tarbiyada diniy va dunyoviy bilimlarni uyg'un ravishda yosh avlodga yetkazish ota-onalar va murabbiylar orzusi bo'lib turibdi.

Oliy maqsad yosh avlodni imon e'tiqodini Vatan ravnaqi uchun ruhan va ma'nan komil inson etib tarbiyalash har bir ota-ona va ustoz murabbiylarimiz burchidir. Farzandlarimiz, ya'ni yosh avlod uchun

sharqona – diniy va dunyoviy bilimlarni o'zida uyg'unlashtirgan ta'lim-tarbiyani jahon andozalariga mos, fan taraqqiyoti omilari orqali yetkazish bunda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Din voqelikni o'ziga xos aks ettiruvchi ijtimoiy hodisadir. Din insonga to'g'ri, haqiqiy hayot yo'lini ko'rsatadigan va o'rgatadigan ilohiy qudratga ishonchni ifoda etadigan ta'limotdir. Dinning mohiyati turlicha izohlansada, uning asosida ishonch, e'tiqod tuyg'usi yotadi. Zero bunday tuyg'udan mahrum xalq, odam yo'q. Hech bir xalq dinsiz, e'tiqodsiz, biron-bir narsaga ishonchsiz yashay olmaydi. Har bir din turlicha urf-odat, marosim va bayramlar orqali o'z qavmidagi odamlar turmushini tartibga solish, nazorat qilish, insonlarning ma'naviy-axloqiy dunyoqarashini shakllantirish, tafakkurini yuksaltirishga harakat qiladi. Har qanday jamiyatda din ma'lum ijtimoiy, ma'naviy va ruhiy vazifalarni bajaradi. Uning ijtimoiy hayotga ta'siri kuchlidir. Dinlar o'z marosim va bayramlarining qavmlar tomonidan qat'iy tartibga amal qilgan holda bajarilishini shart qilib qo'yadi, shuningdek, o'z qavmlarining birligini, jamiyat va shaxsning o'zaro aloqada bo'lishini ta'minlashga intiladi.

Avvalo shuni ta'kidlash lozimki, xalqimiz garchi islom diniga e'tiqod qilsada, uning turmush tarzida zardushtiylik dinidan qolga urf-odatlar, marosim oradan necha asr o'tgan bo'lsada saqlanib qolmoqda. Bu ayniqsa olovga bo'lgan munosabat, ya'ni o't, olovni ulug'lashda yaqqol namoyon bo'ladi. Masalan, kelin-kuyovni olov orasidan olib o'tish, olov atrofida aylantirish kabi udumlar hamon saqlanib qolmoqda. Shuningdek, xasta kishiga sog'lik tilab yoki vafot etganlar arvohiga bag'ishlab turli xil sham yoqishlar ham otashparastlik (zardushtiylik) elementlaridir. Qolaversa, yerga, donga (non) ga bo'lgan alohida ehtirom ham zardushtiylik davridan beri yashab kelayapti. Ushbu holatlar, bir tomondan, xalq ongiga singib ketgan urf-odatlarning qanchalik darajada yashovchanligini ko'rsatsa, boshqa tomondan, ushbu urf-odat va marosimlarning xalq ma'naviyati, madaniyati hamda shaxs dunyoqarashi va tafakkuriga hamon ijobiy ta'sir ko'rsatib kelayotganligi uchun ulardan voz kechishni xohlamayotganligidan dalolat beradi. Masalan, zardushtiylikda ulug'langan ona tabiatga mehr, yer, suv, olovni e'zozlash, yaratuvchilik mehnatini ulug'lash kabi g'oyalar hech qachon o'z ahamiyatini yo'qotmaydi va bugun ham xalqimizda ushbu fazilatlarining shakllanishiga o'z ijobiy ta'sirini ko'rsatadi.

Islom dini marosimlari asosan 2 guruhga bo'linadi: 1. Hursandchilik ko'rinishidagi marosimlar. 2. G'amginlik ko'rinishidagi marosimlar. Avvalo shuni ta'kidlash lozimki, kundalik turmushda urf-odat va marosim tushunchalari bir-biri bilan aynan bir tushunchalardek tuyulsada, lekin ular o'rtasidagi hayotiy farqlar mavjud hamda asosiy tafovut shundaki urf-odat hayotiy voqealarga to'laligicha singib ketgan. Masalan: salom berish - kun tartibiga aylangan. Marosim esa ma'lum bir voqea tarzida nishonlanadi. Masalan: To'ylarda yor-yor aytish kabi. Marosim ham turli dinlarda har xil bo'ladi. U tarixiy davrga xosdir. Islom dinidagi marosimlar orasida ham sof diniy, umuminsoniy va ibtidoiy marosimlar bor.

Islomning boshqa dinlardan keskin farqi unda g'oyat ko'p marosimlar mavjudligi bo'lib, marosimlar asrlar bo'yi xalq ommasi hayotiga keng singib ketgan, barchani o'z ta'siriga olgan, jamoatchilik fikri va ijtimoiy psixologiyaga ta'sir qilib, turmush tarzi belgilangan, tartib-intizomga solib, odamlarni jamoaviylik, hamkorlikka o'rgatgan, ulardan ma'lum darajada vaqt va sarf-harajat sarflashni talab etgan, musulmonlarning dunyoqarashi va iymon-e'tiqodini kengaytirib borgan. Islom marosimlari muayyan demokratik harakterga ega, ya'ni ularga rioya qilishda jamiyatdagi turli tabaqa, sinf va guruh, boylaru kambag'allar birdek huquqqa va majburiyatga egalar, ammo imkoniyatlar darajasi turlicha.

Marosimlar:

1. Islom marosimlari o'z mazmuni va mohiyatiga ko'ra umumbashariy, umummilliy, oilaviy turli mazhab va yo'nalishga xos bo'lib, yuqorida ta'kidlanganidek shodiyona yoki marsiyaviy haraktyerda bo'ladi.

2. Islom marosimlari majburiy, majburiy bo'lmagan guruhlarga ajraladi:

A) majburiy, ya'ni «farz» hisoblangan marosimlarga kalimai shahodat keltirish, namoz o'qish, ro'za tutish, zakot to'lash, hajga borishlar kirib, ular rukn hisoblanadi va arkoni-din deyiladi;

B) majburiy bo'lmagan marosimlar «sunnat» deyiladi, ularga nikohdan o'tish, o'g'il bolalarni sunnat qildirish (qo'lini halollash), qurbonlik, mavlud, ashurlik, xatmi-qur'on, vafot etganlarni eslash uchun uch, yetti, yigirma, qirq, yil muddatlarini o'tkazish va h.k.

Aqiqa (arabcha – “chaqaloq sochini olish, qurbonlik so‘yish” – musulmon oilalarida yangi tug‘ilgan bolaga ism qo‘yish va “qorin sochi” (bolaning tug‘ilgandagi sochi)ga qaychi urish bilan bog‘liq odat. Johiliyat davridagi turli ma‘bud va ma‘budalarga atab qilishadigan qurbonliklar o‘rniga musulmon oilasida farzand tug‘ilganligining shukronasi sifatida bir qo‘y so‘yib (imkoniyatga qarab) Aqiqa marosimini o‘tkazishlik joriy etilgan. So‘yiladigan qo‘y sog‘lom, nuqsonsiz bo‘lishi lozim. Islom an‘anasida Aqiqani chaqaloq tug‘ilgan kunning 7 yoki 14 yoxud 21 kunlari o‘tkazish tavsiya etiladi.

Barcha dinlarda imon, e‘tiqod masalasi markaziy o‘rinda turadi. Zero, borliqdagi (tabiat va jamiyatdagi) barcha narsalardan yuksak turuvchi mutloq Oliy Kuchning borligiga ishonmaydigan, unga e‘tiqod qilmaydigan din yoki dindorning bo‘lishi mumkin emas. Imon, imonli so‘zini eshitganimizda yoki ishlatganimizda avvalo diniy e‘tiqodga ega bo‘lgan kishini tasavvur qilamiz. Ko‘pgina adabiyotlarda ham “vera-imon” tushunchalarini dindorlarga nisbatan ishlatishadi. Rus tilida “vera” tushunchasi “sadoqat”, “ishonch”, “imon”, “e‘tiqod” ma‘nosida ishlatilganligi uchun dindorlarni ham ateistlarni ham (nereligioznal vera) e‘tiqodli deb qabul qilishadi. Bu kitoblar: Zabur, Tavrot, Injil va Qur‘ondir. Ba‘zi payg‘ambarlarga bir necha varoqdan iborat ilohiy xabarlar tushirilgan. Alloh “Moida” surasida: “Men sizlarga islom dinini mukammal din qilib berdim” degan. Islomda imon. “Islom”- lug‘aviy ma‘nosi ixlos, sulh, kelishuv ma‘nolarini beradi. Imon insonda tug‘ma bo‘ladimi yoki keyin shakllanadimi degan savolga javoblar ham xil:

1. Tug‘ma. Ma‘lum davrda u tug‘yonga keladi. Shunda insonimon amallarini bajarishga kirishishi kerak. Aks holda u so‘nib qolishi va qayta tug‘yonga kelishi yoki kelmasligi mumkin. Imon-e‘tiqod, taqvo, ta‘voze-nima ish qilmoqchi bo‘lsa, u aql bilan diqqat dilan qilishi zarur. Qur‘on o‘qilsa, solih amallarni bajrsa, qalb yumshaydi.

Imom Shofi‘i “Imon asli iqrar va e‘tiqoddur. Amal, bu imonning samarasi, oqibati(mevasi)dir” ba‘zi o‘rinlarda bir narsaning ismi, mohiyati majoziy ma‘noda oqibatlariga ko‘chiriladi. Masalan, olma mevasiga olma daraxtining nomi berilgan... Shu ma‘noda amalga imon, deb nom berilgan. “Oqibatlar o‘tib ketsa ham, narsa va mohiyat qoladi.” Shariatda imon daraxtga o‘xshatiladi va u 70 va Yana bir necha yaproqlardan iborat deyiladi. Masalan, daraxtda bir necha shox va barglar, meva, gul bo‘ladi. Shu shoxdan, mevadan bir nechtesi olib

tashlansa, daraxt bir bo'lagidan ajraladi xolos. Daraxt butunlay yo'q bo'lib ketmaydi. Huddi shunga o'xshab amallarning ayrimlari, xatto amalning o'zi to'xtasa ham imon-e'tiqod yo'q bo'lmaydi. Shoxlari kesilgan daraxt noqis daraxt deyiladi. Agar ildizi bilan sug'urib olinsa, u butunlay yo'qoladi. Lekin ba'zi qarashlarda kimki amalni (mehnatni) tark etsa, u imonni yo'qotadi, deyiladi. Ularning fikricha, zaruratdan maqsad, jo'z'iylik a'mol uchun zarurdir. A'molni rad etadigan bo'lsa, butunlik jihatidan imon mavjud emas. Shuning bilan birga, xos (butun) qismning yo'qligi bois xayrli ishlarni tartib bilan qilish kerak emas, deyish ham xatodir. Alloh Taolo bunday bandani mo'min deb hukm chiqarmaydi. Chunki mo'minlik taqdir qilingan sifatlardandir. Chunonchi, Alloh Taolo imonning barcha bo'lagi (parchasi) mavjud bo'lmaganda ham, imkon qadar xayrli ishlarni amalga oshirgan bandalarni xush ko'radi. Muhammad (s.a.v.) imonni 2 xilga bo'lganlar. 1-dunyoviy ahkomlar (amallarni) idora etadigan imon. 2 - najot izlash darajalaridan iborat bo'lgan oxirat ahkomlarini idora etadigan imon. Imon va e'tiqod tushunchasi bir-biriga yaqin ma'noda bo'lsa ham ular o'rtasida nozik tafovutlar bor. Imon-arabcha "ishonch, e'tiqod" ma'nolarini berib, islom dinida Allohga, uning farishtalariga, kitoblariga payg'ambarlariga, qiyomat kuniga, taqdir va o'lgandan keyin qayta tirilishga ishonish kiradi. Ya'ni til bilan iqrar bo'lib, dil bilan tasdiqlashdir. Bu "imoni mufassal" ya'ni imonning to'liq ta'biri deyiladi. Islomda imon tushunchasi eng asosiy va shuning bilan birga bahsli masala hisoblanadi... Kundalik muomalada ancha keng-halollik, vijdonlilik, poklik ma'nolarida qo'llaniladi. E'tiqod tushunchasi diniy ma'noda, Allohning kalomi haqiqiy ekanligiga astoydil ishonish, bog'lanish va unga amal qilish tushuniladi. Shu ma'noda ayrim tadqiqotchilar e'tiqodni imondan kengroq deb tafsirlaydilar. Sababi, imon faqat ishonishni bildirsa, e'tiqod esa unga qattiq bog'lanishni, amal qilishni anglatadi. Lekin ular har ikkalasi ham aslida bir tomonga yo'nalgan bo'ladi. Imon- qalbdagi komil e'tiqod va a'zolar bilan qilinayotgan amallardan tashqil topadi. Imon-toat ibodat ila ziyoda bo'lsa, ma'siyat bilan noqis bo'ladi. Din psixologiyasi fanida diniy e'tiqod mazmuniga Xudo, diniy ong, ruh, savob, gunoh, jannat, do'zah kabi diniy kategoriyalarni shuningdek, ibodat, tavba-tazarru, vaqtida turli diniy amallarni bajarish jarayonida dindor kechiradigan xissiy holatlar kiritilgan.

Islomda istig'for Allohga qilinadi. Islomda Alloh buyurgan narsalarga nisbatan gunoh qilingan bo'lsa, istig'for aytilsa Alloh kechiradi. Alloh kechirdimikan, ibodatimni qabul qildimikan deb ikkilanish??? Lekin, boshqa insonlarga nisbatan qilingan adolatsizlik, zulumni jabrlanuvchining o'zi kechirmaguncha Alloh ham kechirmaydi. Imon-e'tiqod tahlili uning vujudga kelishi va namoyon bo'lishi ko'p qirrali xususiyatlariga ega ekanligini ko'rsatadi. Masalan, uning nimaga yo'nalganligiga qarab, ya'ni real borliqqa mavjudlikkimi yoki ilyo'ziyali narsalargami farqlash mumkin. Masalan, Xindlarda ko'p xudolik mavjud. Har bir voqelikni suv havo boshqarib turuvchi o'z xudolari bor. Shuningdek, e'tiqodning ta'sir etuvchi shaxsning ruhiy holatlari, kechinmalariga qarab uning namoyon bo'lish dinamikasi, intensivligi farqlanadi. Imonning kishilar qalbida urnashib ularni harakatga solishi uchun ma'lum vaqt zarurligini unitmasligi kerak. Nasroniy dini va uning ulamolari diniy e'tiqodni "ilohiy ne'mat" (darbojiiy) deb qaraydilar. Islomda ham din insonning asli tabiatdagi bor Alloh byergan narsa deb ta'kidlanadi. Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf "Imon" kitobida: "...dindorlik barcha bashariyatning umumiy sifati bo'lib unda qadimgilar ham, hozirgilar ham barobardir." ¹⁸

Darhaqiqat hech bir xalq dinsiz emas. Ibtidoiy davr odamlarida ham diniy e'tiqod pok ravishda bo'lgan. Keyinchalik esa ilmsizlik asosida turli afsonalar, udumlar aralashib, to'g'ri yo'lda adashish, ko'p xudolik, har-xil sanamlarga sig'inish boshlangan. "Yunus" surasining 19-oyatida "Odamlar yagona ummat (bir dinda)edilar. So'ngra turli xil bo'lib ketdilar. Agar Robbingizdan (qiyomatgacha qo'yib berish haqida) so'z bo'lmaganda, tortishayotgan narsalari haqida hukm qilingan bo'lur edi".

Islomda ham imon e'tiqod inson fitratida mavjud bo'ladi deb aytiladi, lekin u ma'lum zaminda jamiyat va guruhda rivojlanib boradi va namoyon bo'ladi. Bu haqda Qur'oni Karim, hadisi shariflarda bayon qilingan. Muxoliflar esa diniy e'tiqodlarni ijtimoiy hodisa sifatida qarashadi. Indivud jamiyatdan tashqari turib qolsa, u shaxs sifatida shakllanmaydi, demak unda hech qanday diniy e'tiqodlar namoyon bo'lmaydi deb ko'rsatishadi. Bir qarashda bu fikr to'g'riga o'xshaydi. Har bir urug'da, danakda agar ukerakli sharoitga tushib qolsa daraxt bo'lib unib chiqish, meva berish programmasi mavjud. Lekin

¹⁸ Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Imon. Toshkent – 2007/.

urug'ning unib chiqishi uchun muayyan shart-sharoit-namlik, issiqlik, yorug'lik zarur. Agar shu sharoitlardan birortasi bo'lmasa urug' unib chiqmaydi. Urug'ning unib chiqmasligi uning mavjud emasligini bildirmaydi. Huddi shunga o'xshash diniy e'tiqodlar kechinmalarining shakllanishi va namoyon bo'lishi uchun jamiyatda shart-sharoit kerak. Bola qaysi oila muhitida tarbiyalansa, shunga mos ravishda diniy e'tiqodlar ham shakllanadi va namoyon bo'ladi. Ota-ona nasroniy bo'lsa, bolada ham nasroniylik hususiyatlar shakllanadi.

Ateistik adabiyotlarda diniy e'tiqodlarni g'ayri tabiiy kuchlarga, hodisalarga ishonish bilan bog'laydilar. Nima uchun g'ayritabiiy?? Chunki bizning 5 xil sezgi a'zolarimiz tabiatda mavjud bo'lgan fizik narsalarni qabul qilishga va aks ettirishga moslashgan. Ruh va ruhiy hodisalar, Alloh va ilohiy narsalar metofizik (nomoddiy) bo'lganligi uchun ularni sezgi a'zolarimiz bilan emas, qalb ko'zi, aql kuchi, imon-e'tiqodi bilan aks ettiramiz. Shuning uchun moddiyunchilar ularni g'ayritabiiy kuch va hodisalar, deb talqin etadilar. Ruslarda "6-tuyg'u"-(shestoe chuvstvo) degan ibora bor... Nur yordamida, ko'z orqali moddiy narsalarni ko'ryapmiz, imon nuri yordamida qalb ko'zi bilan metofizik narsa va hodisalarni ko'ramiz. Hadisda u dunyoda sizlarga Allohni ko'rish uchun boshqa ko'z beriladi, deyilgan... Bu qanday bo'ladi?... ilmi g'aybidir.

Ateistlar va idealistik falsafiy adabiyotlarda o'lim daxshatlariga ko'p etibor beriladi vash u yo'l bilan odamlarni qo'rqitib, ularda diniy e'tiqodlar shakllantiriladi, deb ayb qo'yishadi. Bu bema'ni qarash albatta. Islomda aksincha, haqiqiy dindor mo'min o'limni doimo bo'yniga olib, unga ruhiy jihatdan tayyorlanib yuradi. Bu qo'rquv natijasida emas, ongli ravishda bo'lib bu dunyoning foniyligi-natijasidir. Shuning uchun ateistlarning o'limdan qo'rquv odamlarni diniy e'tiqodga Allohga yetaklaydi, degan fikrida asos yo'q. Aksincha, o'limdan keyingi hayotga ishonish odamlarni, Allohni tanishga, e'tiqod qilishga olib keladi. Albatta, o'limdan qo'rqish insonlar tabiatida "saqlanish instinkti" sifatida namoyon bo'ladi. Lekin bu qo'rquv ijtimoiy xaraktyerga ega bo'lishi ham mumkin. O'ta xudbin, o'zini yaxshi ko'ruvchi, o'z "men"ni barcha narsalardan yuqori qo'yuvchi shaxslar, mol-dunyosi ko'p odamlar ko'proq o'limdan qo'rqadi. Lekin bu qo'rquv ularni diniy e'tiqodlarni qabul qilib, Allohga iltijo qilishga olib kelmaydiku?!

Turli madaniyatga mansub aholi vakillari o'zaro ahil-inoq yashab kelayotgan O'zbekistonda milliy va diniy bag'rikenglik hukm surmoqda. Bag'rikenglik turli millat va elatga daxldor kishilarning, turli xil diniy e'tiqodli insonlarning bir zamin, yagona Vatan, bir yurt, bir hududda oliyjanob g'oya, orzu-umid, maqsad va niyatlar yo'lida hamkor, hamfikr va hamjihat bo'lib yashashni anglatadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev xalqimizning dunyoqarashida tobora chuqur va mustahkam o'rin egallayotgan bag'rikenglik tamoyili to'g'risida shunday deydi: "Bizning qadimiy va saxovatli zaminimizda ko'p asrlar davomida turli millat va elat, madaniyat va din vakillari tinch-totuv yashab kelgan. Mehmondo'stlik, ezgulik, qalb saxovati va tom ma'nodagi bag'rikenglik bizning xalqimizga doimo xos bo'lgan va uning mentaliteti asosini tashkil etadi". O'zbekistonning kelajagi tinchlik va bag'rikenglik, madaniyatlararo uyg'unlik va millatlararo totuvlik kabi omillar bilan chambarchas bog'liqdir. O'zbekistonda turli dinlarga mansub qadriyatlarni asrab-avaylashga, barcha fuqarolarga o'z e'tiqodini amalga oshirish uchun zarur sharoitlarni yaratib berishga, dinlar va millatlararo hamjihatlikni yanada mustahkamlashga, ular o'rtasida qadimiy mushtarak an'analarni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratib kelinmoqda. 2017-yil 30-may kuni ushbu dolzarb masalaga bag'ishlab, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo'yicha qo'mita, O'zbekiston milliy teleradiokompaniyasi va O'zbekiston musulmonlari idorasi tomonidan O'zbekiston Milliy matbuot markazida "Milliy va diniy bag'rikenglik – tinchlik va barqarorlik garovi" mavzuida matbuot anjumani tashkil etildi. Unda respublikamizning sharqshunos va dinshunos olimlari, taniqli ulamolar, mamlakatimizda faoliyat ko'rsatayotgan milliy madaniy markazlar va turli konfessiyalar vakillari, davlat va jamoat tashkilotlari mutasaddilari ishtirok etdilar. Istiqlol yillarida respublikamizda turli din vakillarining hech qanday to'siqlarsiz o'z dinlariga e'tiqod qilishlari uchun barcha sharoitlar yaratildi. Fuqarolar e'tiqodlaridan kelib chiqqan holda diniy tashkilotlarga birlashib, mustaqil huquqiy shaxs sifatida faoliyat yuritishi, diniy mutaxassislar tayyorlashlari va adabiyotlarni nashr etishlari, diniy bayram va marosimlarini o'tkazishlari, muqaddas joylarga ziyoratlar tashkil etishlari kafolatlandi. Hozirgi kunda O'zbekiston aholisining soni 34 milliondan oshgan bo'lib, ular 130 dan ziyod millatga mansub hisoblanadi. Aholining 94% islom diniga, 3,5%ga yaqini pravoslav va qolganlari boshqa konfessiyalarga

mansublarni tashkil etadi. Respublikamizda 16 diniy konfessiyaga mansub 2239 diniy tashkilot faoliyat olib bormoqda. Ulardan 2065 tasi islomiy, 157 tasi xristian tashkilotlar, 8 tasi yahudiy, 6 tasi bahoii jamoalari, bittadan Krishnani anglash jamiyati va budda ibodatxonasi mavjuddir. Bundan tashqari, respublikada konfessiyalararo Bibliya jamiyati ham faoliyat yuritmoqda. Anjumanda mamlakatimizda millatlararo va dinlararo munosabatlar sohasida yuritilayotgan oqilona siyosat asosida har bir shaxsning vijdon va e'tiqod erkinligi, diniy qarashlaridan qat'i nazar tenghuquqliligi ta'minlanayotgani, shuningdek, respublikamizdagi diniy tashkilotlar jamiyatda tinchlik, osoyishtalik, millatlar va dinlararo totuvlikni mustahkamlash borasida sermahsul faoliyat ko'rsatib kelayotganliklari qayd etildi.

O'zbekistonda milliy va diniy sohada olib borilayotgan siyosat BMT Bosh Assambleyasi tomonidan 1948-yilda qabul qilingan "Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi" moddolari va ruhiga hamohang ekani hamda davlatimiz vijdon erkinligini ta'minlash borasida o'z zimmasiga olgan barcha xalqaro shartnomalarni to'la-to'kis bajarib kelayotgani alohida ta'kidlandi. Anjumanda bugungi kunda dunyoning qator mamlakatlarida, ayniqsa, Yaqin Sharq mintaqasida etnik va diniy asosdagi nizolar kuchayib borayotgani, bu kabi nizolarni avj oldirayotgan g'arazli kuchlarning o'z maqsadlariga erishish yo'lida turli nashrlar, teleradiodasturlar va internet sahifalarida amalga oshirayotgan axborot xurujlariga nisbatan "fikrga qarshi fikr, g'oyaga qarshi g'oya, jaholatga qarshi ma'rifat bilan kurashish" har qachongidan ham muhim ahamiyat kasb etayotganiga e'tibor qaratildi. Ayniqsa, hozirgi vaqtda dunyoning uzoq-yaqin turli hududlarida tashvishli voqealar tobora keskinlashib borayotgan bir vaziyatda yurtimizdagi tinchlik va barqarorlikni saqlash, diniy bag'rikenglik va hamkorlik g'oyalarini keng yoyish, adovat va murosasizlikka olib boruvchi har qanday yo'lning payini qirqish muhim ahamiyat kasb etishi, shu bois, bugungi murakkab bir davrda insoniyat uchun tinchlik, barqarorlik ne'matlari qanchalik ulkan qiymatga ega ekanini chuqur anglab yetmog'imiz darkorligi aytiladi. 2016-yilning 29-oktyabr kuni Respublikada faoliyat olib borayotgan diniy konfessiyalar rahbarlari bilan bo'lib o'tgan uchrashuvdan so'ng, AQSh Davlat kotibi o'rinbosari Tomas Shennon O'zbekiston Hukumatining diniy sohada olib borayotgan izchil siyosatga yuqori baho bergan. Shuningdek, BMT Inson huquqlari bo'yicha Bosh komissari Zayd al-Husaynning 2017-yil

11-may kuni Samarqand shahrida faoliyat olib borayotgan diniy konfessiyalar hamda milliy-madaniy markazlar rahbarlari bilan bo'lgan uchrashuv davomida "Bugungi dinlararo va millatlararo notinchlik bo'lib turgan tahlikali kunlarda O'zbekistondagi mavjud dinlararo va millatlarga totuvlikni turli davlatlar tomonidan o'rnak bo'lishga loyiq" - degan so'zlari ham alohida e'tiborga molikdir.

Tarixga nazar tashlasak, Markaziy Osiyo zaminda ko'p asrlar mobaynida jahon madaniyatlari dunyo miqyosida bir-birini boyitgan. Bu yerda ko'chmanchi xalqlar o'troq xalqlar bilan, eronlik qabilalar bilan, musulmonlar, nasroniylar va yahudiylar bilan ko'p asrlar birga yashab kelganlar. So'nggi ikki asr davomida ham o'zlarini «madaniyatli» va «ma'rifatli» hisoblab kelgan davlatlar ommaviy qirg'inlar va diniy ta'qiblar bilan o'zlariga dog' tushirgan bir paytda, O'zbekiston zamini xalqlar va madaniyatlar tinch joylashgan bir joygina bo'lib qolmay, balki quvg'in qilingan xalqlarga boshpana ham berdi».

Hech kimga sir emaski, bugungi kunda turli dinlar va madaniyatlarga mansub davlatlar o'zaro yaqinlashmoqda. Bu hol ular orasidagi ijtimoiy, madaniy va diniy sohalaridagi doimiy muloqotlarni taqozo etmoqda. Shu maqsaddan kelib chiqib 1945-yilda BMT ustavi "sabr-toqatli bo'lish va jahonda yaxshi qo'shnilar sifatida birgalikda yashash hamda xalqaro tinchlik va xavfsizlikni qo'llab-quvvatlash uchun sa'y harakatlarimizni birlashtirish"ni o'z maqsadlaridan biri deb e'lon qildi. 1981-yil 25-noyabrda BMT Bosh Assambleyasining 55-rezolyutsiyasi din yoki e'tiqodga asoslangan sabr-toqatsizlik va kamsitishning barcha shakllarini tugatish to'g'risidagi deklaratsiyani e'lon qildi.

Bosh Assambleya a'zo davlatlarni din yoki e'tiqod erkinligiga rioya qilish va uni kafolatlashga, din yoki e'tiqod erkinligi masalalarida bir-birini tushunish, sabr-toqatli va o'zaro hurmat qilishga ko'maklashishga hamda din yoki e'tiqoddan BMT ustaviga va BMTning boshqa tegishli hujjatlariga xilof bo'lgan maqsadlarda foydalanilishiga yo'l qo'ymaslikka da'vat etadi. "Tolerant" atamasining lug'aviy ma'nosi lotincha "tole gage" (chidamoq) so'zidan olingan. Tolerantlik biror narsani, o'zgacha fikr yoki qarashni, o'z shaxsiy tushunchalaridan qat'i nazar, imkon qadar bag'rikenglik va chidam bilan qabul qilishni anglatadi. Diniy bag'rikenglik vijdon erkinligi va ma'naviyat jihatdan katta ahamiyat kasb etadi, u boshqa

shaxs yo dinga hurmatni bildiradi. Turli din hamda konfessiya vakillari e'tiqodida aqidaviy farqlar bo'lishiga qaramay, ularning yonma-yon va o'zaro tinch-totuv yashashini anglatadi.

Bag'rikenglik tushunchasi. Bag'rikenglik - bizning dunyomizdagi turli boy madaniyatlarni, o'zini ifodalashning va insonning alohidaligini namoyon qilishning xilma-xil usullarini hurmat qilish, qabul qilish va to'g'ri tushunishni anglatadi. Uni bilim, samimiyat, ochiq muloqot hamda hur fikr, vijdon va e'tiqod vujudga keltiradi. Bag'rikenglik turli-tumanlikdagi birlikdir. Bu faqat ma'naviy burchgina emas, balki siyosiy va huquqiy ehtiyoj hamdir. Bag'rikenglik tinchlikka erishishni musharraf qiluvchi va urush madaniyatsizligidan tinchlik madaniyatiga eltuvchidir.

Bag'rikenglik eng avvalo insonning universal huquqlari va asosiy erkinliklarini tan olish asosida shakllangan faol munosabatdir. Har qanday vaziyatda ham bag'rikenglik ana shu asosiy qadriyatlarga tajovuzlarning bahonasi bo'lib xizmat qilmaydi. Bag'rikenglikni alohida shaxslar, guruhlar va davlatlar namoyon qilishi lozim.

Yangi O'zbekistonda amalga oshirilayotgan tub islohotlar milliy madaniyatimiz tarixini o'rganishning unga xolisona baho berish, chunonchi o'zbek falsafasidagi ma'naviy me'rosimizni o'rganish, tarixiy yodgorliklarimizni asrash, milliy, diniy qadriyatlarning tiklanishi tabiiy va ijtimoiy borliqqa yangicha munosabatning shakllanishi, shaxs erkinligi va haq - huquqlarining oliy qadriyat sifatida e'tirof etilishi, yuksak qadriyatli ong va dunyoqarashning qaror topishini ta'minlamoqda. Darhaqiqat, milliy, diniy qadriyatlar ularning ahvoli kelajak taqdiri kishilarni doimo qiziqtirib kelgan muammolardan biridir. Demokratiya, oshkoralik jarayoni hozirgi ko'p millatni mamlakatimizda, milliy qadriyatlarni idrok etish va anglashni taqozo e'tib, bu sohalarida yig'ilib qolgan muammolarni yangicha tafakkur asosida chuqur nazariy mushohada etishni taqozo etmoqda. Asrlar ichra jahon ilm-fani, madaniyati rivojiga munosib hissa qo'shgan zahmatkash, ayni paytda zukko, bilimdon ota-bobolarimizdan qolgan madaniy meros biz uchun bebaho xazinadir. Bu ma'naviy meros ma'naviy olamimizni boyitib, har bir inson qalbiga nur, ezgulik, fazilatlar baxshida etadi.

Xalq og'zaki ijodi namunalari ertak va rivoyatlar, hikmatli so'zlar, musiqa asarlari me'morchilik yodgorliklari va tasviriylar san'at asarlari, she'r va dostonlar, islomiy tarbiya, milliy qadriyatlarning har biri

byebaho ma'naviyat xazinasidir. Shunday ekan, xalqimizni, ayniqsa, yoshlarni o'z mustaqil fikriga, zamonlar sinovidan o'tgan hayotiy-milliy qadriyatlarga, sog'lom dunyoqarashga, mustaqil irodali, boy ma'naviyatga ega insonlar qilib tarbiyalash har qanday mafkuraviy tazyiq va ma'naviy tahdidlarga zarba berishga tayyor etib tarbiyalash vazifasi dolzarb hisoblanadi. Respublikamiz Prezidenti Sh.Mirziyoyev ta'kidlaganlaridek "Yuksak ma'naviyatli, zamonaviy bilim va kasb-hunarlariga, o'z mustaqil fikriga ega bo'lgan yoshlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash biz uchun eng muhim masalalardan biridir. "Darhaqiqat, yoshlar ma'naviy barkamol, yetuk shaxs sifatida erishuvining muhim yo'nalishi ular ongida milliy urf-odat va an'analarni shakllantirishdir. Milliy urf – odatlar hayotimizning har bir sohasiga singib ketgan bo'lib, bu urf – odatlar bizni aynan qaysi xalq vakili ekanligimizni ko'rsatuvchi izoh, ya'ni bizni kim ekanligimizni isbotlovchi dalil hisoblanadi. Chunki ma'naviy, barkamol yoshlarni o'ziga xos bo'lgan milliy urf - odatlar xayr - saxovat, mehr-oqibat, muruvvat, andisha, or-nomus, sharm - hayo, iffat, bosiqlik, ulug'vorlik, sabrlik kabi ma'naviy fazilatlar, mehmondo'stlik, bag'rikenglik, bolajonlilik, oqko'ngillilik, mehnatkashlik kabi milliy qadriyatlar aynan urf – odat, an'analarda qaror topadi. Shunday ekan milliy qadriyatlarga hurmat bilan qarash millatning o'ziga hurmat bilan qarashning asosiy belgisidir. Ming yillar mobaynida shakllangan milliy qadriyatlarimiz hozirgi davrda yaratilgan madaniy – ma'naviy boyliklar bilan qo'shilib, yangi zamonaviy qadriyatlarni yaratadi va taraqqiyotimizni tezlashtiradi, g'oyaviy va ma'naviy poklanishni ta'minlashga ko'maklashadi. Qadriyatlarning barcha turlari insonning ayniqsa yoshlarning farovon hayot kechirishi, erkin yashashi ma'naviy - axloqiy kamol topishi uchun xizmat qiladigan vositalar bo'lib hisoblanadi. Ayni vaqtda, insonlar o'z qadriyatlarini anglashlari, faqat moddiy emas, ma'naviy boyish huquqiga ega bo'lishlari, o'zlarining insoniy haq-huquqlarini, odamiyliklarini chuqur his qilishlari, milliy o'zliklarini anglashlari zarur.

Milliy o'zlikni anglash esa millatning jipsligini va birligini ta'minlovchi millatning o'zi mavjudligini anglashga xizmat qiluvchi omildir. Milliy o'ziga xoslik butun insoniyat uchun katta boylik, uni harakatlantiruvchi ma'naviy ruhiy kuch - qudratdir. Inson o'zini o'zi anglashning yuksak darajasi milliy o'zligini anglashdir. Millatlarning

o'zligini anglashga bo'lgan intilishi saqlanib qolar ekan, demak, milliy o'ziga xoslikning barqarorligini ta'minlaydi. Milliy o'zligini unutgan kimsaning manqurtga aylanishi hech gap emas, bu insoniyat uchun fojeadir. Insoniyat faqat milliy turli tumanlik, o'ziga xosliklarning amal qilishi bilan barhayot rivojlanib boradi. O'tgan davrlarning eng yaxshi yutuqlarini o'zida mujassamlashtirgan O'zbekiston xalqi madaniyati o'z navbatida nafaqat diniy qadriyatlarning keyingi rivojiga, balki dunyoviy qadriyatlar rivojiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Demak, yurtimiz xalqlarining ilmiy, madaniy, ma'naviy yutuqlari nafaqat musulmon balki jahon madaniyatining ajralmas qismidir. Jahon dinlaridan, umumbashariy ta'limotlardan biri hisoblangan islom dini insonga mohiyat, faoliyatiga maqsad va yo'nalish beruvchi, jamiyat a'zolari o'rtasidagi munosabatlarni muvofiqlashtirib, birlashtirib, ijtimoiy taraqqiyotini tezlashtirish uchun xizmat qiladigan ma'naviyat masalalarini, ma'rifat, odob-ahloq tarbiyasining barcha muammolarini o'z ichiga qamrab oladi. Umuman olganda, islom dini inson ma'naviy ma'rifiy kamolotiga oid bo'lgan fikrlar, qarashlar ta'limotlarining mukammal manbai. Yaxlit ilmiy - dunyoviy, diniy tizimdir. "Insonlarni qanday tarbiyalashni Islom dini yaxshi biladi. So'zdan - ma'noga, shakldan - ruhga, zohirdan - botinga kirib borishni biladi. Shu bois Islom dini shakga ham katta e'tibor beradi. Chunki shakllar alaloqibat amalda go'zal ma'naviyatni yuzaga keltiradi." Milliy ma'naviyatimiz va ma'rifatimiz rivojida islom ta'limoti, islom dinining ilohiy manbalari - Qur'oni Karim va Hadisi Shariflar qanchalik ijobiy ta'sir ko'rsatganligi, yo'l - yo'riq vazifasini o'taganligi haqiqatdir. Islomiy qadriyatlarni, Qur'oni Karim, Muhammad (s.a.v) payg'ambarimizning hadislarini, tasavvuf ta'limotini o'rganar ekanmiz, ularda milliy ma'naviyatimiz uchun o'ta muhim bo'lgan birorta ham masala e'tibordan chetda qolmaganini ko'ramiz. Ulardagi odob - axloq, halollik va poklik, imyon - e'tiqod va vijdon, mehr - oqibat, og'ir sinovlarga bardoshli bo'lish, bir birini moddiy ma'naviy, ruhiy qo'llab quvvatlash, hamdard, hamnafas, hamfikir, yelkadosh bo'lish, tinchlik, osudalikni saqlash, mehnat qilib, peshana teri to'kib, birovlarining haqqiga xiyonat qilmasdan halol pokiza yashash haqidagi va boshqa g'oyalar, yo'l yo'riqlar va ta'limotlar, fazilatlar millatgagina emas, balki umum insoniyatga ham bevosita daxldordir. Insondagi mavjud imkoniyatlarni keng quloch yoydirish uchun shaxsning u yoki bu sifatlariga, uning bir qator o'zigagina xos xususiyatlarini safarbar

byebaho ma'naviyat xazinasidir. Shunday ekan, xalqimizni, ayniqsa, yoshlarni o'z mustaqil fikriga, zamonlar sinovidan o'tgan hayotiy-milliy qadriyatlarga, sog'lom dunyoqarashga, mustaqil irodali, boy ma'naviyatga ega insonlar qilib tarbiyalash har qanday mafkuraviy tazyiq va ma'naviy tahdidlarga zarba berishga tayyor etib tarbiyalash vazifasi dolzarb hisoblanadi. Respublikamiz Prezidenti Sh.Mirziyoyev ta'kidlaganlaridek "Yuksak ma'naviyatli, zamonaviy bilim va kasb-hunarlariga, o'z mustaqil fikriga ega bo'lgan yoshlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash biz uchun eng muhim masalalardan biridir. "Darhaqiqat, yoshlar ma'naviy barkamol, yetuk shaxs sifatida erishuvining muhim yo'nalishi ular ongida milliy urf-odat va an'analarni shakllantirishdir. Milliy urf – odatlar hayotimizning har bir sohasiga singib ketgan bo'lib, bu urf – odatlar bizni aynan qaysi xalq vakili ekanligimizni ko'rsatuvchi izoh, ya'ni bizni kim ekanligimizni isbotlovchi dalil hisoblanadi. Chunki ma'naviy, barkamol yoshlarni o'ziga xos bo'lgan milliy urf - odatlar xayr - saxovat, mehr-oqibat, muruvvat, andisha, or-nomus, sharm - hayo, iffat, bosiqlik, ulug'vorlik, sabrlilik kabi ma'naviy fazilatlar, mehmondo'stlik, bag'rikenglik, bolajonlilik, oqko'ngillilik, mehnatkashlik kabi milliy qadriyatlar aynan urf – odat, an'analarda qaror topadi. Shunday ekan milliy qadriyatlarga hurmat bilan qarash millatning o'ziga hurmat bilan qarashning asosiy belgisidir. Ming yillar mobaynida shakllangan milliy qadriyatlarimiz hozirgi davrda yaratilgan madaniy – ma'naviy boyliklar bilan qo'shib, yangi zamonaviy qadriyatlarni yaratadi va taraqqiyotimizni tezlashtiradi, g'oyaviy va ma'naviy poklanishni ta'minlashga ko'maklashadi. Qadriyatlarning barcha turlari insonning ayniqsa yoshlarning farovon hayot kechirishi, erkin yashashi ma'naviy - axloqiy kamol topishi uchun xizmat qiladigan vositalar bo'lib hisoblanadi. Ayni vaqtda, insonlar o'z qadriyatlarini anglashlari, faqat moddiy emas, ma'naviy boyish huquqiga ega bo'lishlari, o'zlarining insoniy haq-huquqlarini, odamiyliklarini chuqur his qilishlari, milliy o'zliklarini anglashlari zarur.

Milliy o'zlikni anglash esa millatning jipsligini va birligini ta'minlovchi millatning o'zi mavjudligini anglashga xizmat qiluvchi omildir. Milliy o'ziga xoslik butun insoniyat uchun katta boylik, uni harakatlantiruvchi ma'naviy ruhiy kuch - qudratdir. Inson o'zini o'zi anglashning yuksak darajasi milliy o'zligini anglashdir. Millatlarning

o'zligini anglashga bo'lgan intilishi saqlanib qolar ekan, demak, milliy o'ziga xoslikning barqarorligini ta'minlaydi. Milliy o'zligini unutgan kimsaning manqurtga aylanishi hech gap emas, bu insoniyat uchun fojeadir. Insoniyat faqat milliy turli tumanlik, o'ziga xosliklarning amal qilishi bilan barhayot rivojlanib boradi. O'tgan davrlarning eng yaxshi yutuqlarini o'zida mujassamlashtirgan O'zbekiston xalqi madaniyati o'z navbatida nafaqat diniy qadriyatlarning keyingi rivojiga, balki dunyoviy qadriyatlar rivojiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Demak, yurtimiz xalqlarining ilmiy, madaniy, ma'naviy yutuqlari nafaqat musulmon balki jahon madaniyatining ajralmas qismidir. Jahon dinlaridan, umumbashariy ta'limotlardan biri hisoblangan islom dini insonga mohiyat, faoliyatiga maqsad va yo'nalish beruvchi, jamiyat a'zolari o'rtasidagi munosabatlarni muvofiqlashtirib, birlashtirib, ijtimoiy taraqqiyotini tezlashtirish uchun xizmat qiladigan ma'naviyat masalalarini, ma'rifat, odob-ahloq tarbiyasining barcha muammolarini o'z ichiga qamrab oladi. Umuman olganda, islom dini inson ma'naviy ma'rifiy kamolotiga oid bo'lgan fikrlar, qarashlar ta'limotlarining mukammal manbai. Yaxlit ilmiy - dunyoviy, diniy tizimdir. "Insonlarni qanday tarbiyalashni Islom dini yaxshi biladi. So'zdan - ma'noga, shakldan - ruhga, zohirdan - botinga kirib borishni biladi. Shu bois Islom dini shakga ham katta e'tibor beradi. Chunki shakllar alaloqibat amalda go'zal ma'naviyatni yuzaga keltiradi." Milliy ma'naviyatimiz va ma'rifatimiz rivojida islom ta'limoti, islom dinining ilohiy manbalari - Qur'oni Karim va Hadisi Shariflar qanchalik ijobiy ta'sir ko'rsatganligi, yo'l - yo'riq vazifasini o'taganligi haqiqatdir. Islomiy qadriyatlarni, Qur'oni Karim, Muhammad (s.a.v) payg'ambarimizning hadislarini, tasavvuf ta'limotini o'rganar ekanmiz, ularda milliy ma'naviyatimiz uchun o'ta muhim bo'lgan birorta ham masala e'tibordan chetda qolmaganini ko'ramiz. Ulardagi odob - axloq, halollik va poklik, imon - e'tiqod va vijdon, mehr - oqibat, og'ir sinovlarga bardoshli bo'lish, bir birini moddiy ma'naviy, ruhiy qo'llab quvvatlash, hamdard, hamnafas, hamfikir, yelkadosh bo'lish, tinchlik, osudalikni saqlash, mehnat qilib, peshana teri to'kib, birovlarining haqqiga xiyonat qilmasdan halol pokiza yashash haqidagi va boshqa g'oyalar, yo'l yo'riqlar va ta'limotlar, fazilatlar millatgagina emas, balki umum insoniyatga ham bevosita daxldordir. Insondagi mavjud imkoniyatlarni keng quloch yoydirish uchun shaxsning u yoki bu sifatlariga, uning bir qator o'zigagina xos xususiyatlarini safarbar

qilishga bir tomonlama yondashish yo'li bilan erishib bo'lmaydi. Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, bugungi globallashuv sharoitida milliy va umuminsoniy qadriyatlarni mutloqlashtirish holatlari ham namoyon bo'lmoqda. Bunda "Erkin hayot" niqobi bilan murtadlik (prozelitizm), ayirmachilik (radikalizm), xudbinlik (nigilizm), vatansizlik (kosmopolotizm) kabi illatlarni umumiy axloq g'oyalari sifatida targ'ib qilishga urinish bor. Bunday sharoitda eng avvalo jamiyat axloqiy muhitini ana shu salbiy ta'sirlardan asrab qolish ehtiyoji o'n chandon ortadi.

Respublikamiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganlaridek, "Bugungi kunda butun dunyo, ayniqsa, islom ham ja'miyati davrning tahlikali tahdidlari bilan yuzma - yuz turibti. Islom dinini siyosiy lashtirish va musulmon yoshlarini radikallashtirish borasidagi urinishlar bunday xatarlarni o'ta jiddiy tahlil qilish, baholash va ularga munosib javob berishni taqozo etmoqda. Shunday ekan, globallashuv jarayonlari tufayli inson faoliyatida uchrayotgan salbiy amallarning oldini olish uchun uni milliy qadriyatlar, diniy qadriyatlar va umuminsoniy madaniyat yutuqlari asosida tarbiyalash bugungi kun talabidir." Bizga ma'lumki, umuminsoniy qadriyatlarning ilk kurtaklari Sharqda shakllanib, diniy qadriyatlar inson ma'naviyatining tarkibiy qismi sifatida e'zozlanib kelmoqda. Sharq qadriyatlari o'z - o'zanida rivoj topib borishi bilan bir qatorda insoniyatning kelgusi taraqqiyotiga zamin bo'lib xizmat qildi, hamda o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatdi. Sharq sivilizatsiyasi va madaniyati xalqlarni ma'naviy ruhiy jihatdan buyuk o'zgarishlarga tayyorlashda mayoq vazifasini o'tab kelmoqda. Tarixning guvohlik berishicha, o'zbek xalqi eng qadimiy xalqlardan biri bo'lib, jahon sivilizatsiyasida munosib o'rnini egallab kelmoqda. Chunki, jahon miqyosida o'zining aql-idroki, tafakkur qilish qobiliyati umuminsoniy qadriyatlar talabiga javob beradigan buyuk alloma mutaffakirlarni yetkazib berdi. O'zbek xalqi milliy qadriyatlarini xarakterlaydigan o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat: yuksak insonparvarlik, bag'rikenglik, mehmondo'stlik, hamma millat va elat vakillariga izzat hurmat ko'rsatish, mulohazalilik, sharm-xayolilik, bolajonlilik, hamdardlik, mahalladoshlik, halollik va boshqalar. Bu va shunga o'xshash o'zbek milliy qadriyatlar Yangi O'zbekistonda yashayotgan har bir kishining ko'nglida g'ururlanish hissiyotini paydo qiladi va bu bilan haqli ravishda faxrlanadi.

Bugungi adolatli davlat bunyod etilayotgan davrda o'tmish ajdodlarimizning tajribalarini o'rganish, ularning ibratli ishlaridan ijobiy saboq olish, umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan yangicha dunyoqarashni va milliy mafkurani shakllantirish, harakatlar strategiyasidan taraqqiyot strategiyasi sari tamoyiliga asoslangan barqaror jamiyatni qurish yo'lidagi muhim muammolardandir. Shuning bilan bir qatorda bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri har bir fuqaro ayniqsa, yoshlarda milliy, umum insoniy qadriyatlarga mos xislat va fazilatlarni shakllantirish, ularning ma'naviy olamini boyitish masalasida davr talabidan kelib chiqqan holda ijodiy yondashishdan iborat. Shu nuqtai nazardan qaraganda umum insoniy qadriyatlar insonni e'zozlash, hayotni sevish, burch, sadoqat, ajdodlarga hurmat, vatanparvarlik, adolat, ma'rifatparvarlik, tinchlik, totuvlik, do'stlik, hamkorlik singari fazilatlarni ifoda etadi. Umuminsoniy qadriyatlarning ustuvorligini tan olmay jahon axli, boshqa davlatlar bilan hamkorlik qilib bo'lmaydi. Shuning uchun Yangi O'zbekistonning strategik maqsadi umuminsoniy qadriyatlarni qaror toptirish orqali jahon hamjamiyatida o'ziga munosib o'rin egallash, taraqqiy etgan davlatlar qatoridan joy olishdir, umuminsoniy qadriyatlarni e'zozlovchi adolatli turmush tarzini barpo qilish uchun odilona ijtimoiy harakatlarda milliylik ham e'tirof etishni shart. Umuminsoniy qadriyatlar milliy qadriyatlar negizida shakllanib, kamol topib boradi. Lekin shunga qaramay u mazmun jihatidan chuqur va boydir. Chunki, umuminsoniy ma'naviy qadriyatlarga barcha millatlar, elatlar va xalqlarning maqsad va intilishlari birligi va umumiyligi o'z aksini topishi lozim. "Umuminsoniy qadriyatlar barcha xalq va elatlarga xos bo'lgan, ularning insoniy fazilatlarini ifodalaydigan an'analar, urf - odatlar, intilishlar, g'oyalar, sog'lom fikr, yuksak did bilan baholash qobiliyati, shu asosida qilinadigan harakat va faoliyat va hokazolar bo'lib, undan unumli foydalanish umumbashariy muammolarni to'g'ri hal qilishga ko'p jihatdan ijobiy ta'sir etadi." Insoniyatning omon qolishi, ularning huquq va erkinliklari, xalqlarning har tomonlama hamkorligi, ekologik va energetik muammolar, umuminsoniy boy tarixiy meros, umuminsoniy fazilatlar, hozirgi dunyoning yaxlitligi, o'zaro bog'liqligi va boshqalar shular jumlasidandir.

Xulosa qilib aytganda, Yangi O'zbekiston milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligi asosida, milliy mentalitetimizning o'ziga xos

jihatlarini hisobga olib, ijtimoiy hayotimizdagi an'anaviylik va zamonaviylikka tayanilgan holatda fuqarolik jamiyatini barpo etishga alohida e'tibor qaratmoqda. Zero, fuqarolik jamiyati bu demokratik qadriyatlarni qaror toptiradigan va ularga tayanadigan jamiyatdir. Mamlakatimiz milliy taraqqiyot kontseptsiyasi Sharqona va umuminsoniy demokratiya xususiyatlaridan kelib chiqadi. Unda milliy va umuminsoniy qadriyatlar va tamoyillar ustuvordir.

Mavzu yuzasidan savollar

1. Dunyoviy hayot deganda nimalar tushuniladi?
2. Bag'rikenglik va tolerantlik tushunchalarini sharxlang.
3. Umuminsoniy qadriyatlarning ustuvorligi nimani anglatadi?

Mavzu yuzasidan testlar

1. Mustaqil O'zbekiston BMTning YUNESKO tashkilotiga qachon a'zo bo'lgan?

- a) 1992-yil 26 oktyabrda.
- b) 1993-yil 26 oktyabrda.
- c) 1994-yil 26 oktyabrda.
- d) 1995-yil 26 oktyabrda.

2. "Nafsga mag'lub shoh – qul, nafsdan ustunlikka erishgan g'arib shohdir" – degan fikr kimaga tegishli ?

- a) Alisher Navoiyga.
- b) Axmad Yassaviyga.
- c) Moturudiya.
- d) Naqshbandiyga.

3. Mustamlakachilik va qaramlik sharoitida diniy qadriyatlarga qanday munosabatda bo'lindi?

- a) Davlat taraqqiyotining asosiy omili deb hisoblanadi.
- b) Diniy qadriyatlar tashviqot va targ'ibot quroli deb qaraldi.
- c) Diniy qadriyatlar taraqqiyot zamini deb qaraldi.
- d) O'tmishdan qolgan eskilik sarqiti deb bir yoqlama yondashildi.

4. "Avesto"ning "Yasna" qismi necha bobdan iborat?

- a) 22 bobdan.
- b) 32 bobdan.
- c) 52 bobdan.

d) 72 bobdan.

5. 2000-yilning 7-8 sentyabrida Nyu-Yorkda bo'lib o'tgan BMT Bosh Assambleyasining "Ming yillik samiti"da O'zbekistonning Birinchi Prezidenti I.Karimov qanday taklif bilan chiqqan edi?

a) BMT tuzilmalarida terrorizmga qarshi kurash xalqaro markazini tuzish taklifi.

b) Markaziy Osiyoni yadrodan holi hududga aylantirish taklifi.

c) Afg'onistonga dunyo davlatlarining ko'magini qaratish va diniy ekstremizmni tugatish taklifi.

d) Markaziy Osiyoda Orol muammosi oqibatlarini tugatishga ko'maklashish taklifi.

6. O'zbekistonda nechta diniy konfessiya vakillari istiqomad qiladi?

a) 10 ta.

b) 12 ta.

c) 16 ta.

d) 20 ta.

7. Terrorizm jinoyati va u bo'yicha javobgarlikka tortish asoslari O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksining nechanchi moddasida belgilangan?

a) 135-moddasida.

b) 155-moddasida.

c) 175-moddasida.

d) 195-moddasida.

ADABIYOTLAR:

1. Mo'minov A., Tillabayev M. Inson xuquqlari. Darslik. – Toshkent: Adolat, 2013

2. Yuldasheva G., Gafurova N.E., Borsiyeva Z.X. Inson huquqlari. Darslik. – Toshkent, 2014. Saidov A. X. Inson huquqlari umumiy nazariyasi darslik. -T., O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2012.

3. Mo'minov A., Tillabayev M. Inson xuquqlari. Darslik. -T., Adolat, 2013.S.

TESTLAR

1. Dinning ijtimoiy vazifasi nima?

- a) Birlashtirish.
- b) Ibodat qiluvchilik.
- c) Dunyoqarashni shakllantirish.
- d) Aloqa o'rnatish.

2. Atrof olamdagi narsalarda ruh bor deb e'tiqod qilish qaysi dinning xususiyati?

- a) Animizm.
- b) Jaynizm.
- c) Totemizm.
- d) Fetishizm.

3. Yahudiylik dinining asosiy aqidasi nimaga bo'lgan ishonchdan iborat?

- a) Missiyaning kelishiga.
- b) Oxiratga.
- c) Yaxudiy xalqi xudo tomonidan tanlanganligiga.
- d) Yagona xudo Yaxvega.

4. E'tiqod qiluvchilarning miqdori jihatidan eng katta din qaysi?

- a) Islom.
- b) Nasroniylik.
- c) Buddaviylik.
- d) Iudaizm.

5. Nasroniylik qachon Rim imperiyasining davlat diniga aylandi?

- a) Eramizning I-asrida.
- b) Eramizning II-asrida.
- c) Eramizning III-asrida.
- d) Eramizning IV-asrida.

6. Islomda kimlar "Xulafoi Roshidin" deb hisoblanadi?

- a) Muhammad, Ali, Hasan, Husan.
- b) Abu Bakr, Umar, Usmon, Ali.

- c) Abu Hurayra, Ibn Xanbal, Ibn Hoshim.
- d) Ibrohim, Muso, Iso, Dovud.

7. Diniy tasavvirlar va umuman dinni inkor qiluvchi xurfiylik shakli nima?

- a) Panteizm.
- b) Daxriylik.
- c) Skeptisizm.
- d) Deizm.

8. "Al-Hidoya" asarining muallifi kim?

- a) Motrudiy.
- b) Marg'inoniy.
- c) Termiziy.
- d) Farg'oniy.

9. "Sekulyarizatsiya" atamasi diniy jihatdan qanday ma'noda ishlatiladi?

- a) Dinning davlatdan ajratilganligini ifodalash uchun.
- b) Vijdon erkinligini ifodalash uchun.
- c) Diniy bag'rikenglikni ifodalash uchun.
- d) Diniy tashkilotlarning qonun oldida tengligini ifodalash uchun.

10. Islom dini sunna yo'nalishining hanafiy (Imom A'zam) mazhabi qachon qaror topdi?

- a) VII asrda.
- b) VIII asrda.
- c) IX asrda.
- d) X asrda.

11. "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risidagi" Qonunning 8-moddasiga asosan O'zbekistonda diniy tashkilotlar necha kishining tashabbusi bilan tuzilishi mumkin?

- a) 50 kishining.
- b) 100 kishining.
- c) 150 kishining.
- d) 200 kishining.

12. Boshqa bir diniy e'tiqodga ega bo'lgan shaxsni o'z diniga

ogʻdirib olish boʻyicha diniy tashkilotlar vakillari tomonidan amalga oshiriladigan faoliyat qanday nomlanadi?

- a) Prozelitizm.
- b) Ekstremizm.
- c) Missionerlik.
- d) Aqidaparastlik.

13. Quyidagi diniy konfessiyalardan qaysi biri Oʻzbekistonda faoliyat olib bormaydi?

- a) Buddaviylik.
- b) Yahudiylik.
- c) Sintoizm.
- d) Krishnizm.

14. Politeistik (koʻpxudolik) dinlar jumlasiga qaysi dinlar kiradi?

- a) Yahudiylik, Islom.
- b) Sintoizm, Xristianlik.
- c) Buddaviylik, Yahudiylik.
- d) Hinduiylik, Konfusiychilik.

15. Tabiatdagi jonsiz narsalarga sigʻinish qaysi urugʻ-qabilaviy dinning asosiy gʻoyasi hisoblanadi?

- a) Fetishizm.
- b) Totemizm.
- c) Animizm.
- d) Shomonizm.

16. Islom taʼlimoti boʻyicha imon talablari nechta aqidani oʻz ichiga oladi?

- a) 3 ta.
- b) 5 ta.
- c) 6 ta.
- d) 7 ta.

17. Islomda hadislar toʻplami qanday nomlanadi?

- a) Qurʼon.
- b) Sura.

c) Sunna.

d) Ijmo.

18. Imom Buxoriy "Al-jome' as-sahih" to'plamiga nechta ishonarli hadisni jamlagan?

a) 7250 ta.

b) 6600 ta.

c) 7500 ta.

d) 6550 ta

19. Toshkent shahriga 2007-yilda qaysi tashkilot tomonidan "Islom madaniyati poytaxti" degan nom berilgan?

a) YUNESKO

b) AYESKO

c) MAGATE

d) YUNISEF

20. Imonsizlik, islomni tan olmaslik yoki uning amallarini bajarmaslik islomda qanday nomlanadi?

a) Ijtihod

b) Shirk

c) Kufr

d) Gunoh

21. Qur'oni karim nechanchi yillarda o'zbek tiliga tarjima qilingan?

a) 1991 b, 2001, 2011-yillarda.

b) 1992, 2001, 2015-yillarda.

c) 1993, 2000, 2012-yillarda.

d) 1995, 2005, 2010-yillarda.

22. O'z g'oyasini to'g'ri deb, boshqacha fikr egalarini tan olmaslik va ularni buzg'unchilikda ayblash islomda qanday nomlanadi?

a) Aqidaparstlik.

b) Mutaassiblik.

c) Fundamentalizm.

d) Ekstremizm.

23. XVIII asrda Arabistonning Najd vohasida tashkil topgan diniy-ekstremistik oqim qaysi?

- a) Akromiylar oqimi.
- b) Hizb ut-tahrir oqimi.
- c) Vahhobiylar oqimi.
- d) Xizbulloh oqimi.

24. Nasroniylikda ikkinchi bo'linish eramizning qaysi asrida bo'lgan?

- a) I asrda.
- b) VI asrda.
- c) XI asrda.
- d) XVI asrda.

25. Quyidagi allomalardan qaysi biri islom olamida "Musulmonlarning e'tiqodini tuzatuvchi" degan yuksak sharafiga sazovor bo'lgan?

- a) Mahmud Zamahshariy.
- b) Imom Termiziy.
- c) Imom Moturidiy.
- d) Bahouddin Naqshandiy.

26. Xristianlik dinida eng oxirida vujudga kelgan yo'nalish qaysi?

- a) Katolik.
- b) Protestant.
- c) Provaslav.
- d) Iegova.

27. Toshkent Islom universiteti qachon tashkil etilgan?

- a) 1998-yil.
- b) 1999-yil.
- c) 2000-yil.
- d) 2001-yil.

28. XIII asrda bid'at (eres) bilan kurashish uchun tuzilgan katolik cherkovi tribunali nima deb ataladi?

- a) Indulgeniya.
- b) Inagurasiya.
- c) Inkvizisiya.
- d) Konklav.

29. Protestantlik ta'limotining bosh xususiyati nima?

- a) Ruhoniylarni xudo va odamlar o'rtasidagi vositachi deb e'lon qilish.
- b) Xudoning onasi Bibi Maryamni ilohiylashtirish.
- c) Shaxsiy e'tiqod qoidasi, umumiy ruhoniylar qoidasi, injilning muqaddasligi.
- d) Ibodatlarining soddalashtirilganligi.

30. Islom dinining paydo bo'lishi masalasida G'arb islomshunoslari qarashlari uchun xos xususiyat nima?

- a) Ideallashtirish.
- b) Plyuralizm (ko'p fikrlik).
- c) Soxtalashtirish.
- d) Islomning o'ziga xosligining tarixiy sharoitlarini chuqur tahlil qilish.

31. Qur'on suralari qanday qismlarga bo'linadi?

- a) Katta va kichik suralar.
- b) Makka va Madina suralari.
- c) Diniy va falsafiy suralar.
- d) Sahih va nosahih suralar.

32. Jahonshumullik (kosmopolitizm) qaysi dinlar uchun xarakterli?

- a) Milliy dinlar.
- b) Dunyoviy dinlar.
- c) Ibtidoiy dinlar.
- d) Fuqaroviy dinlar.

33. Mustaqil cherkovlar nima deb ataladi?

- a) Modernistik cherkovlar.
- b) Ortodoksal cherkovlar.
- c) Monofizit cherkovlar.

d) Avtokefal cherkovlar.

34. Qadimgi Xitoy hurfikrliligining yirik vakili kim?

- a) Kun Szi.
- b) Lao Szi.
- c) Pant Gu.
- d) Shan Di.

35. "Xristianlikning mohiyati", "Dinning mohiyati" va "Dinning mohiyati haqida ma'ruzalar" kitoblarining muallifi kim?

- a) Volter.
- b) Gegel.
- c) Feyerbax.
- d) Didro.

36. Dahriylikning falsafiy asosi nima?

- a) Dualizm.
- b) Materializm.
- c) Idealizm.
- d) Plyuralizm.

37. Arab tili grammatikasini mukammal tarzda ishlab chiqqan buyuk alloma kim?

- a) Farg'oniy.
- b) Moturidiy.
- c) Termiziy.
- d) Zamahshariy.

38. Qabila boshliqlarining shaxsiga sig'inish qaysi dinlarga xos?

- a) Fuqaroviy.
- b) Milliy.
- c) Urug'-qabilaviy.
- d) Dunyoviy.

39. Mazdakiylik ta'limotning asosiy g'oyalari qachon paydo bo'lgan?

- a) I asr oxirlarida.

- b) II asr oxirlarida.
- c) III asr oxirlarida.
- d) IV asr oxirlarida.

40. "Iegovo shohidlari" (yoki Yahve guvohlari) yo'nalishiga kim tomonidan asos solingan?

- a) Charlz Teyz Rassel.
- b) Martin Lyutter.
- c) Jozef Smit.
- d) Franklin Ruzerford.

41. Nasroniylikning bosh ibodati qaysi?

- a) Liturgiya.
- b) Nasroniy avliyolarga sig'inish.
- c) Injilni muqaddas deb bilish.
- d) Cherkovni muqaddas deb bilish.

42. Uyg'onish davri tabiiy-ilmiy hurfikrliligining namoyondalari kimlar?

- a) M. de Monten va Ya. A. Komanskiy.
- b) Leonardo da Vinchi va D. Vnini.
- c) U. Fon Gutten va P. Pompanasiy.
- d) N. Kopernik, E. Bruno.

43. "Skeptisizm" nima?

a) Diniy tasavvurlar va umuman dinni inkor qiluvchi qarashlar sistemasi.

b) Cherkovning jamiyat siyosiy va ma'naviy hayotidagi rolini kuchaytirish (oshirish)ni talab qiluvchi ijtimoiy-siyosiy oqim.

c) Cherkovning aqida, marosim va tashkilotchilik masasalaridagi rasmiy doktrina-sidan farq qiluvchi diniy ta'limot.

d) Dinning u yoki bu qoidalarini shubha ostiga olish yoki ishonchsizlik bilan qaramoq.

44. Protestant cherkovi va sektalari xristianlik marosimlarining asosan qaysilarini e'tirof etadi?

- a) Nikoh va dafn qilish.
- b) Cho'qintirish va poklanish.

- c) Miro surtish va ruhoniylilik.
- d) Miro surtish va cho'qintirish.

45. Rim papasining barcha katolik xristianlarga qaratilgan maktubi nima deb ataladi?

- a) Indulgeniya.
- b) Missiya.
- c) Ensiklika.
- d) Bibliya.

46. Lamaizm buddaviylikdinining yo'nalishlaridan biri sifatida eramizning qaysi asrida shakllandi?

- a) XIV-XV asrda.
- b) V-VI asrda.
- c) IX-X asrda.
- d) XI-XII asrda.

47. O'zbekistonda "Terrorizmga qarshi kurash to'g'risida"gi Qonun qachon qabul qilingan?

- a) 2001-yil 10 sentyabrda.
- b) 2000-yil 15 dekabrda.
- c) 2002-yil 15 noyabrda.
- d) 2005-yil 15 yanvarda.

48. "Tarbiya biz uchun yo hayot – yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasidir" degan chuqur ma'noli so'zlar kimga tegishli?

- a) Qodiriy.
- b) Behbudiy.
- c) Avloniy.
- d) Fitrat.

49. Yevropada Al'-Fraganus nomi bilan mashhur bo'lgan o'zbek allomasi kim?

- a) Termiziy.
- b) Forobiy.
- c) Al-Xorazmiy.
- d) Ahmad Farg'oniy.

50. Hinduiylik ta'limotiga ko'ra eng quyi kasta (tabaqa) vakillari qanday nomlanadi?

- a) Shudriylar.
- b) Vayshiylar.
- c) Kshatriylar.
- d) Brahmanlar.

51. Daosizm dinining muqaddas manbai hisoblanagan "Dao Detszin" kitobining muallifi kim?

- a) Kun-Szi.
- b) Lao-Szi.
- c) Dao-Szi.
- d) Lun-Szi.

52. Yahudiylik dinining muqaddas manbai hisoblangan "Tavrot" necha kitobdan iborat?

- a) 2 kitobdan.
- b) 3 kitobdan.
- c) 4 kitobdan.
- d) 5 kitobdan.

53. "Budda" so'zining ma'nosi qanday?

- a) "Baxt bag'ishlovchi".
- b) "Tinchlik tarafdori".
- c) "Haqiqat najotkori".
- d) "Buyuk yaratuvchi".

54. Qaysi Rim imperatori davrida Xristianlik davlat dini deb e'lon qilindi?

- a) Avreliy.
- b) Sezar.
- c) Konstantin.
- d) Iosiy.

55. Iso payg'ambar necha yoshdan boshlab o'zining targ'ibotchilik faoliyatini boshlaydi?

- a) 20 yoshdan.

- b) 30 yoshdan.
- c) 40 yoshdan.
- d) 50 yoshdan.

56. 1054-yilda Xristian dinida qanday muhim o'zgarish ro'y berdi?

- a) Xristianlik dinida birinchi cherkov barpo etildi.
- b) Xristianlik davlat dini deb e'lon qilindi.
- c) Xristian dini ikkita yo'nalishga ajralib ketdi.
- d) Xristian dinining muqaddas manbai Injil kitobi yaratildi.

57. "Yomonlikka qarshi bosh ko'tarmaslik kerak" degan qoida qaysi dinga tegishli?

- a) Buddaviylik.
- b) Nasroniylik.
- c) Yahudiylik.
- d) Hinduiylik.

58. Martin Lyuter boshchiligidagi reformatsiyalar tufayli Xristianlik dinida qaysi yo'nalish vujudga keldi?

- a) Protestantizm.
- b) Provaslav.
- c) Katolik.
- d) Baptizm.

59. Qur'onda nechta payg'ambarning nomi zikr etilgan?

- a) 15 ta.
- b) 25 ta.
- c) 35 ta.
- d) 45 ta.

60. Islom ta'limoti bo'yicha Rasullar kimlar?

- a) Farishtalar.
- b) Payg'ambarlar.
- c) Sahobalar.
- d) Xalifalar.

61. Ramozon oyida uzrlilik sabablarga ko'ra tuta olmagan

kunlari uchun boshqa oyda tutib berilishi shart bo'lgan ro'za qanday nomlanadi?

- a) Kafforat ro'za.
- b) Nazr ro'za.
- c) Farz ro'za.
- d) Qazo ro'za.

62. Islom dinida Haj safarini amalga oshirish shartlaridan biri qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

- a) Namoz o'qish.
- b) Turli diniy e'tiqodda bo'lish.
- c) Musofir bo'lish.
- d) Oqil bo'lish.

63. Qur'onning qaysi surasi birinchi bo'lib Muhammad Payg'ambarga nozil qilingan?

- a) "Fotiha" surasi.
- b) "Baqara" surasi.
- c) "Alaq" surasi.
- d) "Yosin" surasi.

64. Allohning birligiga va Muhammadning payg'ambar ekanligiga ishonmaganlar islomda qanday nomlanadi?

- a) Muslimlar.
- b) Mushriklar.
- c) Xaniflar.
- d) Mazlumlar.

65. 1956-yilda dunyo buddaviylari bu din paydo bo'lganligining necha yilligini nishonladilar?

- a) 2000 yilligini.
- b) 2500 yilligini.
- c) 3000 yilligini.
- d) 3500 yilligini.

66. «Immunitet» so'zining ma'nosi nima?

- a) Ozod bo'lish, qutulish.
- b) Himoya qilish, davolash.

- c) Qarshilik qilish, xolislik.
- d) Bir-biriga qarshi qo'yish.

67. Dunyo musulmonlarining necha foizi sunniylik yo'nalishining hanafiya mazhabiga e'tiqod qiladilar?

- a) 49 %.
- b) 59 %.
- c) 69 %.
- d) 79 %.

68. Katoliklarning markazi Vatikan qachondan boshlab davlat maqomiga ega bo'ldi?

- a) 1909 yidan.
- b) 1929 yidan.
- c) 1959 yidan.
- d) 1989 yidan.

69. Tasavvuf ta'limoti inson uchun eng katta yov, deb nimani tushunadi?

- a) Boylikni.
- b) O'limni.
- c) Jahlni.
- d) Nafsni.

70. Mustaqil O'zbekiston BMTning YUNESKO tashkilotiga qachon a'zo bo'lgan?

- a) 1992-yil 26 oktyabrda.
- b) 1993-yil 26 oktyabrda.
- c) 1994-yil 26 oktyabrda.
- d) 1995-yil 26 oktyabrda.

71. "Nafsga mag'lub shoh – qul, nafsdan ustunlikka erishgan g'arib shohdir" – degan fikr kimaga tegishli ?

- a) Alisher Navoiyga.
- b) Axmad Yassaviyga.
- c) Motrudiya.
- d) Naqshbandiyga.

72. Mustamlakachilik va qaramlik sharoitida diniy qadriyatlarga qanday munosabatda bo'lindi?

- a) Davlat taraqqiyotining asosiy omili deb xisoblanadi.
- b) Diniy qadriyatlar tashviqot va targ'ibot quroli deb qaraldi.
- c) Diniy qadriyatlar taraqqiyot zamini deb qaraldi.
- d) O'tmishdan qolgan eskilik sarqiti deb bir yoqlama yondashildi.

73. "Avesto"ning "Yasna" qismi necha bobdan iborat?

- a) 22 bobdan.
- b) 32 bobdan.
- c) 52 bobdan.
- d) 72 bobdan.

74. 2000-yilning 7-8 sentyabrida Nyu-Yorkda bo'lib o'tgan BMT Bosh Assambleyasining "Ming yillik samiti"da O'zbekistonning Birinchi Prezidenti I.Karimov qanday taklif bilan chiqqan edi?

- a) BMT tuzilmalarida terrorizmga qarshi kurash xalqaro markazini tuzish taklifi.
- b) Markaziy Osiyoni yadrodan holi hududga aylantirish taklifi.
- c) Afg'onistonga dunyo davlatlarining ko'magini qaratish va diniy ekstremizmni tugatish taklifi.
- d) Markaziy Osiyoda Orol muammosi oqibatlarini tugatishga ko'maklashish taklifi.

75. O'zbekistonda nechta diniy konfessiya vakillari istiqomad qiladi?

- a) 10 ta.
- b) 12 ta.
- c) 16 ta.
- d) 20 ta.

76. Terrorizm jinoyati va u bo'yicha javobgarlikka tortish asoslari O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksining nechanchi moddasida belgilangan?

- a) 135-moddasida.
- b) 155-moddasida.
- c) 175-moddasida.

d) 195-moddasida.

77. Qaysi alloma islom olamida "Musulmonlarning e'tiqodini tuzatuvchi" degan yuksak sharafiga sazovor bo'lgan?

- a) Moturidiy.
- b) Termiziy.
- c) Buxoriy.
- d) Marg'inoniy.

78. Indra va Shiva qaysi dinning xudolari hisoblanadi?

- a) Braxmanizm.
- b) Krishnizm.
- c) Buddaviylik.
- d) Hinduiylik.

79. "Lung-yuy" qaysi dinning muqaddas manbai hisoblanadi?

- a) Hinduiylik.
- b) Konfusiylilik.
- c) Buddaviylik.
- d) Brahmanlik.

80. Milodning boshlarida yahudiylarning turli yurtlarga tarqalib ketish jarayoni qanday nomlanadi?

- a) Iudola.
- b) Ideasfera.
- c) Diaspora.
- d) Globaliza.

81. Yahudiylar qachon Rim imperiyasi tomonidan Falastindan haydab chiqarildi?

- a) 123-yilda.
- b) 133-yilda.
- c) 173-yilda.
- d) 153-yilda.

82. "Tripitaka" qaysi dinning muqaddas kitobi hisoblanadi?

- a) Hinduiylik.
- b) Buddaviylik.

- c) Brahmanlik.
- d) Konfutsiychilik.

83. "Hizb ut-tahrir al-islomiy" tashkiloti qachon va kim tomonidan tashkil etilgan?

- a) 1950-yilda Ibn Taymiya tomonidan.
- b) 1928-yilda Hasan Al-Banno tomonidan.
- c) 1955-yilda Muhammad Abdul Vahhob tomonidan.
- d) 1953-yilda Taqiyiddin Nabahoniy tomonidan.

84. "Avesto"ning qaysi qismida ibodat qo'shiqlaridan tashkil topgan zulmat kuchlariga qarshi kuchlar kuylanadi?

- a) Yasna.
- b) Yasht.
- c) Vendidad.
- d) Visparad.

85. Dinlarning ilk ko'rinishlari qachon vujudga kelgan?

- a) Milloddan 10-20 ming yil avval.
- b) Milloddan 30-40 ming yil avval.
- c) Milloddan 50-60 ming yil avval.
- d) Milloddan 80-100 ming yil avval.

86. Arab Xalifaligi necha asrlik tarixga ega?

- a) 3 asrlik.
- b) 4 asrlik.
- c) 5 asrlik.
- d) 6 asrlik.

87. Buddaviylik dinida olam necha bosqichli deb ta'riflanadi?

- a) Ikki bosqichli.
- b) Uch bosqichli.
- c) To'rt bosqichli.
- d) Besh bosqichli.

88. Birinchi bo'lib Alloh tomonidan Muhammad Payg'ambarga Qur'onning qaysi surasining oyatlari nozil qilingan?

- a) "Haj" surasining oyatlari.
- b) "Baqara" surasining oyatlari.
- c) "Alaq" surasining oyatlari.
- d) "Fotiha" surasining oyatlari.

89. "Axbor" nima?

- a) Sunniylarning muqaddas manbai.
- b) Shialarning hadislar to'plami.
- c) Musulmonlarning hadislar to'plami.
- d) Musulmonlarning muqaddas manbai.

90. Buxoriy hadislarini boyicha "Qo'li bilan va tili bilan o'zgalarga ozor bermagan kishi ..." kimdir deyiladi?

- a) Iymonlidir.
- b) Muslimdir.
- c) Musulmondur.
- d) Sunniydir.

91. Yahudiylik diniga e'tiqod qiluvchilar son jihatdan quyidagi qaysi davlatda ko'proq istiqomad qiladi?

- a) AQSH da.
- b) Isroilda.
- c) Rossiyada.
- d) Falastinda.

92. Quyidagi qaysi kitobda Avestoga hamohang afsona va marosimlar bor?

- a) Tripitaka.
- b) Qur'on.
- c) Zabur.
- d) Rigveda.

93. Yoglar qaysi dinga mansub oqim?

- a) Hinduizm.
- b) Sintoizm.
- c) Buddizm.
- d) Daosizm.

94. Birinchi butun olam Xristian Sobori qayerda bo'lgan?

- a) Konstantinopolda.
- b) Rimda.

- c) Nikeada.
- d) Vizantiyada.

95. "Chin e'tiqod" degan ma'noni anglatuvchi xristian dinining oqimi qaysi?

- a) Provoslav.
- b) Katolik.
- c) Protestant.
- d) Iyegova shohidlari.

96. Mamlakatimizda "Avesto"ning 2700 yilligi qachon nishonlandi?

- a) 1999-yilda.
- b) 2000-yilda.
- c) 2001-yilda.
- d) 2002-yilda.

97. Hadis nima?

- a) Muhammad Payg'ambarning, sahobalarning aytgan so'zlari, qilgan ishlari va ko'rsatmalari to'plamidir.
- b) Muhammad Payg'ambarning butun mo'min-musulmonlarga qilgan xutbasi.
- c) Muhammad Payg'ambarning islom dinining targ'ib qilish yo'lida olib borgan targ'iboti majmui.
- d) Muhammad Payg'ambar va sahobalarning g'ayridinlarga qarshi olib borgan kurashi majmui.

98. Qaysi buyuk tasavvufchi allomaga "Valiytarosh" taxallusi berilgan?

- a) Bahouddin Naqshbandiyga.
- b) Najmiddin Kubroga.
- c) Ahmad Yassaviyga.
- d) Yusuf Hamadoniya.

99. Buddaviylik ta'limoti bo'yicha "Budda" so'zining ma'nosi nima?

- a) "Ishonchli".
- b) "Najotkor".
- c) "Nurlangan".
- d) "Yo'lboshchi".

100. Bugungi kunda dunyo musulmonlarining necha foizini Shialar tashkil etadi?

- a) 3,5 %.
- b) 5,5 %.
- c) 7,5 %.
- d) 9,5 %.

101. O'rta Osiyoga So'g'diyona davlati davrida, ya'ni miloddan avvalgi II asrda qaysi din kirib kelgan?

- a) Nasroniylik dini.
- b) Zardushtiylik dini.
- c) Buddaviylik dini.
- d) Yahudiylik dini.

102. 1870-yil amerikalik ishbiarmon Ch.T.Rassel asos solgan protestant oqimi qanday nomlanadi?

- a) Pyatidesyatniklik.
- b) Ieogova shohidlari.
- c) Baptizm.
- d) Novoapostollik.

103. Quyidagi qaysi dinlar tarixiy-geografik tasnifga ko'ra Yaqin va O'rta Sharq diniga kiradi? 1.Zardushtiylik., 2.Hinduizm., 3.Yaxudiylik., 4.Sintoizm., 5.Konfutsiylik., 6.Xristianlik., 7.Islom.

- a) 1,5,6,7.
- b) 1,2,3,7.
- c) 1,3,6,7.
- d) 1,3,4,7.

104. Quyidagilardan qaysi biri yahudiylikning zamonaviy oqimi?

- a) Esseylik.
- b) Massonizm.
- c) Saduqiyylik.
- d) Iudaizm.

105. Sintoizm dini qaysi davlatda vujudga kelgan?

- a) Yaponiyada.
- b) Xitoyda.
- c) Hindistonda.

d) Koreyada.

106. Mazdakiylik ta'limotiga ko'ra jamiyatdagi qaysi holat salbiy illatlarni keltirib chiqaradi deyiladi?

- a) Ilmsizlik.
- b) Ijtimoiy tengsizlik.
- c) Axloqsizlik.
- d) Dinsizlik.

107. Qur'on oyatlari Alloh tomonidan Muhammad payg'ambarga qaysi farishta orqali vahiy qilingan?

- a) Azroil farishta.
- b) Jabroil farishta.
- c) Mikoil farishta.
- d) Isrofil farishta.

108. "Butun dunyo" degan ma'noni anglatuvchi xristian diniy oqimi qaysi?

- a) Iyegova shohidlari.
- b) Protestant.
- c) Provoslav.
- d) Katolik.

109. Yahudiylilik dinida Muso kimning elchisi hisoblanadi?

- a) Yahvening.
- b) Farishtalarning.
- c) Allohning.
- d) Iudaning.

110. Xristianlarning muqaddas kitobi bo'lmish "Injil" qanday ma'noni bildiradi?

- a) Chin e'tiqod.
- b) Hushxabar.
- c) Ezgu ish.
- d) Kitob, to'plam.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda quramiz. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga baq'ishlangan Oliy Majlis palatalarining Qo'shma Majlisidagi nutqi. – T.: O'zbekiston, 2016. – 56-b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligi garovi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganini 24 yilligiga baq'ishlangan ma'ruzasi. 2016-yil 7-dekabr. – T.: O'zbekiston, 2017. – 48-b.
3. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. – T.: Ma'naviyat, 2008.
4. Karimov I.A. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. – T.: O'zbekiston, 2011.

Normativ – huquqiy hujjatlar

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T.: O'zbekiston, 2023.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 28-dekabrda "Jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari bilan ishlash tizimini tubdan takomillashtirishga doir chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmoni.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar Strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni.
4. O'zbekiston Respublikasining "Yoshlarga oid Davlat siyosati to'g'risida" O'RQ – 406 – son Qonuni. 2016-yil 14-sentyabr.
5. O'zbekiston Respublikasining "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida" O'RQ – 699 – son Qonuni. 2021-yil 5-iyun.

Asosiy adabiyotlar

1. O'zbek milliy entsiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti. 2002.
2. Azizxo'jaev A.A. Davlatchilik va ma'naviyat. – T.: SHarq, 2002.
3. Aliyev B.A., Xoshimov T. O'zbekistonda demokratik jamiyat qurish nazariyasi va amaliyoti. – T.: TDIU, 2011.
4. Alimov R.M. Центральная Азия: общность интересов. – T.: Sharq, 2005.
5. Achkasov V.A., Gutorova V.A. Politologiya. –M.: Visshee obrazovanie, 2007.
6. G'oibnazarov SH. Xalqaro terrorizm: ildizi, omillari va manbai. –T.: O'zbekiston, 2009.
7. «Avesto» kitobi - tariximiz va ma'naviyatimizning ilk yozma manbai» mavzuidagi ilmiy-amaliy seminar materiallari. T., 2000.
8. «Avesto» kitobi-tariximiz va ma'naviyatimizning ilk yozma manbai mazmunidagi ilmiy-amaliy seminar materiallari. T.: 2000.
9. «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni (yangi tahriri) // O'zbekistonning yangi qonunlari, № 19. -T.: Adolat, 1998.
10. Abdusamedov A.I. Dinshunoslik asoslari. T.: O'zbekiston, 1995.
11. Abdusamedov A.E. Dinlar tarixi. T.: O'zMU, 2004.-208 b.
12. Abelyar P. Teologicheskie traktati. M., 1995.
13. Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far Narshaxiy. Buxoro tarixi. T.: SHarq bayozi, 1993. - 126 b.
14. Abu Lays as-Samarqandiy. Tanbehul g'ofilin. Dilmurod Qo'shoqov tarjimai. T.: Movarounnahr, 2000. 16.Avgustin Avreliy. Ispoved. M., 1989.
15. Averinsev S.S. Poetika drevnevizantiyskoy literaturbi. M., 1977.
16. Avesta: Izbrannbie gimnbi. Iz Videvdata / perevod s avest. I.M. Styebnin-Kamenskogo. M., 1993.
17. Agzamxodjaev S.S., Rahimjonov D.O., Muhamedov N.A., Najmiddinov J.X. Dunyo dinlari tarixi (O'quv qo'llanma). - Toshkent, "Toshkent islom universiteti nashriyot-matbaa birlashmasi", 2011. - 280 b.
18. Azimov A. Islom va hozirgi zamon. T., 1992.

19. Azimov A. Islom va hozirgi zamon: ma'ruzalar matni. T.: ToshDSHI, 2000.
20. Al-Buxoriy, Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil Al-Jome' as-sahih (ishonchli to'plam), 4 jildlik T.: Qomuslar bosh taxririya, 1991-1999.
21. Al-Buxoriy, Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil. Al-Jomi as-sahih (ishonarli to'plam). 4 jildli. T.: Qomuslar bosh tahririya, 1991-1999.
22. Asmus V.F. Immanuil Kant. M., 1973. 24. As-Saolibiy, Abu Mansur. Yatimat ad-dahr fi mahosin ahl al- 'asr. T.: FAN, 1976.
23. At-Termiziy. Sahih at-Termiziy / A. Abdullo tajimasi. T.: G'. G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1993.
24. At-Termiziy. SHamoili Muhammadiya / Sayid Mahmud Taroziy-Alixon to'ra tarjimasi. T.: Mehnat, 1991. 157
25. баджанов Б.М. Политическая деятельность шайхов Накшбандия в Мавераннахре (1 пол. XVI в.). Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Т., 1996.
26. Бабаханов Ш.З. Великие мухаддисы о мире и дружбе между народами (из шести обужепризнанных сборников хадисов). Т.: Издательство народного наследия им. А. Кадири. 1998.
27. Bag'rikenglik - barqarorlik va taraqqiyot omili / Mas'ul muharrir - A. Achildiyeu. - T., 2007.
28. Bartold V. Turkestan v epoxu mongolskogo nashestviya. - M.: Vostochnoy literaturbi, 1963.
29. Basilov V.N. Kult svyatix v islame. M., 1970.
30. Belyayev E.A. Musulmanskoie sektantstvo. M., 1957.
31. Berger P., Lukman T. Sotsialnoe konstruirovaniye deystvitelnosti. M., 1995.
32. Bergson A. Dva istochnika morali i religii. M., 1994.
33. Bertels A.E. Nasir-i Xosrov i ismailizm. M., 1959.
34. Beruniy, Abu Rayhon. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar // Beruniy A.R. Tanlangan asarlar. I tom. T., 1968.
35. Beruniy, Abu Rayhon. Qonuni Mas'udiy // Beruniy A.R. Tanlangan asarlar. V tom. T., 1973.
36. Beruniy, Abu Rayhon. Hindiston // Beruniy A.R. Tanlangan asarlar. II tom. T., 1968. Bibleyskaya ensiklopediya. M., 1991.
37. Bibliya. M., 1997.
38. Biderman G. Ensiklopediya simvolov. M., 1996.

39. Blavatskaya E.P. Teosofskiy slovar. M., 1994.
44. Boboxo'jaev M. i dr. Istoriya narodov Uzbekistana. T: FAN, 1993.
40. Bolshakov O.G. Istoriya Xalifata. 1-3 chasti. M., 1989-1998.
41. Bongard-Levin G.M. Drevneindiyskaya sivilizatsiya. Filosofiya, nauka, religiya. M., 1980.
42. Borisov A.B. Rol islama vo vnutrenney i vneshney politike Egipta (XX vek). M., 1991.
43. Bruno Dj. Dialogi. M., 1949.
44. Buddizm. Slovar. M., 1992.
45. Buddiyskaya filosofiya v srednevekovoy Yaponii. M., 1998.
46. Bulgakov S.N. Pravoslavie. M., 1991.
47. Beshem A. CHudo, kotoram Byla Indiya / Per. s angl. M., 1977.
48. Valkova L.V. Saudovskaya Araviya: neft, islam, politika. M., 1987.
49. Vasilev A.M. Istoriya Saudovskoy Aravii. (1745-1973). M., 1982.
50. Vasilev L.C. Kultbi, religii, traditsii v Kitae. M., 1970.
51. Nazarov Q., Jo'rayev S., Jumayev R. Va boshqalar. O'zbekiston siyosiy islohotlar jarayoni. –T., Akademiya, 2001.
52. Nazirov M. Konstitutsiyaviy islohotlar – demokratik yangilanishlarning muhim siyosiy jarayonlari sifatida. // O'zbekistonda ijtimoiy fanlar. -2016. №3. – B.20-24.
53. Nazirov M. O'zbekistonda ijtimoiy-siyosiy jarayonlar yangi sifat bosqichining kontseptual asoslari // O'zbekiston Respublikasi FA Qoraqalpoq'iston bo'limining axborotnomasi. 2016. №4. –B. 155-159.
54. Nizomulmulk. Siyosatnoma yoki Siyar ul-mulk. –T.: Adolat, 1997.

Internet ta'lim resurslari

1. www.natlib.uz/
2. www.ziyouz.com
3. www.libraru.ziyouz.uz
4. www.infocenter.uz
5. www.ziyouz.uz
6. www.edu.uz
7. www.ma'naviyat.uz
8. www.faylasuf.uz
9. www.religions.uz

MUNDARIJA

Kirish	6
1- mavzu. Din ijtimoiy madaniyat hodisa sifatidagi ahamiyati.....	8
2-mavzu. Milliy dinlar.....	16
3-mavzu. Zardushtiylik dini	36
4-mavzu. Buddaviylik dini	49
5- mavzu. Xristianlik dini	60
6-mavzu. Islom dini.....	75
7-mavzu. Islom dinining aqidaviy yo'nalishlari va maktablari	88
8-mavzu. Markaziy Osiyo tarixida Xanafiya mazhabining o'rni	101
9-mavzu. O'zbekistonda faoliyat yurituvchi diniy tashkilotlar.....	111
10. Mavzu. Zamonaviy diniy harakatlar va sektalar.....	122
11-mavzu. Kiber makonda diniy e'tiqod targ'ibotining ijtimoiy xavfi	136
12-mavzu. Missionerlik va prozelitizmning siyosiy-ijtimoiy xavfi.....	152
13-mavzu. Diniy fundamentalizm, radikalizm va terrorizmning tarixi va yo'nalishlari.....	173
14-mavzu. Dunyo hamjamiyatining ekstremizm va terrorizmga qarshi kurash tajribasi.....	191
15-mavzu. Duyoviy bilimlar va diniy e'tiqod birligiga erishishning ahamiyati.....	209
Testlar.....	230
Adabiyotlar ro'yxati	250

WASHINGTON POST AND TIMES HERALD
WASHINGTON, D.C. 20004

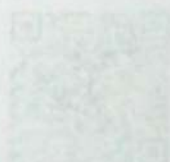
Printed on recycled paper with 50% post-consumer waste

DISCUSSION

THE DISCUSSION

The following discussion is based on the results of the
discussion.

The following discussion is based on the results of the
discussion.

The following discussion is based on the results of the
discussion.

The following discussion is based on the results of the
discussion.

9589

